

आपुढच्या पुत्रांवर

म. प्र. सं. ठाणे.

विषय ... पुत्रांवर
सं. क्र. ७७९

बी.एस. कुलकर्णी

REFBK-0026212

REFBK-0026212

संदर्भ क्र.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे

सूचना - खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक/मासिक परत करावे,
तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार प्रतिदिनी ५ पैसे
जादा वर्गणी भरावी लागले.

30 JUN 1993

27 OCT 1990

14 AUG 1993

18 NOV 1990

18 AUG 1993

21 NOV 1990

सुखरे

26 DEC 1990

16 JAN 1991

22 JUN 1991

26 JUN 1991

6 JUN 1992

18 AUG 1992

(क. मा. पहा)
१००००-११-८९

आयफेलच्या पंखांवर

आयफलच्या पंखांवर

बी. एस्. कुलकर्णी

REF ID: A6212

REFBK-0026212

पहिली आवृत्ती : जुलै, १९९०

© सौ ललितागौरी कुलकर्णी,
महासागर,
९५१/ए, पश्चिम मंगळवार,
टिळक चौक,
सोलापूर ४१३००२

प्रकाशक :
अशोक केशव कोठावळे,
मॅजेस्टिक प्रकाशन,
३१६, प्रताप चेंबर्स,
गिरगाव, मुंबई ४.

मुद्रक :
रवींद्र केशव कोठावळे,
ॐ मुद्रणालय,
२५० अ, शनिवार पेठ,
पुणे ४११०३०

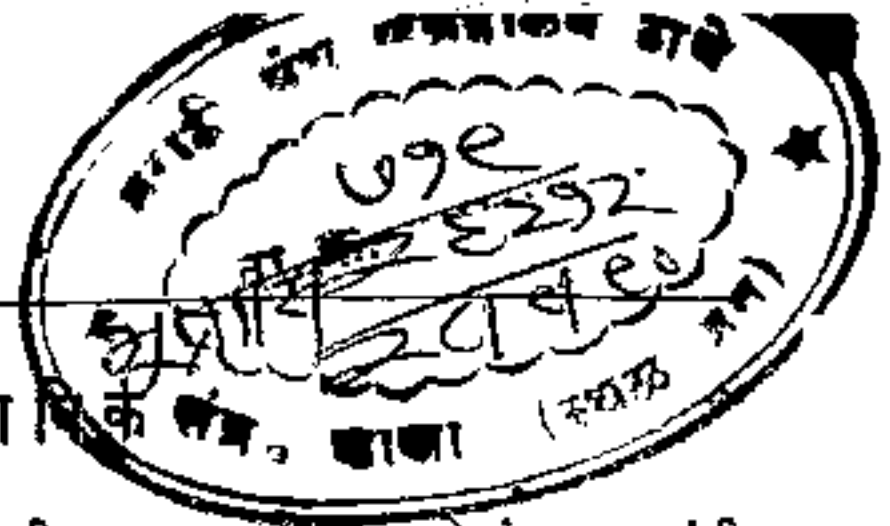
मुखपृष्ठ व मांडणी :
चंद्रमोहन कुलकर्णी

मूल्य : ५० रुपये

कै. ती. गणेश लक्ष्मण कुलकर्णी व
कै. ती. सौ. नागबाई तथा अन्नपूर्णा गणेश कुलकर्णी
या माझ्या आजी-आजोबांच्या स्मृतीस
सादर भेट

प्रास्ताविक

लहानपणापासून मला प्रवासाची भारी आवड आहे. आजोबांकडून त्यांनी केलेल्या भारत-प्रवासातील रंजक कथा मी ऐकत असे. आजीने तर मला बरोबर घेऊन अगदी माझ्या वयाच्या बारा-तेराव्या वर्षी दोनदा काशी आणि एकदा रामेश्वराला नेऊन यात्रा पूर्ण केली. त्यामुळे अनेक शहरे, लोकांचा स्वभाव, प्रवासात येणाऱ्या अडचणींबरोबर आलेल्या सुखद अनुभवाने जीवनात आगळेपणा आला. आजीने जिव्हाळा शिकवला. प्रवासाची आवड निर्माण केली.

आजोबांनी वाचनाची आवड निर्माण केली.

पक्षिनिरीक्षणाच्या निमित्ताने मी अनेक वेळा देशभर भ्रमण केले आहे. पक्ष्यांच्या बरोबर विविध प्रांतांतील लोकजीवन आणि परंपरा यांचा परिचय घडला. त्यातून परदेश-प्रवासाची मला उत्कठा लागली. अशी संधी कधी मिळेल, याची मी वाट पाहत होतो.

सुदैवाने फ्रान्स मित्र मंडळाच्या कार्यवाह श्रीमती निर्मला पुरदरे यांच्या सौजन्याने युरोपमधील लोकांच्या घरी राहून त्यांचे जीवन त्यांच्या घरातलाच एक होऊन मला जवळून पाहता आले.

प्रवासात मला भेटलेल्या व्यक्ती, अविस्मरणीय घटना, मला मिळालेला आनंद या पुस्तकातून वाचकापर्यंत पोहोचवला आहे. प्रवासामुळे माझे जीवन समृद्ध झाले.

मी मूळचा पक्षिनिरीक्षक. 'पक्षिनिरीक्षण' आणि 'माळावरचे पक्षी' या माझ्या दोन्ही पुस्तकांच्या अल्पावधीत दुसऱ्या आवृत्त्या निघाल्या. त्यामुळे मला महाराष्ट्रभर निसर्गप्रेमी मित्र मिळाले. सुप्रसिद्ध ललितलेखक, शैलीकार श्री. रवींद्र पिणे, श्री. मास्ती चितमपल्ली, श्री. प्रकाश गोळे यांचा निकटचा स्नेह लाभला.

'मोहिनी' मासिकातून यापूर्वी वर्षभर 'आयफेलच्या पखांवर' प्रसिद्ध झाले आहे. सपादक आनंद अंतरकर यांचा मी आभारी आहे.

चित्रकार श्री. चंद्रमोहन कुलकर्णी यांचे पुस्तकाच्या सजावटीबद्दल आभार. मित्रवर्ध श्री. मोहनराव वेल्हाळ आणि प्रकाशक श्री. अशोकराव कोठावळे यांच्या ऋणातच राहणे मला आवडेल

मुख्याध्यापक,

महाराष्ट्र एज्युकेशन सोसायटीचे हायस्कूल,

सोलापूर ४१३००२

— वी. एस्. कुलकर्णी

अनुक्रमणिका

१. लावण्यभूमी फ्रान्स / १
२. स्ट्रासबुर्ग : रोमन साम्राज्याच्या खुणा / १४
३. इटालियन पिझ्झाची करगी / २३
४. शांझे लिझे • संस्कृतीचा खळाळता ओघ / ३१
५. मेत्रो, बुलो, दोदो / ४७
६. फ्रान्समधील थंडी ५८
७. पक्षी फुलांच्या देशात / ७०
८. मोमेत्रो : कलाकृतीची काशी / ८४
९. फ्रान्समधील शिक्षण / ९६
१०. ऑगस्त रोदॉ म्यूझियमची भेट / १०७
११. फ्रान्समधील जेवणाची मैफल ११६
१२. ओरव्हा आयफेल / १२७

१ : लावण्यभूमी फ्रान्स

फ्रान्समधल्या उत्तरेकडील अल्झाक प्रांताच्या नासी नावाच्या गावामधे जवळजवळ पंधरा दिवस माझा मुक्काम होता. शब्द नॉन्सी; पण उच्चार नासी असा करायचा.

नासीला जेव्हा मेरीच्या घरी मी पाहुणा म्हणून उतरलो, तेव्हा एकूण फ्रेंच स्त्रियांच्या धाडसी, रंगेल, नटव्या, आनंदी वृत्तीनं जगण्याचा स्वभावाबद्दल माझ्या मनात अनेक विचार येत होते.

मेरीदेखील भरपूर उंच, गोरीगोमटी, तपकिरी रंगाच्या केसांची, सरळ नाकाची, पुरुषी वाटावी, अशा भव्य शरीरयष्टीची, श्रीक देवतेप्रमाणे प्रमाणबद्ध दिसणारी, आकर्षक फ्रेंच ललना होती.

मोठाथोरला जांभळ्या रंगाचा रेशमी रुमाल मी तिच्या गळ्यात बाधला. खांद्यावर विलोरी आरशाची शबनम पिशवी अडकवली.

तिनं मग फ्रेंच पद्धतीन आनंद व्यक्त केला. त्यामुळं मीदेखील स्तिमित झालो.

तिनं मग स्वतःचा भारताबद्दलचा कोणता अभ्यास चाललेला आहे, ते सांगितलं. तिच्या लिहिण्याच्या टेबलावर भारताचा नकाशा लावलेला होता. तिनं काश्मीर दाखवून त्याच्या जवळच्या लेहची चौकशी केली. ती सुट्टीत तिथं जाणार होती. ती नासीमधील योग-केंद्रात आठवड्यातून दोन दिवस योगासनं करण्यास नियमित जात होती. तिनं योगकेंद्र दाखवायचं ठरवलं. त्याशिवाय जे कृष्णमूर्तीच्या भाषणांच्या टेप्स दाखवल्या. फ्रेंच भाषेतील त्यांच्या भाषणांची पुस्तकं दाखवली. त्यानंतर ओंकाराचं प्रात्यक्षिकही दाखवलं. तिनं संस्कृत

भाषेचा अभ्यास चालवला आहे, असं सांगताना ती म्हणाली, 'ज्ञानाचा सूर्य पूर्वेलाच उगवतो', हे ऐकून तर मला आश्चर्याचा धक्काच बसला. माझ्याकडूनही गायत्री मंत्रापासून गीतेच्या अध्यायापर्यंत अनेक श्लोक म्हणवून टेप करून घेतले.

आपण भारतीय असूनही आमच्या संस्कृतीचा आमचा अभ्यास जुजबी आहे. परकीय मात्र भारताबद्दल सखोल माहिती करून घेतात, इतकच नव्हे, तर आमच्या अनेक चालीरीतींवर अधिकारवाणीनं भाष्य करू लागतात. आता मात्र मी माझ्या डोळ्यांवरील मळमळ झटकून स्वतःकडे बघायला लागलो.

मेरी म्हणजे अनेक फ्रेंच स्त्रियांचा प्रातिनिधिक नमुनाच म्हणावा लागेल.

वयाच्या सतराव्या वर्षीं तिन आई-वडिलांच घर सोडल. नंतर तिला टेलिव्हिजन केंद्रावर नोकरी लागली. आता तिगीला आली, तरी एकटीच राहते. लग्न करण्याचा विचार नाही.

ती जेव्हा नो म्हणायची, तेव्हा तिच्या स्वरातला जोरकसपणा लक्षात यायचा.

तिचा स्वतंत्र फ्लॅट प्रशस्त होता. त्यात सजवलेला दिवाणखाना, दोघांच्या झोपण्याची स्वतंत्र खोली. व्हराडा, गॅलरी, अटॅचड सॅन्डास-बाथरूम या सर्व सोयी होत्या.

तिनं मला बरोबर घेऊन प्रथम बेडरूमची माहिती दिली.

तिथले वॉलपेपर उच्च दर्जाचे होते. पायांखाली खोल रुतणारे, मऊ गालिचे होते. भिंती गरम राहण्याची व्यवस्था होती. स्वयंपाकघरातली गॅसची शेगडी कशी वापरावी, तसंच, बाथरूम, त्यातील थंड-गरम पाण्याचे नळ त्यांची माहिती तिनं सांगितली. प्रत्येक घरातील बाथरूम-मधील नळ म्हणजे एक कोडच असायचं. ते सुरुवातीलाच समजावून घेतल्यास फाजिती टळायची. आपल्याकडे सर्वत्र भरपूर पाणी वापरून देखील आपण स्वच्छतेच्या नावाखाली सगळीकडे चिखल करून ठेवतो. त्यामुळं रोगजंतूंना आमंत्रणच मिळत. तिथं मात्र पाण्याचा वापर

कमीत कमी करून, सौम्य जंतुनाशकं, सुगंधी द्रव्यं योग्य प्रमाणात वापरून लख स्वच्छता ठेवतात, हे लक्षात आलं. सर्व फ्रान्सभर डाय, चिलट, डेकूण यांचा मागमूसही कुठं आढळला नाही. माशी शोधूनही सापडली नाही.

मेरीला छोट्या किचनमध्ये काम करताना पाहिल. भराभर पदार्थ करून, ती आमच्याबरोबर जेवताना मधेच उठून, एकेक पदार्थ घेऊन यायची. फ्रीजमध्ये बंद डब्यांमध्ये असलेले पदार्थ फोडून शेगडीवर गरम करायचे, अर्धेकच्चे शिजवायचे, असा हा स्वयंपाक म्हणजे अगदी सोपा प्रकार असतो.

मी तिला विचारलं,

‘ एकटीच राहतेस का ? ’

‘ ओह ! नो नो. ’ तिनं उत्तर दिल.

‘ नो ’ चा उच्चार अगदी जोरकस होता.

‘ आय् हॅव् ए बॉयफ्रेंड. ’ तिन खुलासा केला.

त्या बॉयफ्रेंडच्या घरीच मला ती मोटारीतून घेऊन गेली.

मोटारी ख्रियाच मोठ्या प्रमाणात हाकताना दिसायच्या. त्याही ताशी शंभर कि. मी. वेगानं, बहुतेकजणी नोकरी करणाऱ्या होत्या.

मेरीच्या बॉयफ्रेंडशी ओळख झाली. तोदेखील भारताविषयी अभ्यास करणाराच निघाला. मग मात्र तिच्याबद्दलचा माझा आदर दुणावला.

एकदा मी असाच वाहेरून नासीमधील त्रिधिव स्थळांना भेट देऊन आलो, तर ती एकटीच दिवाणखान्यात बसली होती. दारा-जवळ तिच्या मित्राची मोटार तर मला दिसली होती. म्हणून मी तिला प्रश्न केला,

‘ तुझा मित्र हॅरी कुठं आहे ? ’

तिनं मग उत्तरादाखल खो खो हसत—

‘ युवर फ्रेंड मि. हॅरी इज नाऊ द कुक. ’ असं म्हणून स्वयंपाक-गृहाकडे बोट दाखवला.

अॅप्रन बांधून हॅरी स्वयंपाक करण्यात गुतला होता.

इथ ल्लियांच्या बरोबरीनं पुरुषदेखील सरसकट स्वयंपाक करताना दिसतात.

दुसऱ्या वेळी एकदा स्वयंपाक करताना मी तिच्या मदतीला गेलो, तर तिनं मला जवळजवळ ढकलतच बाहेर आणलं आणि कोचावर बसून राहायला बजावल. माझ्या स्वयंपाकाची बहुधा तिनं दहशत घेतली असावी.

एकदा आम्ही मार्केटमधे काही खरेदीस गेलो होतो. परत येताना मी आणि माझा भारतीय मित्र तिच्या मोटारीत पाठच्या भागात बसलो होतो. फ्रेंच बनावटीच्या रेना, पेगा या गाड्या सुटसुटीत, चपळ आणि चटकन् वेग घेणाऱ्या असतात. अगदी फ्रेंच ल्लियांची आठवण व्हावी, अशा देखण्या असतात.

ड्रायव्हिंग मेरी करत होती. मार्केटमधे आम्ही बागेट नावाचा रुळाच्या आकाराचा लावट ब्रेड विकत घेतला होता. तो ब्रेड हातात घेऊन, तिच्या खांद्यावर ठेवून, माझ्या मित्रान तिला थड्डेनं मिस्किल प्रश्न विचारला,

‘ओ मिस मेरी, व्हेअर इज युवर हॅरी?’

गाडी वेगानं चालू ठेवून, प्रत्येक शब्दावर जोर देत तिनंही थड्डेनं उत्तर दिल,

‘ओ मिस्टर, माइंड युवर बिझिनेस ! आय् नो योगा अँड कराटे टू !’

माझा मित्र चपापून मुकाट बसला. तिनंच त्याला नंतर हसतं केलं.

नासीनंतर स्ट्रासबुर्गला आम्ही तीन दिवस होतो. तिथल्या फ्रान्स्वा आणि फ्लोरा या दोघींची आठवण आयुष्यभर विसरता येणार नाही.

फ्रान्स्वा उंच, शिडशिडीत, हिरव्यागार डोळ्यांची-तिचा गोरा रंग

चकाकणारा सोनेरी वाटत होता. ती डाव्या पायानं लंगडत होती. बर्फावरचा स्कीईंगचा खेळ खेळताना तिच्या पायाला दुखापत झाली होती. आठ दिवस हॉस्पिटलमधेच होती. तरीदेखील आमच्या स्वागताला आली होती. इतकंच नव्हे, तर स्ट्रासबुर्गमधून जाणाऱ्या वाहत्या पाण्याच्या कालव्यांच्या किनाऱ्या-किनाऱ्यान जवळजवळ तीन-चार मैल चालत राहून सगळा परिसर तिनं दाखवला.

दुसऱ्या दिवशी तिच्या घरी जाण्याचा योग आला.

घर भरून लहान मुलानी काढलेली चित्रं भिंतीवर कलात्मकतेनं अडकवलेली होती. मोठ्या काचेचे लोलक असलेले झुबराचे दिवे, भिंतीचा कागद आणि गालिच्यातील फिकी गुलाबी रंगसगती तिच्या उच्च अभिरुचीची, कलासौंदर्यदृष्टीची ओळख करून देत होती. तिचं छोटां ग्रंथालय : त्यात शब्दकोश, मूर्तिकलेवरची ताजी पुस्तक, आणि रेकॉर्ड्स् यांनी कपाट भरून गेलं होत. एकेक पुस्तक दाखवून ती मला जुन्या चित्रकारापासून मॉडर्न आर्टपर्यंतच्या आधुनिक तंत्राची माहिती देत होती.

फ्रान्समधे हा प्रकार मात्र मला सर्वत्र आढळला. जागीवपूर्वक शिल्प, चित्रादी शास्त्राचा प्रेक्षांनी अभ्यास केलेला आहे.

घरात कुठं शोध घेऊनही ग्रुप फोटो दिसला नाही. मी तिला सरळ विचारलं,

‘ एकटीच राहतेस काय ? ’

तर ‘ होय ’ म्हणाली.

बऱ्याच गोष्टींबद्दल खुलासेवार विचारावंसं वाटूनदेखील काही वेळेला गप्प बसगंच योग्य वाटायचं.

जेवणाच्या टेबलावर आम्ही बसलो, तर बऱ्याच औषधाच्या बाटल्या होत्या.

तिला विचारलं,

‘ ही कशावरची औषधं आहेत ? ’

नी म्हणाली,

‘ ही होमिओपॅथीची औषधं आहेत. ’

मग तिनंच ती पचनावरची औषधं आहेत, असा खुलासा केला.

मी माझ्या खिशातून जर्मन कंपनीची ‘ कॉली फॉस ’ या औषधी गोळ्यांची बाटली दाखवली.

तिच्या चेहऱ्यावर जर्मनीवद्दलची नापसंती स्वच्छ दिसली. तिनं आपल्याजवळची औषधं फ्रेंच वनावटीची असल्याच दाखवले.

‘ थिस इज नॉट अ गुड थिंग टु कीप डायझेशन मेडिसीन ऑन डायनिंग टेबल... ’ असं म्हणून तिनं सगळ्या बाटल्या उचलल्या आणि दूर टेवलावर नेऊन ठेवल्या.

त्या वेळची तिची धावपळ पाहण्यासारखी होती.

जेवणानंतर आम्ही दिवाणखान्यात बसलो. समोरच्या गॅलरीतून रस्त्याच्या काडेला असलेलं झाड लाल गुळमोहोरासारख्या दिसणाऱ्या फुलांनी बहरून गेलेलं दिसत होतं. त्याला जांभळट लालसर रंगाच्या फुलांचा बहर आलेला होता. हा रंग कुठतरी स्वप्नसृष्टीत घेऊन जाणारा होता.

फ्रान्स्वा म्हणाली,

‘ ते फुलांचं झाड याच मे महिन्यात फुलतं. त्याला फळं मात्र येत नाहीत. किती छान दिसतात फुलं, नाही ? ’

मी एकटक त्या झाडाकडे भान हरवून पाहत होतो,

फळ न येणारं झाड कसं मोकळं, तरीदेखील काहीतरी हरवल्या-सारखं उदास, एकाकी वाटत होतं.

मी माझ्या डायरीत नेहमीप्रमाणे त्या फुलझाडाचं फ्रेंच नावदेखील लिहिण्याचं विसरून गेलो.

दिवाणखान्यातच तिचा आणखी एक छोटा कलासंग्रह होता. छोटे खण करून लाकडी फळ्यापासून केलेलं एक चिमुकलं कपाट भिंतीला बसवलेलं होतं. त्या कपाटाच्या लहान खणात तिनं विविध प्रकारच्या वाहुल्या, घरं, नाना तऱ्हेचे लहान नमुने एकात्र करून ठेवलेले होते.

मी तिला म्हणालो,

‘ इतक्या बारीकसारीक वस्तू कुठून आणल्यास ? ’

ती म्हणाली,

‘ दर वर्षाच्या मे, जूनमध्ये सुट्टी घेऊन मी जगप्रवासाला जाते, त्या वेळी अशा वस्तू गोळा करते. ’

कुठ आफ्रिकेतला रानटी जमातीचा मुखवटा होता, कुठ जपानमधली किमोनो घातलेली दोन इंचांची रेखीव बाहुली होती.

तिनं एकव्यानंच असा दूरवरचा प्रवास केला होता.

ती म्हणाली,

‘ या वस्तू हाताळायला सोप्या असतात, सहज नेता-आणता येतात. याच्यासाठी फारशी जागा अडत नाही. ’

फ्रान्समधील खियाना असं काहीतरी हातांत राहावं, नियंत्रणात राहावं, असं वाटत असावं.

फ्रान्समधल्या स्त्री-पुरुषांच्या सहवासात तेथीस दिवस पक्ष्यासारखे कसे भुरकन उडून गेले, हे लक्षातसुद्धा आलं नाही. त्यांच्या अभिरुचीचे, विमुक्त जीवनाचे असे काही प्रसंग टिपताना त्यांच्या मनाच्या विविध कप्प्यांत थोडं-फार डोकावून पाहण्याचा प्रयत्न केला. त्यात त्यांची स्वातंत्र्यप्रीती जशी पदोपदी जाणवत होती, तशी फ्रेंच भाषा आणि फ्रेंच वस्तू यांबद्दल त्यांची आपुलकी, जाज्वल्य देशभक्ती सारखी जाणवत होती.

तरुण माणसं सगळीकडेच एक भाषा बोलताना. त्यांना फक्त सुखाने जगणं तेवढं माहीत असत. परंतु स्ट्रासबुर्गच्या फ्लोराच्या घरी जेव्हा मी राहायला गेलो, तेव्हा तिनं आपलं दुःखदेखील सुखाच केलं होतं. आपल्याला मूल नसलं, तरी तिनं अपत्यप्रेम कोंडून ठेवलं नाही. एका अपंग मुलाला तिनं आपला मुलगा मानला. आम्ही कुठ करमणुकीसाठी किंवा फिरायला निघालो, म्हणजे तिला आपला हा साभाळलेला मुलगा दूर होस्टेलवर एकटा राहतो, ह्याची हमखास आठवण होई. मग ती आपला नवरा निकोलस याला त्याला आपल्या बरोबर

घेण्याकरता मोटार त्या होस्टेलवर घेऊन चलण्यास सांगत असे.

फ्लोराचं घर दुमजली होतं. खालच्या मजल्यावर तिची आई तिच्या प्रचंड कुत्र्यासह स्वतंत्र राहत होती. मी आलो, त्या दिवशी रात्री भारतीय पाहुणा आला आहे, म्हणून ती माझ्याबरोबर रात्रीच्या जेवणाला आमच्याकडे आली.

सत्तरीच्या पुढं असलेली ही वाई वर आली, तेव्हा मंद सुगंध खोलीभर द्रवळत राहिला. या वयातही तिचं सौम्य सौंदर्यप्रसाधन लक्षात राहण्यासारखे आकर्षक वाटत होतं. तिचा नवरा आणि तिची आई ह्या दोघाना इंग्रजी भाषा अजिबात येत नव्हती. तरीदेखील ती सारखे फ्रेंच भाषेतून मला प्रश्न विचारत होती. माझ्याशी संवाद करण्याचा प्रयत्न करत होती.

फ्लोरा अमेरिकन कॉन्सुलेटमध्ये नोकरीला होती.

फ्रान्सभर मला पक्षिनिरीक्षणाबद्दल अथवा सर्वसाधारणपणे पक्ष्याची तितकीशी माहिती आणि आवड लोकांमध्ये दिसली नाही.

फ्लोराला मात्र पक्षिनिरीक्षणाची माहिती होती.

फ्लोरा-निकोलसन दुसऱ्या दिवशीच माझं जेवण तळ्याकाठच्या एका रेस्टॉरंटमध्ये ठरवलं.

झिमझिम पाऊस पडत होता. त्यांच्या घरचा रस्ता ओलांडून आम्ही बसस्टॉपवर आलो. मी आणि फ्लोरा मिळून बसनें त्या ठिकाणी पोहोचलो. बसमध्ये तिला आणि मला वेगवेगळ्या ठिकाणी बसायला जागा मिळाली. त्यामुळं ती जिथं उतरणार, तिथं तिच्याबरोबर उतरायचं असल्यामुळं तिच्याकडे लक्ष ठेवून मला बसाव लागे.

मुद्दामच आम्ही एक स्टॉप अलीकडे उतरलो. चालतचालत थोडं अंतर कापलं. जवळच एक बाग होती. त्याला लागून पायवाट होती. पायवाटेच्या कडेनं हिरवंगार गवत दिमत होतं. पाय त्या लुसलुशीत गवतावर टाकण्याचा मोह होत होता; पण तो मी आवरला. हिरवळी-वर चालणं इकडे बॅड मॅनर्स मानतात.

८ भायफे.लच्या पंखांवर

फ्रान्समध्ये बाराही महिने पाऊस पडतो. मे-जूनमध्ये वसंत ऋतू फुलतो.

बागेजवळच्या एका भव्य प्रासादाकडे बोट दाखवून नेपोलियनची आवडती राणी जोसेफाईन हिच्याकरता बांधलेला हा राजवाडा आहे, अस तिने मला सांगितलं.

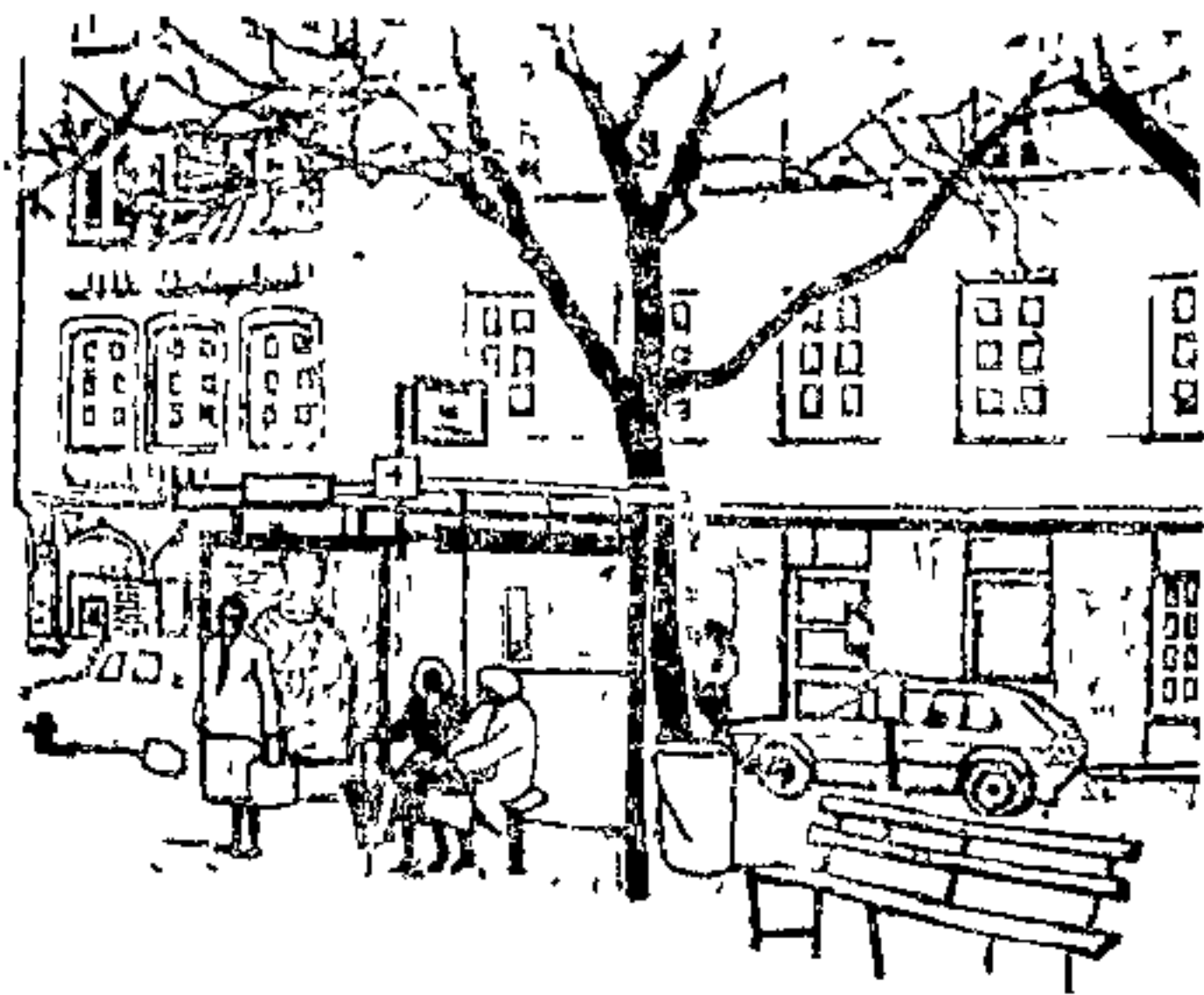
राजवाड्याला भरपूर काचेची दारं होती आणि काचेच्या प्रचंड खिडक्या होत्या.

इकडे सगळ्या इमारतींत काचेचा वापर मोठ्या प्रमाणात पाहायला मिळाला.

फ्लोराला मी म्हणालो,

‘इथे दगडे, मारामारी, नासधुशीचे प्रकार वगैरे होत नाहीत का ? इथल्या काचेच्या दारांवर दगडफेक होत नाही का ?’

तर तिने ‘या वास्तूवर अजिबात दगडफेक होत नाही,’ असं उत्तर दिलं.

स्टार्लुर्गमधील काचेचा बस-स्टीप

बसस्टॉपवरदेखील मोठ्या थोरल्या आकाराच्या दोन काचेच्या तुकड्यांची भिंत उभी करून, त्यात विनपाठीचं एक वाक ठेवलेला असतो. त्या वाकावर सहसा वृद्ध स्त्रियांशिवाय कोणी बसलेल मला पाहायला मिळाल नाही.

टेलिफोनचे बूथदेखील संपूर्ण काचेनं बनवलेली एक खोली असायची. निर्मनुष्य रस्त्याच्या बाजून अशी सौंदर्याची लेगी कोरल्यामुळं रस्ते रेखीव वाटायचे.

आम्ही रेस्टॉरंटच्या जवळ गेलो, तेव्हा एक तळं दिसू लागल. तळ्याच्या काठी विरळ झुडपं होती. चेरीचं एक डेरेदार झाड होतं.

तिनं परत बोट करून दाखवलं, तर मोठ्या प्रमाणात गीझ आणि मेलार्ड बंदकांची तिथ गर्दी दिसली. पाऊस पडत असल्यानं किनाऱ्यावर आली होती. मोजून पाहिलं, तर पधरा मॅलार्ड व दहा गीझ होते. अगदी फूटभर अंतरावरून आम्ही त्या पक्ष्यांना पाहून घेतलं.

फ्लोराचे मी मनःपूर्वक आभार मानले. कारण प्रथमच मी इतक्या मोठ्या सख्येन रानबंदक पाहत होतो.

रेस्टॉरंटमध्ये चौफेर काचाच लावल्या होत्या. आम्ही बसलो होतो, तिथून आम्हाला ती रानबंदक सहज दिसत होती. जेवणाकडे माझं लक्ष नव्हतं. मी आपला पक्षीच पाहत होतो.

गॅलडियाच्या फुलासारख्या, नखशिखांत लालबुंद दिसणाऱ्या फ्लोरानं आज विशेष प्रसाधन केलं होतं. तिचे केस तिन तांबूस रंगवले होते. तिचा नवरा निकोलस परस्पर मोटारीनं आला होता आणि तो मला काही विचारीत होता. तिनं मला स्पर्श करून, नवरा काय म्हणतोय, हे सांगितलं. ती नवऱ्याचा शब्द खाली पडू घायची नाही. तो जे काही बोलायचा, त्याचं इंग्रजीत 'माय फियॉ सेश्' असं म्हणून ती त्वरित भाषांतर करायची.

तिच्याकडचा निवास फारच सुखाचा झाला. मी काही न बोलता तिला वरंच काही समजायच.

तारुण्यात प्रयत्न करून, कष्ट घेऊन जग पाहावं, या अनुभवाच्या

प्रकाशकिरणानं भावी काळातील वाट उजळत जगता येईल, असं ती म्हणायची.

माझ्या जेवणापासून वर स्वतंत्र पोटमाळ्यात माझी झोपण्याची व्यवस्था करीपर्यंत तिच वारीक लक्ष असायचं. खाण्याचे तर अनेक पदार्थ तिन मला करून घातले. त्यांत केक, चॉकलेट, पुडिंग, शिवाय शाकाहारी पदार्थ, मुळा-गाजर उकडून ती मला देई.

तिनं एका हायस्कूलला माझी भेट ठरवली.

तशी नासीची मेरीदेखील इंग्रजी कमी बोलायची; परंतु चेहऱ्यावरचे चांगले-वाईट भाव ओळखून पदार्थ वाढणं किंवा थांबवण चालायचं. आपल्यासारखा तिथंही जेवणात आग्रह व्हायचा.

एकदा मला आणि तिला मोटारीनं जायचं होतं. तेव्हा तिला मी, काही अडचणी येतील काय, असा प्रश्न विचारला. तिला इंग्रजी कमी बोलायला यायचं. मग फ्रेंच डिक्शनरी घेऊन ती 'नो.. इम्पॉसिबल' म्हणाली. म्हणजे तिला काय म्हणायचंय, हे माझ्या लक्षात आलं. फ्रेंच डिक्शनरीत 'अशक्य' हा शब्दच नाही, असं तिला सांगायचं होतं, ते तिन अशा पद्धतीन सांगितलं.

गाडीतून आम्ही एकदा रात्री परतत होतो. मला जांभई आवरली नाही.

'ओ, मिस्टर कुलकर्णी, यू से गुड नाईट.'

मग आम्ही सगळे खो खो हसलो.

आम्ही सकाळी आठ वाजता बाहेर पडायचो. संध्याकाळी पाच वाजेपर्यंत सतत पायी फिरत राहावं लागे. आज म्यूझियम, तर उद्या कारखाना, कधी शेती महाविद्यालय, हॉस्पिटल असं सतत काही ना काही आम्ही बघतच राहणार. संध्याकाळी परत रात्रीच्या मेजवानीच्या निमित्तानं एक, दीड वाजेपर्यंत जागरण घडायचं.

पॅरिसला भेटलेली अॅनी म्हणजे आपुलकीचा आणि जिव्हाळ्याचा एक वेगळाच अनुभव म्हणता येईल.

माणूस हेरणं, त्याच्या स्वभावाचं चेहऱ्यावरून निदान करणं हा माझा अभ्यासाचा विषय. लेखक म्हणूनही जगाचा वेगळा अनुभव मला घ्यायचा होता.

अंनी आमच्याबरोबर सात दिवस फिरली आणि तिची मैत्री लक्षात राहण्यासारखी झाली. लोभस सौंदर्यवतीचा जिव्हाळा चाप्याच्या फुलाच्या सुगंधासारखा आजही मनात दवरवळतो.

छ या जागतिक कीर्तीच्या म्यूझियममध्ये मी तीन तास तिच्या बरोबर होतो. ग्रीक, रोमन काळातल्या मूर्ती पाहून झाल्या. जुन्या चित्रकारापासून नवीन चित्रकारांपर्यंतची चित्र पाहून झाली. मोनालिसाच गूढरम्य हास्य पाहून झाल. इजिप्त विभागातल्या दागदागिने, पुतळे, इत्यादी नेपोलियननं सगळ्या जगातून गोळा केलेल्या अप्रतिम चार लाख वस्तू पाहत फिरताना पाय धकून गेले.

अंनीन हाताला स्पर्श करून बाजूच्या गॅलरीत नेलं. काचेला तोंड लावून तिनं बाहेरच बांधकाम दाखवायला सुरुवात केली, जगातल्या नामवंत शिल्पशास्त्रज्ञानी नव्या पद्धतीची म्यूझियमची बिल्डिंग बांधायला सुरुवात केल्याचं तिन सांगितलं.

तिचे हात माझ्या हातात गुंफलेले होते.

मंत्रमुग्ध होऊन मी तिच्या डोळ्याकडे पाहत होतो. कुठतरी हे डोळे ओळखीचे वाटत होते.

आणखी जवळ जाऊन मी इमारत पाहू लागलो.

इतक्यात चाफळकर बाई तिथं धापा टाकत आल्या.

‘अहो कुलकर्णी, तुम्ही इकडेच . मागेच राहिलात काय ? मी पुढ जाऊन अर्धा तास तुमची वाट पाहतेय तरी तुमचा पत्ता नाही.’

या पासष्ट वर्षांच्या बाई, परंतु उत्साह तरुणाना लाजवणारा. त्या आमच्या बरोबर होत्या, हे मी विसरलोच होतो.

लावण्यपूर्ण फ्रान्सची राजधानी असलेल्या पॅरिसच्या रस्त्यावरून एका प्रेक्षणीय स्थळाला भेट देऊन मेट्रो पकडायला स्थानकाकडे निघालो होतो.

ज्या देशात पन्नास टक्के स्त्रिया अविवाहित राहतात आणि ज्यांना नवव्यापेक्षा बॉयफ्रेंड हे अधिक आवडीचं प्रेमबंधन वाटतं, त्या देशात मुक्तपणे वावरणाऱ्या फ्रेंच ललनांची रंगीबेरंगी वर्दळ न्याहाळताना मी सहज पाठीमागे वळून पाहिल, तेव्हा नुकतंच लग्न लागलेल्या वधू-वराची वरात जवळच्या चर्चमधून बाहेर पडताना दिसली. विशेष, म्हणजे कपाळावरील बिंदीपासून मंगळसूत्रापर्यंत सर्व भारतीय पद्धतीचे दागिने घालून नटलेली व जरतारी पैठणी नेसलेली फ्रेंच नववधू पाहून मी क्षणभर स्तमित झालो. नवरदेव भारतीय दिसत होता, पुढं-मागं काही प्रतिष्ठित मंडळी व करवला म्हणून एक लहान मुलगादेखील नवरदेवाचा हात धरून चालत असलेला दिसला.

हातात असलेल्या कॅमेऱ्यानं मी हे अमिट दृश्य टिपून घेतलं. लग्न करण्याच्या विरुद्ध असलेल्या लोरिएटला भारतीय वरानं जिंकून घ्यावं, याचं नवल वाटलं. चौकगी करायला सवड नसल्यान मी दुरूनच तिला 'सौभाग्यवती भव!' अशी शुभेच्छा मनातल्या मनात देऊन पुढं चालू लागलो.

पॅरिसच्या रस्त्यावरून निघालेली भारतीय पुरुषाशी विवाह झालेल्या
फ्रेंच वधूची वरात

२ : स्ट्रासबुर्ग : रोमन साम्राज्याच्या खुणा

फ्रान्समधल्या नासी या छोड्या गावातील आमचा आठ दिवसाचा निवास परदेश-वास्तव्यातील नव्हाळीचे दिवस म्हणून विशेष लक्षात राहण्यासारखा वाटला, तरीदेखील इथलं राहणं काहीशा गैरसोयीमुळ ठरवाव लागल्याचं कळलं होतं. मूळचं स्ट्रासबुर्ग हेच आमचं प्रथम राहण्याचं ठिकाण निवडलं गेलं होतं; परंतु तेथील संयोजिका फ्रान्स्वा हिला स्कीइंग करताना अपघात झाला होता. तिला हॉस्पिटलमध्ये दाखल केलं होतं. म्हणून आमचा पहिला मुक्काम नासीलाच पडला होता. शेवटचे दोन दिवस स्ट्रासबुर्गला काढायचे ठरलं होतं.

पायावरील ऑपरेशननंतर घरी जाण्यास नुकतीच परवानगी मिळालेली फ्रान्स्वा स्ट्रासबुर्ग रेल्वे-स्टेशनवर आमच्या स्वागतास धड पायान, हसतमुख उभी असलेली जेव्हा पाहिली, तेव्हा आम्हांला अचंबा वाटला. फ्रेंच स्त्रियांनीच फ्रान्सची अस्मिता टिकवली आहे, हे पदोपदी जाणवत होतं. फ्रान्स्वाला पाहिल्यावर ते मूर्तिमत् खरं वाटलं.

सहा फुटांहून अधिक उंचीची, सडपातळ, सूर्योदयाच्या कोवळ्या उन्हासारख्या लालसर रंगाची, भुज्या डोळ्याची, उसळत्या कारंज्या-प्रमाणे उत्साहानं, प्रसन्न चेहऱ्यानं बोलणारी फ्रान्स्वा म्हणजे स्ट्रासबुर्ग शहराचं प्रतीकच वाटलं. तिथला माझा दोन दिवसांचा मुक्काम म्हणूनच अविस्मरणीय झाला.

हॉटेलातलं जेवण, जवळच्या टेकडीवरील सहल, हायस्कूलला भेट, खरेदी आणि मुख्य म्हणजे माझ्या आवडीच्या पक्षिनिरीक्षणाची मिळालेली दुर्मिळ संधी. जेव्हा मी परत फ्रान्सला जाईन, तेव्हा स्ट्रासबुर्ग हे माझ्या प्रथम भेटीचं शहर असेल.

नासीपेक्षा स्ट्रासबुर्गची हवा अधिक उबदार, उत्साहजनक वाटली. स्टेशनचं आवार सोनेरी सूर्यप्रकाशानं उजळलं होतं. मोठमोठ्या जाहिराती. त्यांवरील आकर्षक स्त्रीपुरुषांच्या पूर्णाकृती चित्रांकडे लक्ष वेधलं जात होत. फ्रान्स-जर्मनीच्या वेगवेगळ्या भागांतून सहलीला आलेल्या कॉलेज-विद्यार्थ्यांच्या टोळ्या आपल्याकडील कॉलेज-विद्यार्थ्यां-प्रमाणे शिड्या, टाळ्या आणि डरकाळ्या फोडून आनंद व्यक्त करत होत्या. एकमेकांना बोलावत होत्या.

स्टेशनसमोरच्या माहिती-फलकाकडे माझं विशेष लक्ष गेलं आणि मग माझ्या लक्षात आलं, की हे एक फ्रान्समधलंच नव्हे, तर जगातलं ख्यातनाम प्रवासी-केंद्र आहे.

ऐतिहासिक दृष्टीनंदेखील या शहराला महत्त्व आहे. या गावाला लागून सुप्रसिद्ध व्हाईन नदी वाहते. त्या नदीच्या पलीकडेच जर्मनी आहे. या रम्य नगरीवर अनेक शतक जर्मनांचं आधिपत्य होतं. सरहद्दीवर असल्यानं जर्मनांशी नित्य संग असला, तरी या गावात जर्मन भाषा बोलणं फ्रेंच नागरिकांचा उपमर्द मानला जातो, इतका देशाभिमान ज्वलंत आहे.

स्ट्रासबुर्ग शहर हे फ्रान्समधील अल्झाईस प्रांतात येत. दुसऱ्या महायुद्धात जर्मनीनं स्ट्रासबुर्गवर हल्ला केला होता. तरीदेखील या शहरातील ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाची चर्चेंस, म्यूझियम्स, जुनी घरं, आदी सत्तर टक्के भाग सुरक्षित राहिलेला आहे. कदाचित जर्मनांच्या कलेच्या वाव्रतीत असलेल्या उदार दृष्टिकोनाचा परिणाम असावा अथवा स्ट्रासबुर्गन आपला हितसंबंध काळजीपूर्वक जपला असावा. बराच भाग शाबूत राहिलाय, हे मात्र खरं.

मी ज्यांच्याकडे उतरलो, ते कुटुंब उदार मनाचं प्रेमळ जोडप होतं. घरधनीण फ्लोरा ही तिथल्या अमेरिकन वकिलातीत होती, तर तिचा नवरा निकोलस पड्डीचा सुतार होता. फ्लोराला अस्वलित इंग्रजी बोलता येत होत. त्यामुळं मला भाषेची अडचण भासली नाही.

तिच्या स्वतःच्या घरात खालच्या मजल्यावर तिची वृद्ध आई

धिप्पाड कुत्रा-लॅरीसह राहत होती. माडीवर हे दोघे राहचे, तर तिसऱ्या त्रिकोणी माळ्यावर माझी राहण्या-झोपण्याची सोय केली होती.

‘पांघरूण अगदी थोडं कोपऱ्यात उशीजवळ उघडून अंथरुणात शिराव.’ असं नेहमीप्रमाणे फ्लोरानं मला सांगितलं होतं.

रात्री अफाट थंडी असायची; पण एकदा अथरुणात शिरल्यावर मात्र थंडीचा मागमूस राहत नसे.

निकोलस-फ्लोराचा नवरा-चांगला उंचापुरा, ताठ आणि लालबुंद होता. त्याचं नाक थोडं चपटं वाटत होतं आणि डोळे मात्र गोल आणि वारीक होते. पांढरा टी शर्ट आणि निळी जिन घालून तो नाविका-सारखा डोक्याला छोटी हॅट घालायचा. त्याला इंग्रजी अजिबात येत नव्हतं. मी बोललेलं प्रत्येक वाक्य फ्लोरा आपल्या नवऱ्याला फ्रेंच भाषेत सांगे आणि तेवढ्याच अगत्यान ‘मायू फिया सेझ’ म्हणून नवरा काय म्हणतोय, ते साग्रसंगीत, नवऱ्याकडे प्रेमानं पाहत मला इंग्रजीत भाषांतर करून सांगत असे. ते काम तिनं सतत दोन दिवस निष्ठापूर्वक पार पाडलं. त्यामुळे निकोलसची माझ्याशी संवाद साधण्याची अनिवार धडपड ध्यानात आली. सरळ फ्रेंचमधून त्यांच्याशी मला बोलता येत नव्हतं, याची मला आजही रुखरुख वाटते.

तो सांगत होता, नोकरीला लागल्यानंतर त्या ठिकाणी कंपनीचा सन्मान्य सभासद करून घेतात. तो नोकर न राहता भागीदारच होतो. शपथविधीचा कार्यक्रम कसा होतो, हे त्यानं साग्रसंगीत सांगितलं. गळ्यात एक जरतारी, मखमली, खांद्यावरून येणारा-राजेमहाराजे घालतात, तसा पट्टा, हातात एक दंड देतात.

त्यानं उत्साहानं घरातील कपाटामध्ये ठेवलेलं एकामागून एक असं सर्व साहित्य काढून मला प्रात्यक्षिक करून दाखवलं.

पट्टा खांद्यावरून घेतला. दंड हातात धरला. उजवा हात वर करून कंपनीची आयुष्यभर प्रामाणिक राहण्याबद्दलची शपथदेखील खणखणित आवाजात फ्रेंच भाषेत घेऊन दाखवली.

मला त्या कंपनीनं आपल्या नोकरांकरिता स्वीकारलेली ही कल्पकता

अभिनव वाटली. प्रामाणिकपणाची शपथ घेण्याची ऐतिहासिक पद्धती चालू युगातही टिकवल्याच पाहून आश्चर्य वाटलं. चांगले कलावंत, कारागीर टिकवण्याचा आणि कंपनीशी एकनिष्ठ ठेवण्याचा हा सगळा खटाटोप असल्याच लक्षात आला.

पड्यावरील विविध चित्रांचे अर्थ तो अतिशय समरसतेनं, रंगून सांगत होता. पड्याचा चित्र काढलेला भाग काही क्षण विस्तवावर ठेवून, तो पड्या अग्नीनं पवित्र करून, मग तो खांद्यावरून बांधला जातो.

निकोलस जुन्या पद्धतीनं लाकडांचे ओबडधोबड ओंडके एकमेकां-
वर रचून घर बांधणारा अल्झाईज प्रांतातच नामांकित असलेला कलावंत सुतार होता. त्याला कंपनीन खास स्टेशनवॅगन दिली होती. त्याच्या मार्गदर्शनाखाली गावात चाललेल्या एका घराच्या बांधकामाला आम्ही भेट पण देऊन आलो. खेड्यातील सागवानी बडोदाच्या बांधकामासारखा, खिळे न वापरता, कुसू काढून, साधेजोड करण्यासारखा तो परंपरागत प्रकार दिसला. त्याच्या क्रॉसमध्ये, उभ्या-आडव्या बांधणीमध्ये, स्वर्ग, पृथ्वी, मीलन, आनंदाच प्रतीक, आदी अर्थ सामावल्याचं तो सांगत होता. एका मोठ्या गोदामासारख वाटणारं, तीनमजली लाकडी तक्तपोशीत भाग पाहून, ते पूर्ण होणार होतं. थंडी-वाऱ्यात टिकाव धरणारी ही परंपरागत घरं शेकडो वर्षांची जुनी असूनही अजून मजबूतच असल्याचं त्यानं आम्हाला दाखवून दिलं.

‘त्याला रेडवाईन, रेड बीफ आणि बटाटा बेफर्स भारी आवडतात.’ फ्लोरा म्हणाली.

स्वतःला मात्र फिशच प्रिय आहे, हेही तिनं सांगितलं.

सध्याकाळी परत त्याच्या संग्रही असलेल्या लाकडी पापुद्र्याचे नमुने पाहायला मिळाले. त्याच्यावरून झाडाची जात आणि वय कसं ओळखावं, हे त्यानं पाढे म्हणून दाखवावे, तसं घडाघड सांगायला सुरुवात केली, तेव्हा मात्र त्याचा हा उद्योग त्याच्या किती आवडीचा आहे, हे पटलं. मी, पोस्टाची तिकिटं जमवणं मला आवडत, असं सांगितल्या-

वर छोट्या मुलाच्या उत्साहानं आपल्या संग्रहातील तिकिटाचे अनेक आल्बम माझ्यासमोर ठेवून तो तिकिटं दाखवू लागला व बरीच तिकिटं त्यानं मला भेट म्हणून दिली. मीदेखील त्याला भरपूर भारतीय तिकिट दिली.

संध्याकाळी आम्ही कॅथेड्रल पाहायला गेलो. त्या भव्य कॅथेड्रल-समोर सुरेल बँडवादन चालू होत. सुशिक्षित तरुण सुदृढ मुलांचा तो बँड-संच काही मिनिटांचा विसावा घेऊन वाजवायला लागला, म्हणजे युद्धसदृश अद्भुत वातावरण निर्माण व्हायचं. संगीतान माणसाची देवत्वाकडे वाटचाल होते, असं आपण मानतो. युरोपन मात्र दोन महायुद्धाचाच कटु अनुभव पचवला. म्हणूनच फ्लोराच्या चेहऱ्यावर संगीतानं नाराजीच निर्माण झालेली दिसली. ती तिरस्कारयुक्त शब्दांत मला म्हणाली,

‘ हे बँडवादन आमच नाही. ही जर्मनांची नकल आहे. आम्हां फ्रेंचांना असला धांगडबिगा मुळीच आवडत नाही. ’

आता बँडवादन हा प्रकार मला पूर्वीपासूनच आवडत असतानाही तिची निषेधवृत्ती पाहून मीदेखील तिथं अधिक वेळ न थांबता तिच्यासह कॅथेड्रलमधे शिरलो.

जगातील विविध देशांच्या प्रवाशांची तिथं गर्दी उसळली होती. जपानी आणि भारतीय हे दोन आशियाई वंशाचे सोडता, इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी, स्पेन, पोर्तुगाल, इटाली, आदी ख्रिश्चन देशातील प्रवासी मोठ्या भक्तिभावान आलेले दिसले.

भव्यपणा हे या कॅथेड्रलचं पहिलं वैशिष्ट्य होय. स्ट्रासबुर्गमधील या मंदिराच्या बांधकामशैलीबद्दल तज्ज्ञांत अजूनही एकमत नाही. अकराव्या शतकात त्याच्या बांधणीस सुरुवात झाली.

हे मंदिर मर्क्युरी नावाच्या देवतेसाठी बांधलं असावं, असा एक तर्क आहे.

आजही या परिसरातील रोमन साम्राज्याच्या खुणा सर्वत्र दिसून येतात. कोरीव काम, चेहऱ्यावरील सौंदर्यभावना, मूर्तीची एकूण ठेवण रोमन पद्धतीचीच वाटते. त्याच्या कमानी पाहिल्यावर त्यावर केलेल्या प्राण्याच्या कोरीव कामावरून व काढलेल्या नक्षीकामावरून व्हाईन नदीच्या खोऱ्यातील या परिसरात एक सुसंस्कृत, पुढारलेली संस्कृती निवास करित असावी, याचा बोध होतो. त्यांवर चित्रित केलेल्या फुलापानांच्या नक्षीपेक्षा कोरलेले काल्पनिक प्राणीच अधिक लक्ष वेधून घेतात.

संबंध मंदिरभर काचेच्या छोट्या तुकड्यांनी सजवलेल्या लांबरुंद खिडक्यांनी तो परिसर मंद प्रकाशानं भरून गेलेला दिसून येतो. बाकी सर्व कॅथेड्रल म्हणजे आधारगुडूप गुहाच वाटत होती. खिडक्यांना वापरलेल्या रंगीत काचेत निळा रंग तेवढा अधिक उठून दिसत होता. उजव्या बाजूच्या या काचेच्या तुकड्यांमध्ये सॉलोमन राजाच्या न्यायदानाची कथा चित्रित केलेली होती. तर तिथंच रागी शेबा, संत बाप्टिस्ट यांची चित्रंदेखील रंगवलेली आढळली. शोभादर्शक यंत्रात अनेक रंगीत काचेच्या तुकड्यांनी होणारी नक्षी बालपणी परीकथेसारखी गूढरम्य वाटायची—छोट्या रंगीवेरंगी पारदर्शक काचेच्या तुकड्यात बनविलेली ही चित्र अर्गीच जादूसारखी परिणाम करित होती.

चर्चच्या परिसरात केलेला एके काळी उधाण आल्याच लक्षात राहिलं. माणसं श्रद्धेन, अर्थप्राप्तीच्या लालसेन कदाचित धर्मसत्तेच्या भयानंदेखील अफाट श्रम करून काहीतरी अवाढव्य, अद्वितीय करण्याच्या नादानं झपाटली असावीत, हे या चर्चकडे पाहिल्यावर सतत ध्यानात येत होत.

माती आणि दगडाचं माध्यम घेऊन लोकांनी आपल्या मताचा प्रभाव पाडण्याचा आणि प्रसार करण्याचा प्रयत्न आदिमानवापासून केलेला दिसतो. गुहेतल्या चित्रापासून प्रगत अजंठा-वेरूळच्या शिल्पापर्यंतची प्रगती अशीच शिकण-शिकवणं या नादातून घडलेलं ब्रह्म आहे. तर

इजिप्तच्या पिरॅमिडपासून तो देवळं, चर्चेस् आणि प्रार्थनाघरं यांच्या नवनिर्मितीमागे भयमुक्त होणारी आश्रयस्थान कशी अमेद्य आहेत, हेच दाखवण्याचा प्रयत्न असावा. अफाट परिश्रम, वळाचा अतिरेक आणि अश्रूचं शिंपण या निर्मितीमागे दडलेलं आहे. या वास्तू आता केवळ प्रेक्षणीय म्हणूनच अस्तित्वात राहिल्या आहेत.

तिथलं घड्याळ मात्र त्याच्या भव्य कारागिरीमुळं माझ्या चागलंच लक्षात राहिलं.

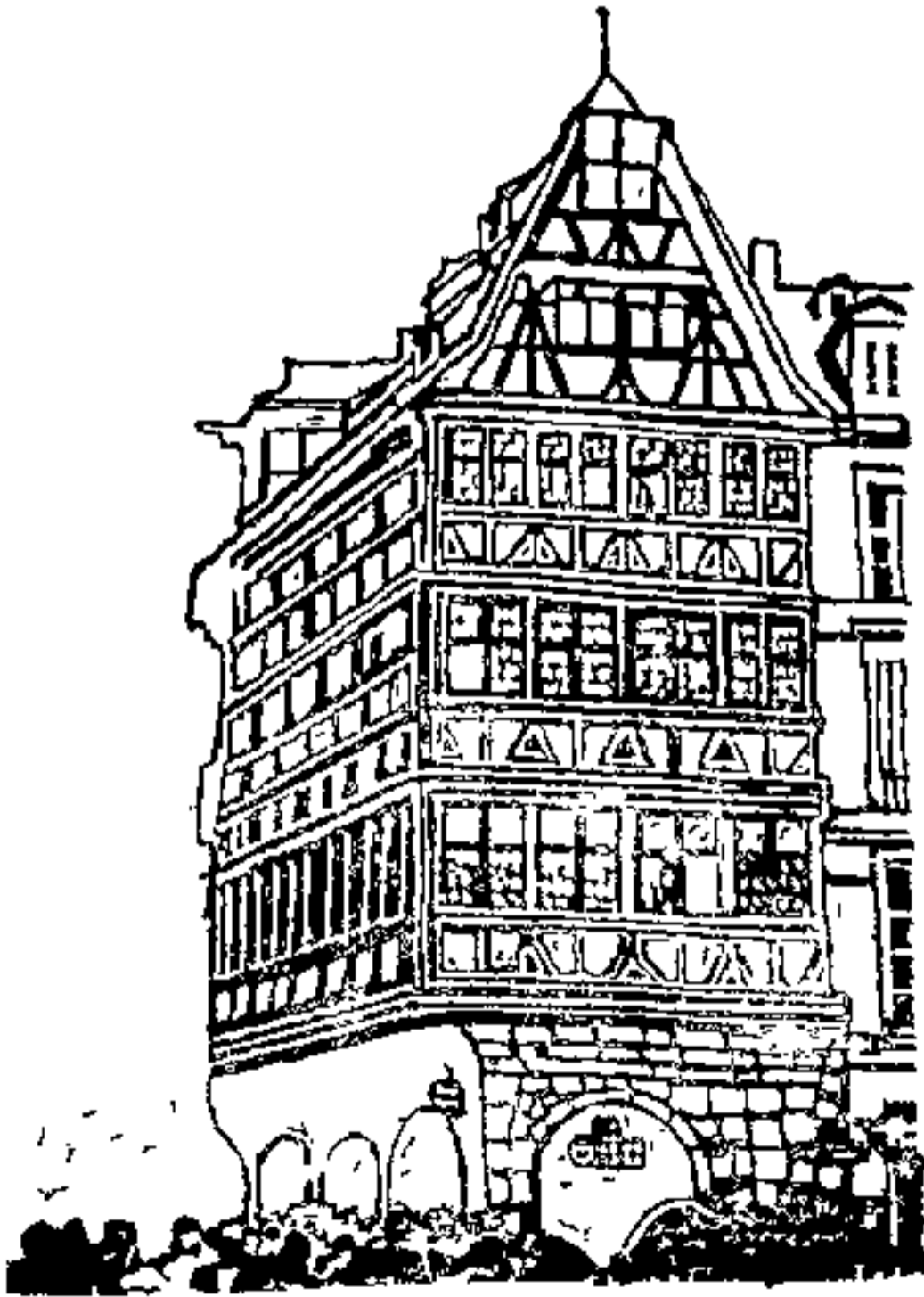
डॉयस्पोपोडियमनं या घड्याळाची बाधगी केली. स्ट्रासबुर्गचा आर्कि-मिडीज असं त्याला संबोधलं जात. त्याला हर्बेकट बंधू, टोवियस स्टिमर, आर्दीनी मदत करून तयार केलेलं १८ मीटर उंच, ११ मीटर रुंद असलेलं हे भव्य घड्याळ तितकच देखगं आहे. या घड्याळात तीन विभाग आहेत. खालच्या भागात वर्ष, तारीख, सूर्योदयाची वेळ आणि ख्रिश्चनांच्या सणाचीदेखील माहिती मिळते. वरच्या बाजूस कोपर्निकम पद्धतीच्या ग्रहदर्शनाची सोय आहे. त्यावर ज्योतिषातील बारा ग्रहाची चिन्हं कोरलेली असल्यामुळं सध्या सूर्य कोणत्या राशीत आहे, याचा बोध होतो. त्याच्या वरच्या विभागात मानवाच्या तीन अवस्थांच्या छोट्या बाहुल्या उभ्या केलेल्या आहेत. बाल, तरुण, वृद्ध या क्रमाने निर्गमन झाल्यावर मृत्यूचा सापळा एक टोल देतो, मानवी आयुष्याची अखेर होते. त्याच्यावर ख्रिस्ताचा लहान पुतळा असून त्याच्यासमोर त्याच्या १२ शिष्यांची मिरवणूक येते. ते त्याच्यासमोर नतमस्तक झाल्यावर १२-३० च्या कार्यालयीन वेळेवर एक कोंबडा तीन वेळा आरवतो.

या सगळ्या कृतींच्या स्वयंचलित बाहुल्या पाहण्यासाठी आजही या घड्याळासमोर परदेशी प्रवाशाची अफाट गर्दी जमते. तिथे या घड्याळाची कागदी प्रतिकृतीदेखील भेटकार्डरूपात विकत मिळते. मी ती प्रतिकृती आठवण म्हणून विकत घेऊन माझ्या मुलाकडे भारतात पाठवून दिली.

हैद्राबादच्या सालारजंग म्यूझियममधील घड्याळाची या वेळी आठवण होणं साहजिकच होतं. पण या घड्याळापुढं ते अगदीच नगण्य वाटलं.

स्ट्रासबुर्गच्या या कॅथेड्रलच्या बांधकामावर येथील लोकजीवनाचा परिणाम स्पष्ट उमटलेला दिसला. वार्डन तयार करण्याची सर्व क्रिया इथं दगडी भिंतीवर कोरून ठेवलेली आहे. अझाईस प्राताची वार्डन सर्व फ्रान्सभरच नव्हे, तर जगात प्रसिद्ध आहे. हसणारी मुलगी, सफर-चंद धरून उभी असलेली राजकन्या यांच्या चेहऱ्यावरचे भाव लक्ष वेधून घेतात. दगडाच इतकं बारीक कोरीव काम युरोपमध्ये मला फक्त याच ठिकाणी प्रथम पाहायला मिळालं. अनेकपदरी दगडावरील कोरीव काम मन थक्क करणारं आहे. मानवी परिश्रमांची ही टोकाची प्रक्रिया दीर्घकाळ स्मरणात राहणारी आहे.

मदिराचं शिखर अष्टकोनी आहे. त्याचे आठ टप्पे केलेले आहेत. रोमनांच्या राजवटीत शिखराचं बांधकाम झालेलं असावं.

स्ट्रासबुर्ग : जुन्या पद्धतीचे लाकडी बांधणीचे नामांकित घर

या मंदिराचा प्रत्येक दगड नू दगड उत्तरेकडील कडक थंडी-वाऱ्याला तोंड देऊन आजही अखड उभा आहे. याच्या भिंतीवरील गोथिक शैलीनं केलेलं नक्षीकाम अप्रतिम आहे. कमानी खांबाची जोडणी लक्ष वेधून घेणारी आहे.

‘या कॅथेड्रलला भेट दिल्याशिवाय स्ट्रासबुर्गची सहल पूर्ण होत नाही.’ असं फ्लोरा म्हणाली, त्याची प्रचीती आली.

तळघरामधे बरेच पुतळे सुरुवातीच्या आरेखनासह सुरक्षित ठेवले आहेत. द्राक्षपिकाच्या बहराचा मोसम फारच सुरेख कोरलेला आहे. उपदेशकाबरोबर त्याचा आवडता कुत्राही दाखविला आहे आणि त्याच्या पायांखाली संत अॅलेक्झिस, ज्याच्या नावान या प्राताचं नामकरण झालं आहे, त्याच जीवन कोरलेलं आहे.

या चर्चमधील लहान बाळाचा बाप्तिस्मा-समारंभ मला पाहायला मिळाला. तेवढ्याच एका तळाच्या खोलीत झगझगीत दिवे लावलेले होते. ताबड्या मखमली झग्यातल्या धर्मोपदेशकानं मंत्र म्हणून पाणी शिंपडलं आणि बाळाला त्याचा धर्म मिळाला.

तो कार्यक्रम जुन्यापुराण्या अधाऱ्या कॅथेड्रलमध्ये शॉर्ट फीचर फिल्म पाहावी, तसा जिवत वाटला.

या कॅथेड्रलच्या दाराची उंची ६६ मीटर, तर रुंदी ४५ मीटर आहे. १२७६ मधे बांधकामाला सुरुवात होऊन १३८५ मधे याचं बांधकाम पूर्ण झालं. दारावरची गुलाब-पाकळ्याची खिडकी १४ मीटर व्यासाची, अप्रतिम कोरीव कामाबरोबर भूमितीचा अचूक नमुना म्हणूनदेखील प्रेक्षणीय आहे.

कॅथेड्रलच्या समोर उम्या असलेल्या लाकडी बांधणीच्या घरानं माझ्या मनावर अधिक खोलवर ठसा उमटवला. दुसऱ्या महायुद्धाच्या बॉम्ब-हल्ल्यातून सुरक्षित राहिलेलं हे मजबूत दुमजली भरपूर खिडक्यांचं मध्यमवर्गीय घर आहे. अनेक पिढ्यांचा संसार यानं सुखाचा केला असेल. उबदार निवारा आणि परंपरागत वास्तुशिल्पाचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून हे घर चर्चून मला जवळचं वाटलं.

३ : इटालियन पिइझाची करणी

स्ट्रासबुर्गचं कॅथेड्रल पाहून झालं.

दुसऱ्या दिवशी आम्ही गावाबाहेरच्या एका खेड्याच्या वातावरणात असलेल्या हॉटेलात तिथं प्रसिद्ध असलेला इटालियन पिइझा हा पदार्थ खायला जाण्याचं ठरवलं. त्याप्रमाणे संध्याकाळी प्रत्येक जण आपल्या यजमानाच्या मोटारीतून स्ट्रासबुर्गच्या रस्त्यावरून गावाबाहेर निघालो.

रस्त्याच्या कडेन, विशेषतः, गावातसुद्धा, चेरी वृक्षांची दाट लागवड दिसून आली. गावाबाहेरच्या शेतांमधे मोठ्या प्रमाणात द्राक्षबागा आणि तंबाखूची लागवड केलेली आढळून आली.

एकदाचे आम्ही गावाबाहेरील लहानशा, उत्तरत्या छपराच्या झोपडी सारख्या दिसणाऱ्या इमारतीजवळ येऊन पोहोचलो. दार लहान असलं, तरी त्याला दर्शनी काचेचं संपूर्ण तावदान होतं. परत आतल्या बाजूला आणखी एक आडवं काचेचं दार होतं. अशा दोन दारांच्या आत आपण गेलो, म्हणजे थंडी अजिबात जाणवत नाही.

बाहेर थंडी मी म्हणत होती. आमच्या मोटारी कृत्रिम उष्णतेनं उबदार केलेल्या होत्या. बाहेर आल्यावर हवेतला गारठा अगाला चांगलाच झोंबतोय, हे लक्षात आलं.

आम्ही सगळ्यांनी लगबगीन उबदार हॉटेलच्या आत प्रवेश केला. हे हॉटेल इटालियन पिइझाकरिता अखल्या स्ट्रासबुर्गमधे प्रसिद्ध असल्यानं आम्ही इथं पिइझावर ताव मारायला आलो होतो.

मुळातला मी तसा उत्तम खवैय्या म्हणून माझ्या गावात प्रसिद्ध.

त्यामुळं परदेशातले विविध नमुन्याचे खाद्यपदार्थ मी गेले दहा दिवस चाखून पाहिले, तेव्हा त्यातला ऑम्लेट नावाचा पदार्थ हाच तेवढा चविष्ट वाटला. बाकी सगळे उकडून ठेवलेले नमुनेच होते.

आमच्या गावात आम्ही उत्तर-दक्षिण अशी हद्द ठरवून आमच्या हद्दीत प्रवेश केल्यावर त्या हद्दीतील चविष्ट पदार्थ खाऊ घालण्याची जबाबदारी तिथल्या मित्रावर सोपवली होती. आमच्या भागात इडली, वडे, मसाला दोसा, गरम जिलेबी, चविष्ट बासुंदी, कडक खारी बुंदी, चिवड्याचे तर अनंत प्रकार, शेव तर चार-पाच जाडीत मिळायची. त्यामुळं खाऊ घालण आणि खात राहणं हा उद्योग आवडीचा झाला.

परदेशांत मात्र लोक खातात, तो पदार्थ कसा गिळतात, असा प्रश्न पडायचा. फक्त मासे तेवढे त्याच्या अंगाच्या चविष्टपणामुळं खावेसे वाटायचे. बाकी सगळा आनंद ! वाईनच्या घोटामणिक लोक घास गिळतात, हे सहज लक्षात यायचं.

मला माझ्या मित्राच्या पत्राची आठवण नेमकी याच वेळी झाली.

मित्रानं फ्रेंच मुलीशी लग्न करून दहा वर्षं झाली होती. स्वतंत्र प्रशस्त फ्लॅट घेतला होता; आणि आता तो सुखान संसार करतोय, हे त्याच्या पत्रावरून, तसंच त्यान पाठविलेल्या फोटोंवरून लक्षात आल होतं. त्याला भेटायला मिळणार आणि कदाचित होमसिकनेस् आल्यावर त्याच्या येथील घरगुती वातावरणामुळं मला कशाची कमतरता वाटणार नाही, अस वाटलं होत. त्यानं देखील मला आवर्जून दोन बाटल्या लिंबाचं लोणचं आणायला सांगितलं होत. खरं तर त्याला बरण्याच पाहिजे होत्या, असं प्रत्यक्ष भेटीत दिसल, पण बिचाऱ्यान वाटलीवर भागवण्याचं ठरवलं असाव. त्याच्या घरी मला एकच दिवस जायला मिळालं.

त्या दोन बाटल्या त्याच्या ताब्यात दिल्या आणि ओझ उतरल्याचा आनंद झाला. बाटल्या घेतानाचा त्याचा तृप्त चेहरा लक्षात राहण्यासारखा होता. रमेशनं तत्परतेनं स्वतःच पोळी-भाजी आणि उत्तम

झणझणीत चटणी वाटून मला खाऊ घातली. माझा उदरात्मा स्वतःच्या घरी भोजन केल्याप्रमाणे संतुष्ट झाला 'वत्सा, वर माग' या थाटात मी म्हणालो,

'काय, रमेश ? काय हालहवाल ? पत्र नाही, देशाकडे आला नाहीस.'

मग तो कष्टी चेहरा करून म्हणाला,

'अरे, इथ कामाच्या बाबतीत भारी शिस्त आहे, सर्वा तर जीवघेणी आहे. मी आता जवळपास असलेल्या ग्रीस, नाहीतर स्पेन, पोर्तुगालला सुट्टी घालवतो. विशेष, म्हणजे इडली, वडा, शिज्याच्या तयार पिठाची पाकिटंच संपलीत. तेव्हा पुढच्या वेळेला कोणाबरोबर तरी डझनभर पाठवून दे, बाबा !'

मी थक्क झालो, चांगला धिप्पाड दिसणारा हा आमचा इंजीनिअर दोस्त अस्सल मराठी खाण्यापासून वचित झालेला आहे, हे त्याच्या बोलण्यावरून ध्यानी आलं. आता त्याच्यासमोर खास मराठी खाद्य-पदार्थांची नावं उच्चारून त्याची धांदल उडवावी, ही इच्छा त्याच्या-बद्दलची कणव येऊन रोखून धरली. माझ्या डोळ्यासमोरून लोण्याचा गोळा थापलेलं थालीपीठ, पांढऱ्या खोबऱ्याचा कीस पसरलेली साबुदाणा खिचडी, रव्याचे लाडू, पोह्याचा चिवडा, ज्वारी-बाजरीच्या गरम भाकऱ्या, लसणाची, दाण्याची झणझणीत चटणी, कढ्या आणि भाज्याचे प्रकार, लिटल मॅच गर्लेच्या कथेतल्याप्रमाणे हे घरातले पदार्थ गरम वाफा सोडीत क्षणात तरळून गेले.

घरची आठवण इटालियन पिझ्झा खाण्यावरून निघाली. तो नामाकित पिझ्झा खाण्यासाठी आम्ही गर्दी करून हॉटेलात बसलो.

माझ्या रागेत पाच-सहा लोक. समोर तितकेच. त्यापुढं ओळीन दोन-तीन रांगांत दाटीवाटीन बसलेले होते. टेबलांवर पांढऱ्या शुभ्र चादरी अंथरलेल्या आणि त्यांवर स्वच्छ पांढऱ्या पसरट बश्या, कडेला वार्डन-करिंता छोटे काचेचे ग्लासेस् आणि बाजूच्या कागदी हातरुमालांवर चकाकणारे काटे-चमचे.

पिझ्याचे असंख्य प्रकार. अंड्याचे, मटणाचे, मशरूमचे आणखीन नाना पदार्थ घालून तयार केलेले हे पिझ्या !

एक गोरी भुरकट तांबूस रंगाची बाई हातात पसरट तव्यासारखी थाळी घेऊन, त्यातून भाकरीसारखा गरम गरम पिझ्या प्रत्येक प्लेटमवे आणून वाढायची.

सतत पिझ्या आणून मोठ्या टोपलीवजा परतीत टाकण्याचं काम दोन वेदूसेस करत होत्या.

त्यांच्या लाल-गुलाबी फ्रॉकवर नक्षीदार कापडाचे पांढरे जाळीदार एप्रन कंबरेला बांधले होते. वर बाह्यावर फुगेदार घोळ असलेला सदरा होता. प्रत्येकीच्या कमरेला गुजराती स्त्रियांच्या कमरेला जसा चाव्याचा झुबकेदार सर असतो, तशी कागद-पेन्सिलीची नोंदवही होती.

संबंध हॉटेलभर सर्वांना एकापाठोपाठ एक दर वेळेला नवीन मसाल्याचं भरीत भरलेला गरम गरम पिझ्या आणून दणादण वाटण्याचं काम चाललेलं होतं. या चविष्ट पिझ्यावर सॉस, वाईनसह रसिक खवय्ये यथेच्छ ताव मारीत होते. प्रत्येकाचे तीन-चारहून अधिक पिझ्या खाऊन झालेले होते. काहीजण दहा-बारा पिझ्या सहज चापतात, असं सांगत होते.

पिझ्याचा चविष्टपणा जिमेवर रेंगाळणारा होता.

वाईनवाल्यानी तर पिझ्या खाणं पैजेवर चालवलेलं दिसलं.

गण्यांना बहर आला होता.

आजूबाजूच्या सौंदर्यवतींना आपल्या सौंदर्याचा स्वाभाविक आविष्कार दाखवण्याची चढाओढ लागली होती. कोणी भुवया उचावून, कोणी बाह्याच्या जरतारी झालरी दाखवून, तर कोणी नवयौवना छातीवरच्या सोनेरी लोलकाना नाजूक हेलकावे देऊन मद हास्यानी विलोल विभ्रम दाखवण्यास सुरुवात केली होती.

मी तर फ्रेंच ललनांच्या सुडौल बाध्यावर अतिशय फिदा झालो होतो. लहान मुलीपासून प्रौढापर्यंत समस्त फ्रेंच महिलांची शरीरसंपदा प्रेक्षणीय आणि त्याचबरोबर सुदृढ वाटली. नियमित व्यायाम, कसरती

आणि अलीकडे बराच लोकप्रिय झालेला भारतीय योगाचा नियमित अभ्यास करून, तेथील थंड हवेशी दोन हात करण्याएवढीच नव्हे, तर त्यावर कुरघोडी करण्याइतपत बुलंद शरीरसपदा त्यांनी मिळवलेली दिसत होती. म्हणूनच आम्ही चालत असताना फ्रेंच महिला इतक्या झपाझप चक्राकार गतीन उडणाऱ्या रगीत तिक्तिर पक्ष्याप्रमाणे वेगानं चालायच्या, अगदी बघत राहावं. त्यांच्याबरोबर चालण्याऐवजी पळाबच लागे. त्यांचा तरल फ्रेंच नाजूकपणा, आणि डोळ्याची मोरपिसं अगाखांघांवरून हलुवार फिरत राहायची.

एरवी जेवताना देखील स्वतःच्या बरोबरीनं जेवणाऱ्या इतरांकडेदेखील त्यांचं बारकाईन लक्ष असायचं. कमी-अधिक हेरून, जेवण कसं चांगलं भरपेट होईल, हे पाहण्याचं त्याच काम असायचं. पुरुष प्रमाणाबाहेर वाईन घेऊ लागला, तर घरातील ही वाई केवळ नजरेच्या धाकानं ते थांबवीत असल्याचं मी पाहिलं आहे.

हे बघताना मजा आला !

घर शेवटी वाईच्या हाती सुरक्षित असत, हे जगभरचं अमर सत्य तिथही प्रत्ययाला आलं.

या हॉटेलातला एक पिइशा खाऊन झाल्यावर, का, कोण जाणे, माझ डोक मात्र गरगरू लागल. माझा अस्वस्थपणा कशानं वाढतोय, हे माझ्या लक्षात आलं.

सगळी खोली सिगारेटच्या धुरान गच्च भरून गेली होती. हॉटेलच्या छताची उची कमी असल्यान आणि थंडीच्या कारणानं खोली चडूबाजून बदिस्त केल्यानं सिगारेटचा धूर धुक्यासारखा हॉटेलभर सगळीकडे भरून राहिलेला होता.

तसा सिगारेट ओढणाऱ्याबद्दल माझ्या मनात आदर आहे. तरी-देखील जबरदस्तीनं कोणी नाना ब्रॅन्डच्या तिखट, तुरट, झिणझिण्या आणणाऱ्या सिगारेटच्या धुराचा मारा नाकातोंडांत केल्यास स्थिती अवघड होते. अशा अडचणीत फार वेळ तिथं बसून राहणं म्हणजे

आणखीन आपरी ओढवून घेण्यासारखं होईल, म्हणून मी माझ्या शेजारी बसलेल्या मित्राला करंगळी दाखवून, बाथरूम शोधायला निघालो.

बाथरूमची खोली हॉटेलच्या पाठीमागे होती. ती प्रशस्त होती. त्यामध्ये छत्री, ओव्हरकोट ठेवण्याकरता स्वतंत्र विभाग होता. तिथे बसण्याकरता दोन खुर्च्या होत्या. त्याच्या दुसऱ्या बाजूला स्वच्छ बाथरूम होतं. एका कोपऱ्यात चार-पाच बॉश बेसिन होते. त्यांत थंड-गरम पाण्याचे नळ होते.

गरम पाण्याचा नळ सोडून, तोंडावर पाण्याचा फटकारा मारून, तोंड स्वच्छ धुतलं. सिगारेटच्या धुराची चार-पाच पुढ तरी तोंडावर चढली असावीत. हात-तोंड सगळं धुरकट तबाखूच्या वासानं भरून गेलं होत. पाण्यानं थोडी हुशारी आली.

तिथल्याच एका खुर्चीवर टेकलो, तोच त्याला लागून असलेल्या किचन रूममधून काचेचं दार उघडून एक मध्यमवयीन, गोरा, बुटकेला, पॅट, टी शर्टातला गृहस्थ बाहेर आला आणि मला पाहून थबकला.

मला त्यानं आश्चर्यचकित होऊन विचारलं,

‘आर यू इंडियन ?’

मी त्याचा भारतीय गोरा रंग पाहून हा आपलाच माणूस असावा, हे हेरलं; परंतु तो किचनमध्ये काय करतोय, असा विचार येत असतानाच मान डोलावत मी म्हणालो,

‘यस्, व्हाट अबाउट यू ?’

‘ओ : ! फिर अंदर चलिये.’

असं म्हणून मला किचनमध्ये नेलं.

मला हा सगळा प्रकार अरेबियन नाईटमधल्या कथेसारखा अद्भुतच वाटला. किचनमधल्या उबदार हवेन बरदेखील वाटू लागल.

तिथं तर आणखीन गमतीदार देखावा बघायला मिळाला.

किचनमध्ये आणखी तीन भारतीय स्वयंपाकी पांढऱ्या रंगाच्या उंच टोप्या आणि कमरेला अॅप्रन बांधून उभे होते. त्यांना काळ्या तुक-

तुकीत रंगाचं, सपाट कपाळाचं, पसरट नाकाचं एक सिलोनी जोडपं पीठ मळून देत होत.

हे सगळे मिळून स्ट्रासबुर्गचे प्रसिद्ध पिझ्झा, गरम गरम तंदूरी रोटीप्रमाणे तव्यावर तयार करून भराभर बाहेर पाठवीत होते, बाहेरच्या फ्रेंच वेट्रेसेसू हेच पिझ्झा जलदगतीन उचलून नेत होत्या.

हे चारही तरुण, भारतातल्या पजाबचे होते. कोणी कपूर, कोणी शर्मा आणि बालिया म्हणून आपली ओळख करून दिली.

त्यांच्याशी बोलताना मी माझी हस्तसामुद्रिक म्हणून ओळख करून दिल्यावर प्रत्येकानं आपला हात दाखवायला सुरू केलं. हिंदीतून आमचा सुखसंवाद सुरू झाला. ते आपल्या मनातल्या गोष्टी सागून अडचणीतून मार्ग विचारू लागले. कपूर विचारीत होता,

‘ भाईसाहेब, मैं यहाँ सेटल होना चाहता हूँ, क्या यह मुमकिन है ? ’

हात पाहून मी ‘ होय, होगील ’ म्हणत होतो. हातावरील रेषेहून त्याची पाककौशल्याची कर्तबगारीच खात्री देत होती.

शर्मा म्हणत होता,

‘ माझे एका फ्रेंच पोरीशी लफडं आहे. लग्न जमेल का ? ’

मी ‘ जमेल ’ म्हणत होतो.

सिलोनी जोडप्याला पॅरिसला जायच होत.

नाना अडचणी आणि स्नेहाचा वर्षाव माझ्यावर केला जात होता.

माझ्याकरता त्यांनी पुरी, पकोडी झटपट करून दिली. फ्रूट सॅलड, मिल्कशेड ओतून तयार करून दिला. खाण्याचा आग्रह तर चौघेजण आईच्या ममतेनं करत होते. देशाची हालहवाल विचारत होते. देश सोडून आलेली ही तरुण मंडळी धडपडत होती. ‘ सेटल ’ होऊ इच्छित होती.

तारुण्यात सगळंच रम्य, सोप आणि सहजशक्य वाटत. शरीर-संपदा, धाडस आणि थोडं कौशल्य या जोरावर ही भारतीय माणस इथपर्यंत पदवी, भाडवल नसताना आली होती, आता त्यांतील काही

फ्रेंच नागरिक होणार होते.

मी त्यांच्याशी गप्पा मारण्यात रंगलो होतो. त्यांनी दुसऱ्या दिवशी आपल्या मोटारीत मला स्ट्रासबुर्गभर घुमवण्याचं अभिवचन दिलं मात्र इकडे बाहेर प्रचंड कोलाहल माजलेला माझ्या गावीही नव्हता.

सगळे भारतीय आणि फ्रेंच मित्र पिइशा, वाईन आणि खेड्याच्य़ा जीवनाचा आस्वाद घेऊन बाहेर निघणार, तोच माझा पत्ता नाही, हे फ्लोराच्या लक्षात आलं. तिच्या छातीत धस्स झालं. नवऱ्याला तिनं बाहेर मोटारीत पाहण्यास पिटाळलं. ज्यांना मी सांगून आलो होतो, ते सन्मित्र पिइशाच्या धुंदीत मी कुठं गेलो, हे सांगण्याचं विसरले आणि मग सगळ्यांचे तर्क-वितर्क सुरू झाले.

फ्लोरा म्हणाली,

‘ बहुधा कुलकर्णी कुठं तरी थंडीत गारठले असणार. ’

बाहेर सगळे माझा शोध घेत होते. मोटारीत मी नसल्याच निकोलसनं सांगितल्यावर तर फ्लोराच्या डोक्यात पाणीच तरारलं. हा गृहस्थ असा अचानक कुठं अदृश्य झाला, याचं कोडं उलगाडेना .

मग आमच्यांतल्याच एका पंजाबी मित्राला बाहेर जायची सहज हुक्की आली आणि त्यांनी माझी शोधाशोध चाललेली पाहून ‘ मिस्टर कुलकर्णी आमच्याबरोबर आहेत, ’ अस सांगितलं आणि मला येऊन तातडीनं ‘ तुमचा शोध घेताय्त. तुम्ही चला ’ असं म्हणत मला भावभरानं सगळ्यांनी हस्तांदोलन करून घाईघाईनं निरोप दिला.

मी बाहेर आलो आणि पाहतो, तर फ्लोराच्या डोक्यांना अश्रूच्या धारा लागलेल्या.

मी कडक थंडी विसरलो. तिच्याजवळ जाऊन तिचा हात हाती घेऊन ‘ मेसीं, मेसीं ’ म्हणालो. ‘ प्लीज, क्षमा कर. ’ म्हणालो.

तो स्ट्रासबुर्गचा दिवस आयुष्यात विसरणं कठीण आहे, म्हणूनच आता परत कधी फ्रान्समध्ये गेल्यावर मला स्ट्रासबुर्गला सर्वप्रथम, फ्लोरा-निकोलसला भेटायला जायचं आहे.

४ : शांझे लिझे : संस्कृतीचा खळाळता ओघ

कुठल्याही देशातील शहराचं वैभव त्या शहराच्या एखाद्या प्रमुख रस्त्यावर एकवटलेलं असतं. पॅरिसमधील शांझे लिझे मार्ग हा जगातला सर्वोत्कृष्ट फॅशनेबल रस्ता म्हणून प्रसिद्ध आहे. तेथील श्रीमतीचा थाटमाट आणि नेत्रसुख देणारी अफाट भव्यता अविस्मरणीय आहे.

पॅरिसला अर्नेस्ट हेमिंग्वे ' देअर इज नेव्हर एनी एंडिंग टु पॅरिस ' असं म्हणतो. या रस्त्यावरील सतत वाहत्या रहदारीकडे पाहिल्यावर त्याची उक्ती प्रत्यक्ष अनुभवाला येते.

जगातल्या सर्वांत सुंदर शहरात पॅरिसची गणना होते. फ्रान्सची राजधानी असलेल्या या शहराला दोन हजार वर्षांचा इतिहास आहे. सेन नदीच्या काठावर वसलेल्या फॅशनेबल पॅरिस नगरीतील अनेक वाटा प्रवाशांना जशा वेगवेगळ्या मोहाच्या क्षणाकडे खुणावून खेचत असतात, तसेच सम्य नागर जीवनाचे परंपरागत नीतिनियम जपणारेही या नगरीत आहेत, याची मला प्रचीती आली.

शांझे लिझे रस्त्यावर संपूर्ण एक दिवस आणि सायंकाळ घालवून विन्डो शॉपिंग, डॉलरचं फ्रेंच नाण्यात रूपांतर, छोटी खरेदी आणि पायी भरपूर भटकंती केली.

याच रस्त्यावर आर्क डि ट्रायम्फ ही नेपोलियननं बांधलेली विजय-कमान उभी आहे.

शांझे लिझे या रस्त्यावर सायंकाळी फ्रेंच स्त्री-पुरुषांचा समुदाय

फिरताना पाहावा. नवनव्या फॅशनच्या अनेक मॉडेल्सचं चालतं बोलतं प्रदर्शनच भरलेलं आहे, असं वाटतं. कपडे किती तोकडे असावेत अथवा कसे वेडेवाकडे कापूनही गोभून दिसावेत, याचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास फ्रेंचांनी मुद्दाम केलेला असावा, हे पदोपदी जाणवत होत.

फ्रेंचांना कोणतीही बंधनं नको असतात. स्वातंत्र्यावरची त्यांची अफाट प्रीती जगजाहीरच आहे. लग्नबंधन नको म्हणणारे स्त्री-पुरुष पन्नास टक्के आहेत. मग कपड्याचं बंधन त्यांना कसं मानवणार ? शरीरसजावटीचा विविध प्रकारचा शृंगार-उत्सव पॅरिसशिवाय जगात इतरत्र कुठंच परिपूर्ण अवस्थेत बघायला मिळत नाही.

सुखाने जगणं आणि सुख चौफेर खेचून घेऊन मिरवणं फ्रेंच गौरांगीला जसं साजतं, तसं इतरांना जमत नाही. तिच्या प्रत्येक हालचालीत जीवनविषयक प्रेम ओतप्रोत भरलेलं असल्यानं पॅरिस म्हणजे साक्षात प्रेमनगरीच झाली आहे, असं वाटतं. आपल्या देशातील आसाममधील स्त्रिया पुरुषावर चेटूक करतात, असा फार पूर्वी प्रवाद होता. फ्रेंच स्त्रियांचं प्रेम लाभणं म्हणजे 'तोचि पुरुष भाग्याचा' असा जगातील प्रेमवीराचा दावा आहे. प्रेमदेवता व्हीनसचा पुतळा या फ्रेंच स्त्रियांना समोर ठेवूनच घडवला असावा.

लोकरीच्या आकर्षक रंगाच्या जीर्किन आणि जिनची पॅट आणि वर लांब फिक्या लाल, पिवळ्या रंगाचे रेनकोट घालून मैत्रिणींसह निघालेल्या त्या नखरेल फ्रेंच सुभगेचा फ्रेंच भाषेतला संवाद संगीतासारखा गोड वाटत होता. घटा किणकिणावी, अशी रेंगाळणारी सूर-सजावट फ्रेंच भाषेला लाभलेली आहे. मला त्याच्याशी बोलावंसं वाटे, पण भाषेची अडचण पदोपदी जाणवे.

सर्वसामान्य फ्रेंच लोक आपल्या भाषेशिवाय इतर भाषेत मुळीच बोलत नाहीत. आणि त्यांनी आपलीच भाषा बोलण्याचा आग्रह का बरं धरू नये ?

फ्रान्समध्ये तेथील स्त्रियांशी बोलण्याचा मार्ग मी शोधून काढला. मी माझा कॅमेरा रस्त्यातून जाणाऱ्या फ्रेंच ललनेला देऊन एखाद्या प्रसिद्ध स्थळाच्या पार्श्वभूमीवर 'सिलव्हू प्ले' म्हणून माझं छायाचित्र घेण्याबद्दल विनंती करायचो. तिचा 'नो'चा सानुनासिक उच्चार आणि मुक्या उडवण्याचं कसब मोहून घेणारं असे. 'होय' म्हणणाऱ्या मलाच विचारत, 'असंच वटण दाबायच ना?' मी 'मेसी' म्हणालो, म्हणजे तोंड भरून, अगदी मनःपूर्वक हसून प्रतिसाद देत असत. अर्थात वराच संवाद खाणाऱ्यांनी व्हायचा.

रस्त्यावर मोठ्या संख्येनं स्त्रियाच दिसायच्या.

विजय—कमानीपासून सभोवतालच्या परिसरात बारा रस्ते फुटतात. अनेक भव्योत्कट प्रसंग या चौकानं तटस्थपणे पाहिले आहेत.

मेट्रोनं या परिसरात आलो आणि परिसराच्या प्रचंडपणानं भारावून गेलो.

या भव्य रस्त्याच्या दुतर्फा चेरीची दाट झाडं रांगेत उभी आहेत. मध्येच प्रशस्त बागा आहेत. ऐतिहासिक पद्धतीच्या जुन्या इमारतींच्या ऐसपैस मांडणीमुळं शहराचा हा भाग चित्रासारखा रेखीव वाटतो.

विजय—कमानीवरील प्रदर्शन-विभागाकरता लिफ्टची योजना आहे. तिथं वर दालनात जाण्यास रांगेत थोडा वेळ उभं राहावं लागतं.

कमानीच्या भागातच वेगवेगळ्या देशांतून आलेल्या प्रवाशांची गर्दी दिसत होती. बाकी सर्व चौफेर रस्ताभरून लाल, निळ्या, हिरव्या, पिवळ्या—सप्तरंगी बंद मोटारी सुसाट चाललेल्या दिसत होत्या. सुस्त अजगर आपल्या शरीराला आळोखेपिळोखे देत, पोट लाटेप्रमाणे हळूहळू पुढे ढकलत निघाल्याचा भास होत होता.

इतक्यात सायरन वाजवत पुढंमार्गं पोलिसांच्या मोटारसायकलींच्या बंदोबस्तात एक मोटार जाताना दिसली. बहुतेक कोणा मंत्र्याची मोटार असावी. एकद एक आपल्या देशात नेहमीचं दिसणारं दृश्य सोडल्यास इतर बाबतींत हा रस्ता, इतक्या मोटारी अगावर घेऊनही,

सुन्न वाटत होता. कुठ आवाज नाही. गोंगाट नाही. कर्णे वाजत नाहीत. एखाद्या यंत्रचलित रोबोनं स्वयंचलित मोटारी रस्त्यावर ओतून, त्या निःशब्द फिरवाव्यात, असं वाटत होतं.

माझ्या भारतीय मनाला मात्र चुकल्याचुकल्यासारखे वाटलं.

आवाजाशिवाय खरं तर रस्त्याला शोभा नाही.

रस्ता बंदच्या पाट्या, ड्रेनेज, टेलिफोनवाल्यांनी जागोजाग उकरून ठेवलेले खड्डे-कम्-टेकड्या, आडव्या हातगाड्या, पोलिसांच्या शिड्या, रस्ता जाम झाल्यानं शिड्या-कर्ण्यांचं जुंपणारं युद्ध, मधेच रस्त्यावर बसकण मारलेल्या पत्रिच गोमाता-या कशाचाच फता नव्हता.

गाड्या मुंग्यांप्रमाणे दाटून निःशब्द चाललेल्या होत्या. मोटारी धावताहेत, का स्थिर आहेत, असा भास मनाला होत होता.

कमानीजवळ मात्र उत्साहाचं, बडबडीचं जिवंत कारंजच उसळलं होत. ज्वारीच्या ऐन मोसमात स्थलांतरित भोरड्यांची गर्दी व्हावी, तशी गोऱ्या, गुलाबी रंगाच्या सुडौल युरोपियन स्त्रिया, पुरुष आणि मुलांची तिथं नुसती झुबड उडाली होती.

हा भाग एके काळी निर्जन होता. शांझे लिझेचा अर्थच मुळी मोकळी शेतजमीन असा होतो. परंतु नेपोलियननं सन १८०० मध्ये विजय-कमान उभी करण्यास सुरुवात केल्यावर पश्चिम भागात पॅरिसची वाढ वेगानं होऊ लागली.

कमानीच्या वरच्या भागात जाण्याकरता लावलेल्या रागेतून आमचा क्रमांक लागला. लिफ्टन आम्ही कमानीवरील दालनात गेलो.

या ठिकाणी नेपोलियननं जिंकून आणलेल्या विविध देशांच्या ध्वजपताका आहेत.

कोपण्यातल्या एका पुतळ्याच्या रूपानं माडलेल्या दृश्यानं युद्धाच्या भयानक परिणामाची जाणीव देण्याचा प्रयत्न दिसला.

युद्धात, वीरगती मिळालेल्या शूर पुत्राची आई दुःखानं विव्दल होऊन, आपल्या मुलाच्या आच्छादित मृतदेहाकडे, ताठ उभ्या असलेल्या विजयी सेनापतीचं लक्ष वेधत आहे, त्याच्या भोवताली बसलेले कष्टी

नातेवाईक आणि युद्धभारित निर्विकार सेनापती पाहताना मानवी जीवनातील ईर्ष्या आणि युद्धलालसा यांच्यांतून निर्माण होणाऱ्या भयानक दुःखातून आपण काहीच कसं शिकत नाही, याचं आश्चर्य वाटत राहत. परत परत मानव संघर्ष करतच राहतो. संपन्नता आली, म्हणजे त्या जोडीला युद्धही येत असावीत. कदाचित काहींना संघर्षा-शिवाय जगणच निष्प्रभ वाटत असावं.

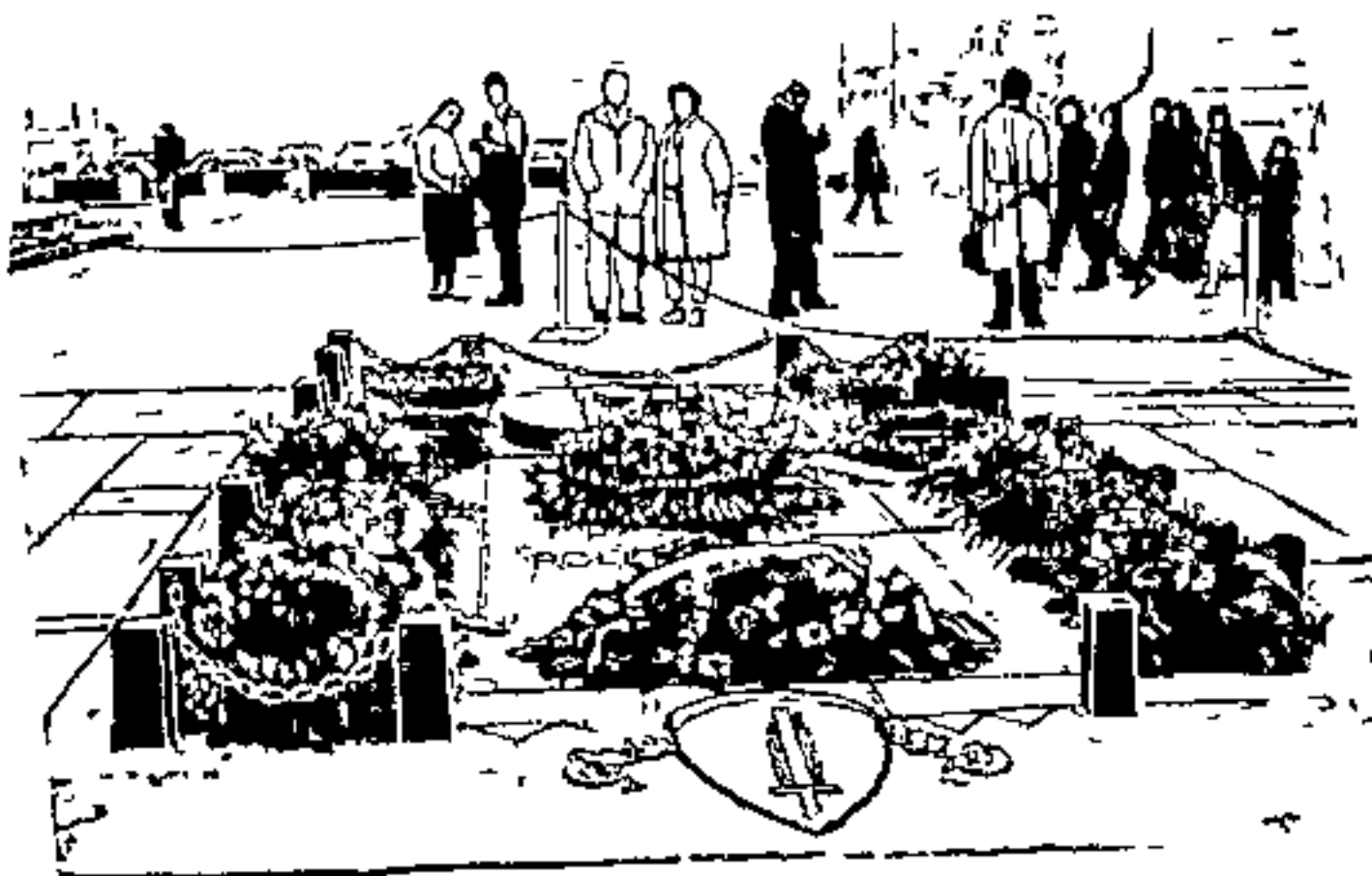
चार लाखांहून अधिक फ्रेंच लोकांची हत्या नेपोलियनच्या युद्धात झाली. नंतर हिटलरच्या दुसऱ्या महायुद्धाच्या हल्ल्यात देखील तेवढीच फ्रेंच तरुण मंडळी कामी आली.

याच वेळी फ्रेंच मित्र म्हणाला,
' युद्ध अजून संपलेलं नाही. '

कमानीवरून दूरवर जुनं ऐतिहासिक पॅरिस शहर धुक्यात वेढून गेलेलं दिसत होतं.

पॅरिसच्या माझ्या सुकामात एक-दोनदाच सकाळी सूर्यदर्शन झालं. बाकी हवा नेहमीच ढगाळ आणि आणि अधूनमधून पावसाच्या बारीक बारीक सरी यायच्या. आजही आभाळात ढग दिसत होते.

कमानीच्या गच्चीवरून दूर अंतरावर अंधूक आयफेल टॉवर एकाकी उभा असलेला दिसत होता. गच्चीवर विजय-कमानीची माहिती, नाणं

विजय-कमानीसमोरील ज्ञात सैनिकांची स्मृतिस्तोत

टाकल्यावर इअरमोन लावून ऐकण्याची सोय होती. खाली एका छोट्या खोलीत दर दहा मिनिटाला कमानीच्या परिमरात घडलेल्या ऐतिहासिक घटनाचा चित्रपट दाखवला जात होता.

कमानीपुढील अगणात पहिल्या महायुद्धात मरग पावलेल्या अज्ञात सैनिकांच्या स्मरणार्थ एक अखड ज्योत जळत ठेवलेली आहे. ज्योतीसमोर निल्या, तांबड्या रंगाच्या पुष्पचक्रांची माडगी सौंदर्यपूर्ण होती.

एक प्रौढ गृहस्थ मूव्ही कॅमेर्यान चित्रपट घेत होते.

इमारतीच्या कोनाड्यात एक जोडपं कबुतरासारखं एकमेकाला खेटून बसलं होत.

आर्क डि ट्रायम्फ या कमानीचा भव्यपणा लिफ्टनं वर गेल्यावर जसा ध्यानात येतो, तसाच त्याच्या प्रवेशद्वारावर खोदलेल्या अत्यंत जोशपूर्ण दगडी शिल्पांमुळ कायमचा लक्षात राहतो. डाव्या हाताच्या कमानीच्या पखावर युद्धखोर प्रौढाचं, उजवा हात वर करून लढायला चलय्याच आवेशात्मक आवाहन करणारी हालचाल कोरलेलं शिल्प आहे. त्याच्यासमोर उभा असलेला तरुण जवळजवळ त्रिवस्त्र आहे. कोवळा तर इतका आहे, की ओठ पिल्ले, तर दूध निघाव, पण प्रत्येक अवयव पिल्लार आहेत.

त्याच्या पार्श्वभूमीवर दोघातिघा जायबंदी सैनिकांच्या मूर्ती खोदून युद्धाची भयानकता चित्रित केली आहे.

या आकृतीच्या डोक्यावर युद्धदेवता झालेली मातृभूमी आपले पख पसरून आपल्या मुलांना युद्धआघाडीवर चलय्याकरता आवाहन करत असल्याच दाखवलं आहे.

हे सगळंच शिल्प मार्सेलिसच्या युद्धाची स्मृती जागवणारं आहे. तर उजव्या हाताला युद्धसमाप्तीनंतरच दृश्य कोरलेलं आहे.!

युद्धात विजयी सेनापतीच्या डोक्यावर मुकुट ठेवणारी ललना अतिशय बाधेसूद, कमनीय दाखवली आहे. बाजूला एक योद्धा सेनापतीच्या भुजदंडाखाली नम्र होऊन बसलेला दाखवला आहे. डोक्यावर शाततेच्या सनईच वादन करणारी देवता आहे. कमानीच्या आत नेपोलियनच्या विजयी लढायाची आणि शूर सेनापतींची नावं कोरलेली

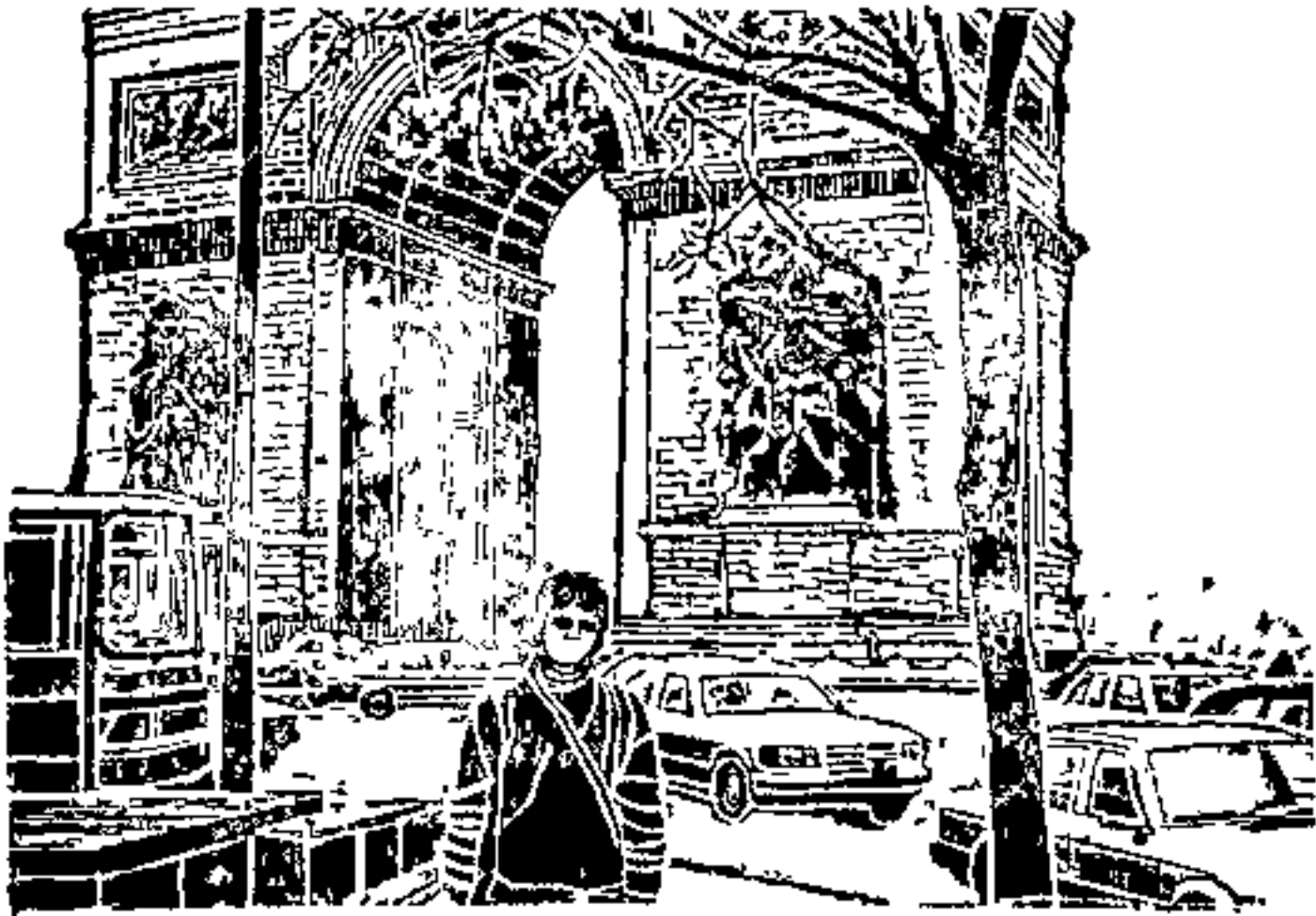
आहेत.

युद्धात तलवार गाजवलेल्या शूराच्या नोंदीचं हे स्मारक म्हणजे नेपोलियनबरोबर फ्रेंचाच्या कर्तबगारीची प्रस्तरनोंदच आहे.

नेपोलियन फ्रेंचांचा आवडता सेनापती, नंतर राजा झाला, तरी तो एकमेव फ्रेंच हीरो आहे, असं फ्रेंच मानत नाहीत अथवा त्याच स्तोमही गाजवल्याचं कुठं जाणवलं नाही. भव्यदिव्याच वेड असलेल्या नेपोलियनला आपल्या जगज्जेतेपणाची वृत्ती चिरस्मरणीय करायची होती.

शिल्पकार चॅलग्रीनच्या मार्गदर्शनाखाली रूड, कार्टी आणि इरोक्टस यांनी ही शिल्पं कोरली.

१९१९ मधे पहिल्या महायुद्धाची सेना या कमानाखालून गेली. याच कमानाखालून १५ डिसेंबर, १९४० ला नेपोलियनचा मृता-विशेष मिरवत नेला गेला. हिटलरच्या सैन्याबरोबरच फ्रेंचाची साठमारी याच कमानाखाली झाली. या कमानाखालून इतिहासाच बरंच पाणी वाहून गेल्याच तिथं दाखवण्यात आलेल्या चित्रपटाद्वारे कळलं.

पॅरिस येथील विजय-कमानासमोर ऑस्ट्रेलियाचा अॅन्ड्र्यू क्लार्क

शांझे लिझे - संस्कृतीचा खळाळता ओघ | ३७

आता हा भाग व्यापारी पेठेच प्रमुख केन्द्र बनलं आहे. पोस्टाच्या तिकिटापासून मोठ्या अवजड यत्रापर्यंत सर्व वस्तू या भागामध्ये मिळतात.

याच कमानीजवळ ऑस्ट्रेलियाचा ॲन्ड्र्यू क्लार्क भेटला. तो इंजीनियरिंग शाखेचा विद्यार्थी असून सुद्धीत जगभर फिरतो, असं त्यान सांगितलं. त्यान गर्तवर्षी भारताचाही प्रवास केला होता तो माझ्या-सारखाच प्रवास प्रिय असलेला भटक्या होता.

सूर्य उगवला, म्हणजे चारी दिशांना पंख पसरून आभाळाल भुरकन उडणाऱ्या पाखरांसारखी आमची फिरती जमात असते. गावोगाव फिरावं, तिथल्या हवा, पाणी आणि अन्नाशी एकरूप व्हाव, माणसाशी नात जोडून त्याच्या सुखदुःखाची ओळख करून घ्यावी आणि आयुष्याचा प्रवास सुखाचा करावा. सायकाळी रस्त्याच्या कडेला भेटणारं कोणतही झाड हेच अशा पक्ष्यांचं घर असतं. तसं फिरस्त्याच प्रत्येक गाव घर असतं.

त्यान मला प्रश्न विचारला,

‘ इथलं जेवण आवडलं का ? ’

मी म्हणालो,

‘ उत्तम आहे; परंतु चव म्हणून काही त्याला नाही. ’

तो म्हणाला,

‘ तुमच्याकडे तिखट असत, तसं इथं नाही. ’

मी म्हणालो,

‘ तिखट म्हणून नव्हे, तर स्वाद म्हणून काही प्रकार आहे, तो कमी आहे. ’

तो म्हणाला,

‘ तुम्हां भारतीयांच्या जेवणात मसाले भरपूर असतात. ’

हरमन हेसची ‘ सिद्धार्थ ’ कादंबरी मला आठवली. प्रवासी सिद्धार्थ म्हणतो, तसं ‘ आय् कॅन थिंक, आय् कॅन वेट, आय् कॅन फास्ट ’ हे वाक्य मनात उच्चारून ‘ नुसत जेवण हे काही मांस उद्दिष्ट नाही ’, असं म्हणत बोलणं आवरत घेतलं.

त्यानं या आर्क डि ट्रायम्फच्या पार्श्वभूमीवर त्याचं छायाचित्र काढायची विनंती केली. मी त्याला त्वरित हसून मान्यता दिली. फोटो ऑस्ट्रेलियाला जरूर पाठवून देण्याकरता त्यान आग्रहान परत परत सांगितलं. पत्ता माझ्या डायरीत लिहून दिला. ऑस्ट्रेलियाला या, म्हणजे खूप पक्षी बघायला मिळतील, अस अगत्याचं निमंत्रण त्यान दिलं.

पॅरिसबद्दल प्रत्येक जण काही ठाम कल्पना घेऊन येतो आणि आपल्या स्वप्नातील पॅरिस प्रत्यक्षात उतरवण्याच्या प्रयत्नात मशगुल होतो. स्वप्नांचे विक्रेते जगभरच आपलं दुकान थाडून मिष्टास वागीनं प्रवाशांच्या खिशाचं ओझं सफाईदारपणे हलकं करीत असतात.

आमच्या इच्छा माफक होत्या. पॅरिसमधील लोकाचं नागरी जीवन त्यांच्या घरी राहून पाहायचं होतं. त्यातून वेळ मिळाल्यावर छद्दीफदी पॅरिस फिरून पाहायचं होत.

विजय-कमान पाहून झाल्यानंतर जवळच्या बागेत लंच बॉक्स उघडून सँडविच, संत्र्यांचा रस, फळ खाऊन घेतली. ब्रिजिटन आठवणीन ऑम्लेट दिलं होतं. ते फारच चविष्ट वाटलं. चुकून संत्र्याच्या साली कोणी खाली टाकून दिल्या होत्या. बरोबर असलेल्या सिल्व्हियान त्या मुकाट्यानं उचलून आपल्या पिशवीत ठेवल्या.

तेवढ्यात झिमझिम पाऊस आला. आम्ही झाडाखाली उभे राहिलो.

क्षणात पाऊस थांबला. नंतर आम्ही कमानीच्या समोरून पायी चालत निघालो.

रस्त्यावर एअर फ्रान्सचं कार्यालय होत. तेथील सुशोभित दिवाग-खान्यात विश्रांती घेतली. काचेच्या प्रकाशकिरणांतून दृश्य बदलणारा प्रचंड सिनेरामा पाहिला.

फ्रान्समधील सौंदर्यस्थळांची भव्य दृश्यं तिथ दाखवली जात होती.

कार्यालयात मखमली प्रशस्त कोचेस, गणकयत्राद्वारे त्वरित विमाना-
तील आसनाची रिझर्व्हेशनची सोय तिथि केलेली होती. एअर फ्रान्सची
आठवण म्हणून विक्रीला ठेवलेल्या छोट्या भेटवस्तू होत्या. त्यांतल्या
त्यात लायटरचे रंग आणि आकार नजरेत भरण्यासारखे वाटले.

तिथून सायंकाळपर्यंत वाहेर भटकून येण्याकरता रस्त्यावर आलो.

माझ्याजवळील डॉलरचे फ्रेंच नाण्यात रूपांतर करण्याकरता एका
बँकेच्या काचेच्या भल्यामोठ्या, अवजड, बंद दाराजवळ उभा राहिलो.
तिथि पाऊल ठेवल्याबरोबर दार सहज दूर झालं आणि मी आत प्रवेश
केला. काऊंटरवर दोघेच होते. बँकेत एकटाच पठाणी गृहस्थ नोटा
मोजत असलेला उभा होता. मला पाहताच हातातील नोटा काऊंटरवर
ठेवून तो पुढे सरसावला.

पठाणाने दिल्ली गुलाबी शेरवागी आणि त्याच फिक्क्या गुलाबी
रंगाचा झड्डा घातला होता. चांदीच्या बटणांच्या साखळ्या रुद
छातीवर रुळत होत्या. केस चापूनचोपून बसवलेले होते. दिसायलाही
धरधरीत नाकाचा, बदामी रंगाचा, उचापुरा होता.

या पठाणाने माझ्याकडे येताना जवळचा आत फार दिवसानी
भेटावा, असा आविर्भाव आणून, हात पसरून, मला आपुलकीने मिठी
मारली.

‘देखो, हम दोनों कैसे एक जैसे लगते हैं !’ तो तोंड भरून हसत
म्हणाला.

मी त्याच्या प्रेमानं आश्चर्यचकित झालो. हा अनोळखी माणूस यापूर्वी
कुठे भेटल्याच आठवत नव्हतं. फ्रान्समध्ये, त्यातल्या त्यात पॅरिसमध्ये
कोणी ओळखीचा गाववाला मित्र भेटावा, तसें मला झालं.

‘तुम्ही इकडे का आलात ?’ मी त्याला विचारलं.

‘मी या देशात एका बांधकाम कंपनीत इंजीनियर म्हणून आलो
आहे.’ त्यानं उत्तर दिलं.

गृहस्थ पाकिस्तानी पठाण होते. पण भारताबद्दल भलती आपुलकी
दिसली. त्यानं ‘किती दिवस राहणार ? काम काय पाहिलं ?’ आदी

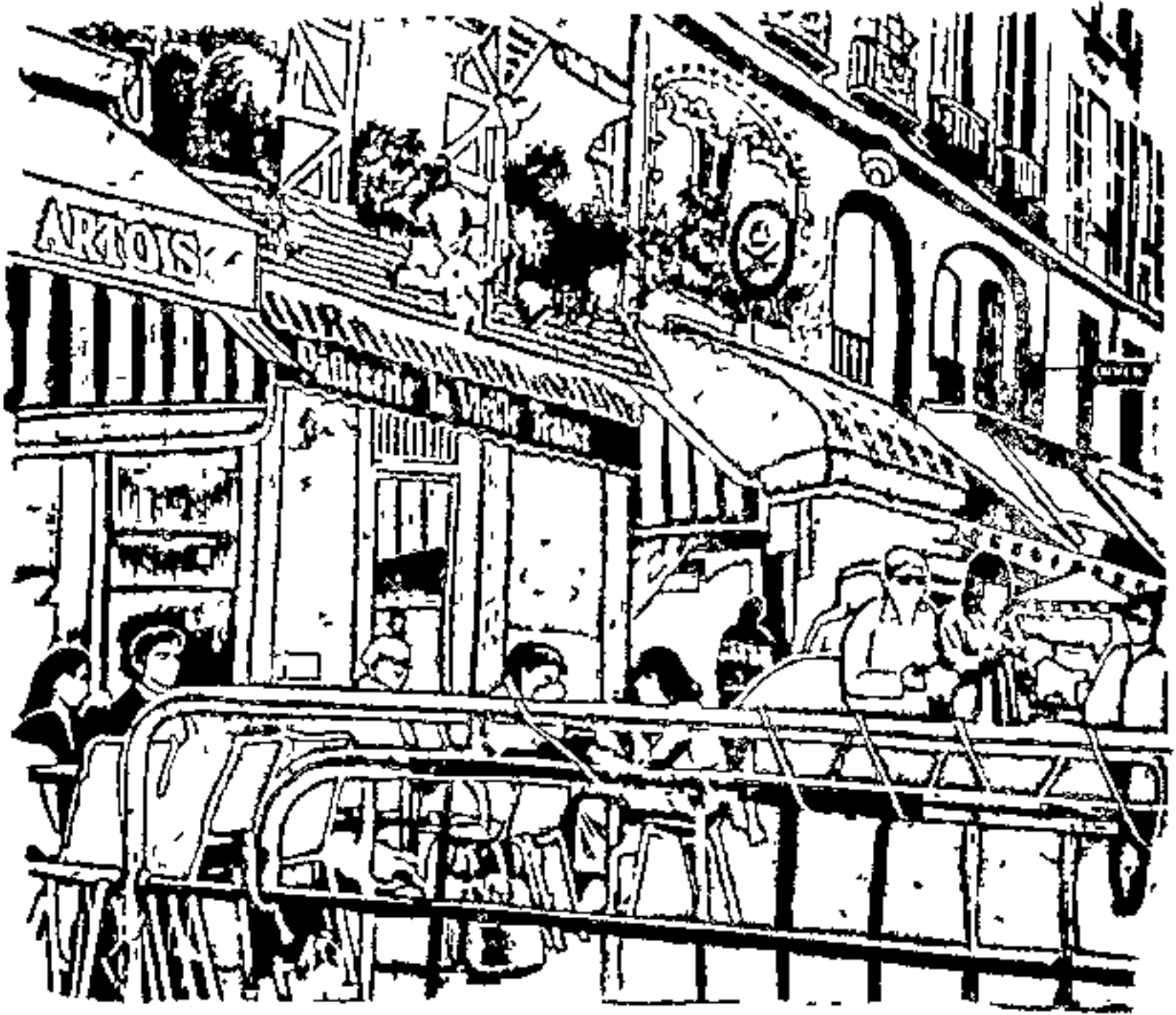
औपचारिक चौकशी केली.

मी देखील त्याचा हात हातात घेऊन 'शुक्रिया' म्हणत प्रेमभरान निरोप दिला.

आशिया खंडातील मंगोल वंशाचे लोक सोडल्यास बाकीचे सर्वजण एकसारखेच दिसत असल्यानं परदेशांत त्याच्यात अंतःस्थ जिऱ्हाळा साहजिकच जागा होत असावा.

प्रेमाच गाव म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या पॅरिस ऊर्फ पारीमध्ये गुलहौशी लोकांची नेहमीच वर्दळ असते. त्याची मन रिझवण्यासाठी पारी सदैव सजून सिद्ध असत.

आम्ही फिरताना पदोपदी वस्तूची भव्य माडगी, पूर्णाकृती पुतळ्याची काचेतील मॉडेल्स लक्ष वेधून घेत होती.

पॅरिस येथील रस्त्याकडेच एक कॉफी-हाऊस

मर्सिडीझ वॅझची, डिझेल इंजिनची, १९ फुटी मोटार इथ प्रथमच बघायला मिळाली. या मोटारातील अनेक सोयी म्हणजे इलेक्ट्रॉनिकसच्या जगातील अद्भुत विश्वच मानाव लागेल.

विविध वस्तूंनी सजवलेल्या दुकानाकडे पाहत एकव्यानच पॅरिसच्या या परिसरात फिरताना स्वप्ननगरीत फिरल्यासारख वाटत होतं. ख्यातनाम कपड्यांच्या डिझायनर्सची दुकाने इथ आहेत. धनिक युरोपियनाची ही बाजारपेठ असल्यानं कपड्यांच्या किमती अफाट आहेत.

फ्रान्समधील कॉफीपान हा सामुदायिक समारंभ असतो. तो साजरा करण्याकरता शास्त्रे लिझे रस्त्याच्या कडेला असलेल्या या कॅफेगृहात तरुणापासून वृद्धापर्यंत सायकाळी सर्वजण स्वतःला क्षणकाळ हरवून एकत्र येतात.

मी सहज माझ्या फ्रेंच मित्राकडे चौकशी केली,

‘ कोणत्या विषयावर एवढ्या गहन गप्पा चालतात ? ’

तर तो म्हणाला,

‘ तरुण आपल्या गर्ल फ्रेंडची तारीफ आणि तक्रारी मित्रांना सुनावतात ! तर तरुणी बॉय फ्रेंडची स्तुती, नव्या डिनर पार्टीची योजना करत असतात. प्रौढांना समाजकारण, वाढती महागाई, राजकारणाच्या गप्पा मारण आवडत. काहींना जुन्या आठवणींना उजाळा देण आवडत. ’

सगळ्या जगाची नाहीतरी कथा आणि व्यथा एकच असते. त्यातला पदर थोडा सुती, थोडा भरजरी, एवढाच फरक असतो.

वर्षातील नऊ महिने इथं अफाट थंडी असल्यान घर, दुकाने कडेकोट बंद ठेवावी लागतात. दुकानांना, कार्यालयांना, घरानादेखील दोनदोन दार असतात. सर्वत्र, थंडी घरात न येण्याचा बंदोबस्त केल्यामुळ दिवसभराच्या बंदिस्त वातावरणातून काही वेळ तरी उधळ्यावर वेळ घालण्याची फ्रेंचाना इच्छा होग स्वाभाविक आहे. मोकळ्या हवेतील या कॅफेगृहांना म्हणूनच फ्रेंचांच्या सामाजिक आणि सांस्कृ-

तिक जीवनात महत्त्वाचं स्थान आहे.

नामवंत शिल्पकार, चित्रकार, लेखकाचं कॅफे म्हणजे आश्रयस्थान झालं आहे. मॉम, मोपासाँ, हेमिंग्वे, आदी लेखकांनी फ्रेंच कॅफेला उदार मनानं आश्रय दिलाय, तर हेमिंग्वेच्या कठीण आर्थिक परिस्थितीत, लेखनाच्या उमेदवारीच्या काळात कॅफेमुळच त्याचा पॅरिसचा निवास सुखाचा झाला आहे.

अशाच सेंट मिचेल भागातील कॅफेमधे हेमिंग्वे लिहीत बसला असताना त्याच्या पुढ्यात एक तरुणी येऊन खुर्चीवर बसली.

ती अतिशय सुंदर होती. टाकसाळीत नुकत्याच पाडलेल्या अगदी नव्या करकरीत नाण्यासारखा तिचा चेहरा पारदर्शी होता. टाकसाळीत जर पावसान भिजून ताज्यातवानं झालेल्या मऊ, लुसलुशीत, तरण्या स्नायूंनी सजलेलं असं नितळ नाण बाहेर पडण्याची सोय असेल, तर जसं झळकतं नाणं बाहेर पडलं असतं, तशी ती दिसत होती. ती दाराकडेच डोळे लावून बसली होती.

कॅफेमधे' जसा रेल्वे-स्टेशनवर घडतो, तसा दृष्टिभेट, प्रेम आणि विरहाचा चटका लावणारा हा प्रसंग हेमिंग्वेनं 'ए मूव्हेबल फीस्ट' मधे रगवला आहे.

जर्मनांची विअर, रशियनांची व्होडका, तशी फ्रेंचांची वार्डिनभक्ती जगप्रसिद्ध आहे. म्हणजे वार्डिनचं माहात्म्य आणखी खूप सागता येण्यासारख आहे. 'वार्डिनलेस् मील इज सनलेस् डे' अशी फ्रेंच म्हणच आहे.

फ्रेंचांच्या जेवणात वार्डिन पाण्यासारखी वापरली जाते. अर्थात तीत अल्कोहोलचं प्रमाण अल्पसं असतं. त्यामुळ वार्डिन पिणं हा अल्कोहोल अॅडिक्टचा प्रकार मानला जात नाही. व्हिस्की, आदी लिंकर पिणाऱ्यांबद्दल फ्रेंचांमधे घृणा आहेच. तो प्रकार चागला मानला जात नाही. उलट, सभ्य नागरी जीवनातील, दैनंदिन उपयोगात आणायच, फ्रान्समधलं वार्डिन हे अत्यावश्यक राष्ट्रीय पेय आहे. याचं अफाट

उत्पादन, आम्ही होतो, त्याच वर्षी फ्रान्समध्ये झाल्यान ते शेवटी पाळीव डुकरांना पाजाव लागलं, असं मला माझा फ्रेंच मित्र सागत होता.

फ्रेंचाची विनोदबुद्धी विनतोड आहे. त्याच्या वार्डन-वेडाला पर्याय नाही. तरीदेखील फ्रेंचाना कॉफीपान तेवढच प्रिय आहे. सकाळ-संध्या-काळी चागली दोन कप विनदुधाची कॉफी प्यायल्याशिवाय त्यांना तरतरी येत नाही.

माझा मित्र पीटर म्हणत होता,

‘हा तर बुद्धिमतांचा खुराक आहे.’

सगळ्या जगभर त्यामुळच कॉफीगृह हे कलावंतांचं एकत्र यावयाचं संकेतस्थळ मानलं जाऊ लागलं.

फ्रेंचानी स्वातंत्र्य, समता आणि बहुत्वाबरोबर आपल्या सांस्कृतिक परंपरेचाही सर्वत्र प्रसार चालवलेला आहे. फ्रेंच कट, फ्रेंच लीव्ह प्रसिद्धच आहे. आमच्या आजोवांनी त्याच्या राष्ट्रीय मेळ्याकरता घेतलेली वाज्याची पायपेटी पॅरिस सुराची होती. त्याचा ते नेहमी अभिमानान उल्लेख करीत. पॅरिसचा लाल, निळ्या, हिरव्या रंगाच्या पाच-सात सुराचा पिपागीचा बाजाही त्यांनी आणलेला मला आठवतो.

तर अशा या पॅरिसच्या कॉफीगृहातील नुसत्या खुर्च्या पाहिल्या, तरी त्याची विविधता नजरेत भरते. बारीक तारेच्या नाजूक खुर्च्या पूर्वी आपल्याकडे दिसायच्या. एका कॅफेत अशा तारेच्या खुर्च्या होत्या. तर दुसऱ्या एका कॅफेत वेताच्या खुर्च्या होत्या. एक कॅफे दुसऱ्याशी अजिबात मिळत-जुळतं नव्हतं. त्यातील वेटर निरनिराळ्या भपकेबाज पोशाखातले. माडगी, चित्रं, पडदे-सर्व काही वेगळ्या रंगाचे ! सजावट डोळ्यात भरण्यासारखी होती. काही ठिकाणी पुरुष वेटर होते, तर काही ठिकाणी स्त्रिया होत्या. पुरुषापेक्षा स्त्रिया अधिक चटपट हाल-चाली करत होत्या. ऑर्डरी नोंदवून घेत होत्या.

कॅफे म्हणजे काम संपवून घराकडे जाण्यापूर्वीच फ्रेंच विसाव्याचं सौंदर्यस्थळ आणि प्रेमिकाच भेटण्याचं उद्यानस्थळ असावं. तिथं गर्दी हमखास असणारच ! अनेक टोलेजंग इमारती आणि जगातील सर्वोत्तम

हॉटेल्स या भागातच आहेत. रस्त्याच्या कडेन पदपथाला लागून उघड्यावर बसून कॉफीपानाची सोय असलेले अनेक कॅफे इथं आहेत. त्याच्या छताच्या समोरील कनातीची मांडणी मला विशेष आवडली. कुठं सर्कशीच्या तंबूचा आकार, तर कुठ छोटे बोगदे, कुठं पड्याच्या झालरी, तर कुठ झुबराच्या आकाराची सजावट दर्शनी भागात केलेली होती. सायकाळी कपभर कॉफी पिऊन दोन-तीन तास मोकळ्या हजेत गप्पा मारत बसण्याचं प्रेंचाना वेड असल्यानं इथं नवागताला जागा मिळणं कठीण असतं.

केवळ पाहत फिरणं तसं शिष्टसंमत नाही, तेव्हा या वातावरणाशी समरस होण्याची इच्छा झाली आणि कॉफी घेण्याकरिता कॅफे 'पारा'-मधे गिरलो. लाल, पिवळ्या, गडद रंगाच्या पड्यापड्याच्या गोल छताखाली मांडलेल्या खुर्चीवर मी आरूढ झालो. वेट्रेसला कॉफीची ऑर्डर दिली.

दुधाच्या भांड्यासह आलेल्या दोन कपांहून अधिक काळ्या, कडवट कॉफीचा मनमुराद आस्वाद घेतला. पदपथावरील रंगीत वर्दळ न्याहाळत बसून होतो. शेजारी बसणाऱ्यांना हसून 'बॉझू' म्हणत होतो. थोडा वेळ 'पॅरिसकर' झाल्याचा भास होत होता.

आलेल्या बिलान मात्र दणका उडाला. वेट्रेसच्या कमरेला छोटं, कातडी पाकीट लावलेलं होत. तिचं पैसे घेतले. रुपयामध्ये प्रत्येक वस्तूची किंमत करत बसण्याचा चाळा मी सोडून दिला. पीठरनं मला सागून ठेवलं होतं : रेस्टारंटमधे पूर्ण जेवण घ्याव लागत. ब्रेसरीमधे मात्र लंच घेता येतं. कॅफेगृह हे ब्रेसरीमधेच मोडत. तिथे पेयपानाबरोबर स्नॅक्सदेखील मिळतात.

परंतु तिथल्या किमतीची त्यानं मला पूर्वसूचना देऊन ठेवल्यानं कॉफीच्या बिलाचा धक्का जाणवला नाही. शिवाय टिपचे पैसे निराळे मोजावे लागले.

आणखी काही पट्टीचे रसिक वारुणी आणि वारयोषितांकडे आपला मोर्चा वळवतात. अशा रसिक प्रवाशांकरिता फॉलीज् बर्जेसमधील स्ट्रिपटीज्; आणि त्याही पुढं जाऊ इजिप्शान्यांना 'पिगाले' ही

जवळची आळी रात्रीचा दिवस करण्याकरता उभीच होती.

पूर्वी सागरी व्यापारानं संपत्ती मिळवण्याचा प्रयत्न होता. वाणानं हर्षचरित्रात 'समुद्रप्रवासानं लक्ष्मी प्राप्त होते,' अस सांगितलं आहे.

मृच्छकटिकाच्या एका प्रवेशात विदूषक मैत्रेय वसंतसेनेचे दागिने परत करण्यासाठी तिच्या घरी जातो, वसंतसेनेचा तो प्रचंड आठ दालनी राजवाडा पाहून स्तिमित होतो आणि चेटीला विचारतो,

'भवति किं युष्माकं यानपात्राणि वहन्ति ?'

वसंतसेनेकडे जहाज आहेत का ? अशी चौकशी करतो.

प्रवासाचा दृष्टिकोन हल्ली बदललेला आहे.

असंख्य दिव्यांनी शांझे लिझेचा रस्ता झगमगू लागला. दुरून विजय-कमानीवरील लखलखणारी सायकाळ शोभादायक दिसत होती.

दिव्यांची आरास पाहून झाली. एका दुकानाजवळ थांबलो होतो. तोच समोरून लगबगीनं निघालेली, गोरीपान, संगमरवरी शिल्पासारखी दिसणारी, काळ्याभोर डोळ्याची, जाभळ्या रंगाच्या मस्क्यान पापण्या रंगवलेली, मुद्दाम सर्वांची हृदय लुटत निघालेली, उंच टाचेचे बूट घातलेली, दुडूदुडू चाललेली फ्रेंच ललना पदपथावर मधेच थंबवली. तिच्या वक्षःस्थळाजवळील फटीतून जेमतेम सहा इंचाचं तांबूस कातडीचं, चिमुकलं कुत्रं तिनं हळूच रस्त्यावर सोडलं. ते लुटूळूटू चालत काही पावलं गेल्यावर पटकन तिनं त्याला उचलून आपल्या छातीजवळील खजिन्याच्या पेटित ठेवून घेतलं.

तिचं हे पदपथावरील मुक्तनाट्य एक-दोन मिनिटच झालं खरं, पण मला अजून नुकतच घडल्यासारख आजही डोळ्यांसमोर स्वच्छ दिसतं.

५ : मेत्रो, बुलो, दोदो

वॉक, स्लीप अँड जॉब हे आधुनिक पॅरिसचं बोधवाक्य आहे, असं माझे फ्रेंच मित्र डॉ. जिनपॉल बारबेर सांगत होते.

पॅरिसमध्ये मी आठ दिवस त्यांच्याच घरी राहिलो.

ते म्हणायचे,

‘पॅरिस शहर एकेकाळी चित्रकारांचं, रसिकजनांचं, त्रिविध विद्यांचं माहेरघर होत. त्याचं उद्योगीकरण होत गेलं, तसंतसं पॅरिस व्यासंगी, स्वातंत्र्यप्रेमी, गुणिजनांचं कौतुक करणारं शहर न राहता त्याला पोटासाठी धावणाऱ्या कामगारांचं शहर असं स्वरूप आलं आहे.’

या अर्थानंच त्यांनी मेत्रो, बुलो, दोदो हे तीन फ्रेंच शब्द उच्चारून पॅरिसचं वर्णन केलं.

मेत्रो म्हणजे भुयारी रेल्वे. बुलो म्हणजे झोप घेण्याकरता निवाऱ्याची सोय आणि दोदो म्हणजे नोकरी, व्यवसाय. या तीन गरजांमागे पॅरिस गरगर फिरतंय, असं ते म्हणाले.

आता पॅरिसमध्ये दोनच वर्ग शिल्लक उरलेत. एक शासन व दुसरे कामगार. अलीकडे तर बहुतेक व्यवसाय कामगारांच्या मालकीचे, सहकारी तत्वावर आधारलेले झाले आहेत.

गोलसर चेहरा, सरळ-परंतु टोकाशी पसरत असलेलं नाक, मातकट तांबूस रंग, पापण्या सदैव अर्धवट मिटल्यासारखे दिसणारे डॉ. बारबेर यांच्या ओठांच्या कोपऱ्यात व्हर्जिनिया ब्रँडचा, उग्र वासाचा विडी-सारखा दिसणारा चिरूट सदैव पेटलेला असायचा. धूर मात्र अजिबात बाहेर यायचा नाही. तोंडातला चिरूट बोलताना कधी चुकूनही

खाली पडला नाही. बाहेर जाताना कोट, पॅट, टाय घालणारे बारबेर घरात सदैव लांब ओव्हरकोटमध्ये असायचे. त्यांच्या हसतमुख चेहऱ्यावर मिस्किलपणा कायमचा असायचा. अधूनमधून त्यातून विनोदाचं कारंज फुलायचं. डॉक्टराना इंग्रजी उत्तम येत होतं. तरीदेखील अलीकडे सराव नसल्यान अधूनमधून एखादा शब्द अडायचा. अशा वेळी ते इंग्रजी-फ्रेंच शब्दकोश घेऊन त्यातून माझ्या म्हणण्याचा अर्थ शोधून स्वतः फ्रेंचमध्ये तीनतीनदा तो अर्थ घोकायचे आणि ब्रिजिटला, त्याच्या पत्नीला सांगायचे.

ब्रिजिट लाल मुनिया पक्ष्यासारखी लाल गर्द दिसायची! आकर्षक केशभूषा केलेली! चौकोनी चेहरा. चेहऱ्यासरसं नाक, छोटी जिवणी. कपड्याचा भारी सोस असलेली, कॉंप्यूटर तज्ज्ञ, मिळवती फ्रेंच गृहिणी होती.

ब्रिजिट सकाळीच माझ्याकरता 'मग' भरून कॉफी आणि 'रिअल' ऑरेंज ज्यूस तयार करून ऑफिसला निघून जायची. नंतर मान्सूर बारबेर माझ्या ब्रेकफास्टची मांडणी करून द्यायचे. बिस्किटं, केक्स, सँडविच घेण्याचा त्यांचा आग्रह असायचा. मी पोट भरून खात नाही, त्यामुळं प्रकृती अशी झाली आहे, म्हणून हळहळ व्यक्त करायचे. थट्टा तर सारखीच चाललेली असायची.

त्यांच्या या स्वभावाची माहिती असल्यान ब्रिजिट त्यांच्यावर अधूनमधून डोळे वटारायची.

सकाळी मी उठण्यापूर्वी त्या दोघाचा ब्रेकफास्ट झालेला असायचा.

बारबेर कामावरून निवृत्त झालेले, साठीच्या आसपासचे असले, तरी त्याचा उत्साह आणि विनोदबुद्धी तरुणाला लाजवणारी होती. समस्त फ्रेंच मडळींप्रमाणे तेदेखील भुवया उडवून, हातवारे करून उई, उई करत बोलायला लागले, म्हणजे नक्कीच एखाद्याची टिंगल करत असल्याची शक्यता नाकारता येत नसायची.

असा अनुभव मला एकदा पॅरिसच्या रस्त्यावर आला.

अतिशय थडी असल्यामुळ पॅरिसमधील द गॉल म्यूझियमजवळ एकदा मी कानटोपी चढवली, तर रस्त्यावरील दोघां सुंदर फ्रेंच तरुणींनी माझ्याकडे बोट दाखवत खट्याळ हसून माझी रेवडी उडवली. त्यांचे शब्द मला न समजताच त्यांनी केलेली थडा कळली आणि ओशाळून मी डोक्यावरची टोपी काढून टाकली.

डॉ. बारबेरांच्या घरी पहिल्या दिवशी चहापानानंतर माझा खुलासे-वार परिचय करून दिला. दिवाणखान्यात त्यांनी लंडनला घेतलेला भारतीय तबोरा माडून ठेवला होता. तेव्हाच मी कुठंतरी आपल्या मनाच्या तारा इथं जुळणार, अशी मनोमन खूणगाठ बांधली होती. माझ्या कुटुंबाचं रंगीत छायाचित्र त्यांना भेट दिल्यावर त्यांनी ते आपल्याजवळील तयार फ्रेममध्ये घालून ठेवलावर मांडून ठेवलं.

त्यांचा चार खोल्यांचा फ्लॅट प्रशस्त होता. फ्लॅटमध्ये पति-पत्नी दोघेच राहत. भारताशिवाय सर्व जगभर त्यांनी प्रवास केला होता. घरातील भिंतींवर प्राचीन इजिप्तची चित्रं होती. टेबलावर हस्तिदंती आफ्रिकन अॅश-ट्रे होता. काचेच्या कपाटात सर्व जगातील नाण्यांचा चकचकीत पट मांडून ठेवला होता.

आपला मखमली गाऊन घालून माझ्यासमोर बसलेले बारबेरा माझ छयाचित्र घेऊन ते मेट्रोच्या पासावर चिकटवण्याचा उद्योग करत होते. माझ्याकडे बघत ओठांच्या कोपऱ्यातला चिरूट किंचितही ढवळू न देता घोगऱ्या आवाजात त्यांनी शेर मारला,

‘ मि. कुलकर्णी, युवर फोटोग्राफ सीम्स बिगर दॅन यू. ’

मी हसलो.

‘ होय. मी अंगान सडपातळ आहे आणि फोटोचा आकार पासाच्या चौकटीपेक्षा मोठा आहे. ’ मी हसत हसत उत्तरलो.

‘ डोण्ट वरी, आय् बुईल कट् यू इन् टु साईज ’ असं म्हणत टेबलाचा डॉवर उघडून, त्यातील कात्री काढून घेऊन त्यांनी माझ्या फोटोला आकार देण्यास सुरुवात केली.

काम करता करता अशी गमतीची नर्मविनोदी विधानं करण्यात

त्याचा हातखंडा होता.

मेट्रोच्या पासावर मी चिकटलो आणि पुढील आठ दिवस पॅरिस-मधील भुयारी रेल्वेत एकद्वयानं मनसोक्त फिरायचा मला अधिकार प्राप्त झाला.

वारबेर यांच्या म्हणण्याप्रमाणे पॅरिसकराचं जीवन मेट्रोवर जसं अवलंबून होतं, तसंच 'बुलो' म्हणजे रात्रीच्या विश्रांतीकरता त्यांना कुठंतरी निवारा हवा असतो. डॉ. वारबेरनी पॅरिससारख्या जगातल्या दुसऱ्या क्रमांकाच्या महागड्या शहरात माझ्यासाठी जिन्हाळ्याच्या बुलोची सोय केली होती. पॅरिस हिंडून पाह्यचं 'दोदो' म्हणजे कामही मी तात्पुरतं पत्करलं होतं; परंतु डॉ. वारबेरच्या मते आता निवारा याचा अर्थ केवळ कुठंतरी पथारी पसरण एवढाच उरला होता. कित्येक लोक स्वस्तातल्या लॉजमधेच आयुष्यभर राहतात, असं त्यांनी सांगितलं.

मुंबईला व्ही.टी.जवळच्या लॉजमधे असेच दोन-तीन खोल्या कायम अडवून राहिलेले लोक मला आठवले. त्यांतील एका वृद्ध टायपिस्टशी माझी चांगली मैत्री झाली होती. त्याच्या आयुष्याची परकड मी ऐकली होती.

डॉ. वारबेर म्हणाले,

'आता जीवन यत्रवत झालं आहे.'

मी म्हणालो,

'हे तर सर्वच महानगरांचं दुःख झालं आहे.'

पॅरिसचा मूड तुम्ही शोधा, असा त्यांनी सदेश दिला.

पॅरिसचा मूड पुढच्या आठ दिवसांत मला रस्त्यावर फॅशनेबल कपड्या-तल्या आकर्षक स्त्री-पुरुषांचा निराळा, दुकानातील विविध अद्ययावत वस्तूंच्या झगझगाटात वेगळा आणि घरातल्या स्त्रीराज्यावरून आगळा वाटला.

रेल्वेचा उच्चार झाल्याबरोबर आपल्या डोळ्यांसमोर भारतीय रेल्वेचा

| आयफेलच्या पंखांवर

नमुना दौडत येतो. रिझर्व्हेशनशिवाय आता प्रवास करणं कठीण झालं आहे. पॅसेंजर गाड्यांतील दुर्दैवी प्रवाशांच्या कथा ऐकल्यावर मध्ययुगातील गुलामांच्या बाजाराची परिस्थिती कशी असेल, त्याच दृश्यरूप आजही बघायला मिळत. परंतु पॅरिसमधील मेट्रो रेल्वेने केलेला प्रवास म्हणजे आयुष्यातील जपून ठेवण्यासारखा सुखद अनुभव आहे.

मेट्रोच्या पायऱ्यापासून प्रवाशांच्या सुखसोयींचा अधिकाधिक विचार रेल्वेने केलेला आढळतो. मॅग्नेटिक पट्टी असलेलं तिकीट तिथल्या दाराच्या खाचेत घालून आत प्रवेश केलात, म्हणजे या रेल्वेचे तुम्हीच मालक झालात.

माझा पहिल्याच दिवशीचा अनुभव लक्षात राहण्यासारखा आहे.

सुबईहून बोईंग जेटमधून नऊ तास प्रवास करून मी पॅरिसच्या द गॉल विमानतळावर भारतीय मित्रांसह उतरलो. आमच्या बॅगज कस्टमकडून विनासायास ताब्यात घेतल्या. विमानतळाबाहेर पडायला सुरुवात झाली.

एकेक जण तिकीट यंत्रात टाकून वर्तुळाकार चक्राच्या पोलादी दाड्यांच्या पात्याला ढकलून कुंपणाबाहेर पडत होते.

माझा क्रमांक आला. मी मॅग्नेटची पट्टी असलेलं तिकीट जवळच्या यंत्रात सरकवलं आणि ते बाहेर येण्याची वाट पाहत तिथंच थांबलो. वास्तविक बाहेर पडण्यासाठी त्याच वेळी हालचाल करावी लागते. त्याऐवजी मी तिकीट बाहेर येण्याच्या यांत्रिक करामतीकडे पाहत राहिलो आणि बाहेर जाण्याची माझी संधी हुकली.

आलेलं तिकीट घेऊन स्टीलच्या चक्राकार दांड्यांना मी ढकलू लागलो, तर दार उघडेना. मी हबकलो, खजील झालो. दार उघडण्याची यांत्रिक क्रिया आपल्याला नीट जमली नाही. आता महिनाभर या फ्रान्समध्ये आपला कसा निभाव लागणार, असे विचार येत होते. माझे सोबती दाराबाहेर हसत उभे राहिलेले दिसत होते.

आमच्या मार्गदर्शक बाईला अशाही शहाण्या प्रवाशाची सवय असावी. ती मागेच राहिली होती. तिने माझी दाराबरोबरील कुस्ती

‘नू नू’ म्हणत थांबवली. आपल्याजवळच तिकीट यत्रात टाकलं आणि आपल्या समोर धरून ठकलत बाहेर नेलं.

हसणाऱ्यांना माझा हेवा वाटू लागला.

यत्राचा मामला कोणाचा मुलाहिजा न ठेवणारा आहे, हे लक्षात ठेवाव लागलं.

पॅरिसमध्ये आम्हाला एकद्व्यानंच मेट्रो रेल्वेचा प्रवास करायचा आहे, असं सांगण्यात आलं होत. रेल्वेचा एकद्व्यानच प्रवास आणि तोही नव्वद लाख लोकवस्तीच्या जगातील ख्यातनाम शहरात करायचा, म्हणजे थडाच वाटायची. त्यातून पहिल्या दिवसाचा दरवाजा ‘बड’चा पॅरिस विमानतळावरचा तो प्रसंग आठवल्यावर आपण चुकून कुठं भलत्याच ठिकाणी गेलो, म्हणजे कशी फजिती होईल, या विचारानं माझी झोप उडाली. मानसिक दडपण खूप आलं होतं

डॉ. बारबेरीनी ही माझी भीती दूर केली. रेल्वेपासावर माझ छयाचित्र चिकटवताना मेट्रोचा प्रवास कसा करायचा, हे खुलासेवार सांगितलं. तसंच स्वतः बरोबर क्लेटन स्टेशनवर घेऊन जाऊन सर्वत्र फिरवळ. डब्यात नेऊन डायरेक्शन कशी शोधायची, ते दाखवलं. डब्यात आपण कोणत्या स्टेशनपासून प्रवासाला सुरुवात करतो, तेथून मेट्रो शेवटी कोणत्या स्टेशनपर्यंत जाते, त्या क्रमानं नावं लिहिलेली असतात. आपल्या स्टेशनपासून सुरुवात करून पोचायचं ठिकाण कितव आहे, ते पाहून आपण उतरण्याचं स्टेशन येण्यापूर्वी तयारीन उभ राहाव लागे. लोकलनं प्रवास करताना जशा स्टेशनवरील पाट्या सहज दिसण्याची सोय केलेली असते, तशीच सोय मेट्रो स्टेशनवर केलेली असते. स्टेशनची नावं इंग्रजी लिपीतच असतात. त्यामुळ अडचण भासली नाही.

घरी परतताना त्यांनी मला माझा सात दिवसांचा मेट्रो रेल्वेचा पास दिला. तो पास मेट्रो स्टेशनपासून त्यांच्या घरापर्यंत जाणाऱ्या बसलादेखील चालत होता. तो पास बसच्या ड्रायव्हरला दाखवून मी

बसमधे शिरायचो. पुढं आठवडाभर एकद्व्यानंच मेट्रोनं प्रवास केला.

मेट्रो गाडी म्हणजे एखाद्या परीनगरीतील जादूची आगगाडी असावी, असं वाटण्याइतपत सुरेख, नियमित आणि अपूर्व वेगानं भारून टाकणारी वाटली. प्रत्येक स्टेशनवर मेट्रो मार्गाचे सुस्पष्ट नकाशे लावलेले असतात. अगदी नवशिका माणूसही त्याचा अभ्यास करून बिनचूक प्रवास सहज करू शकतो. संपूर्ण पॅरिस शहराची जमीन पोखरून त्याची भुयारी रेल्वे करण्यात आली आहे. नऊ ठिकाणी तर ही रेल्वे सेन नदीखाली बोगदा खणून तयार केलेली आहे. गेली ऐंशी वर्षं मेट्रो रेल्वे पॅरिसकराची सेवा करत आहे. सुमारे चाळीस लाख लोक मेट्रोन दररोज प्रवास करतात. तरीदेखील गर्दी अशी अजिबात नसते. मिनिटामिनिटाला गाड्या येत-जात असतात. वेगान जाणाऱ्या गाड्याचे मार्ग आणखी वरच्या स्तरावरून जातात. जमिनीतून अशी दोन-तीन थरांवर ही मेट्रो धावत असते, हा अद्भुत चमत्कार म्हणावा लागेल. पॅरिसच्या रस्त्यावर थोड चालून गेल्यावर मेट्रो स्टेशनचा कठडा आणि फलक लागलेला दिसतो.

मला पॅरिसमधे एकद्व्यानंच मेट्रोत प्रवास करता आला, हा माझ्या आयुष्यातील रोमाचकारी अनुभव होय.

रेल्वेचा डबा तसा चागला लांबरुद असतो. दारं संपूर्ण काचेची असतात. खाद्यापर्यंतचा भाग पारदर्शक काचेन व्यापलेला असतो. छोट्या रंगवलेल्या चित्ररथात बसल्यासारखं वाटत. स्टेशन आलं, की खटखट आवाज करत डब्याची दारं आपोआप सरकली जातात. आगगाडी सुरू होण्यापूर्वी परत खटखट आवाज करत एकमेकाजवळ येऊन दारं बंद व्हायची. गाडी सुटतानाच इंजिनाचा हुंकार भरल्या-सारखा आवाज, काही वेळानं दारं उघडण्याचा आवाज झाला, की स्टेशन आलेलं असायचं. डब्यात बसलेले प्रवासी मोजून पाहिल्या-वर मला आश्चर्य वाटे. एका डब्यात दहा-बारापेक्षा जास्त माणसं नसायची. ज्या ज्या वेळी डब्यात चढलो, तेव्हा बसायला जागा

मिळाली नाही, असं झालं नाही. संध्याकाळी ऑफिसेस सुटल्यावर थोडी-फार गर्दी असायची. क्वचित उभं राहूनही प्रवास करावा लागत असे. त्यातही एक-दोन स्टेशनांनंतर जागा मिळतच असे. असं एवढ्या मोठ्या गर्दीचं अगदी सुयोग्य नियोजन केलेलं आढळलं.

वसंत ऋतूच्या आगमनाप्रीत्यर्थ खास शिवून घेतलेल्या विविध-रंगी पोशाखांतील गोऱ्या सुद्ध ल्ही-पुरुषानी डब्रा संध्याकाळी भरून जायचा. डब्यातील त्याच्या हालचालींवरून वेगानं घरी जाण्याची ओढ लोकलमधून जाणाऱ्या मुंबईकरांसारखी वाटायची. प्रत्येकाच्या हातांत सामानानं भरलेल्या प्लास्टिकच्या पिशव्या असायच्या. बाळ घेतलेली एखादीच बाई आठवडाभरात दिसली. स्टेशनवर होणारी लोकांची एका मिनिटाची लगवगीची हालचाल मी पारदर्शक काचेच्या खिडकीतून टिपत राहायचो. माणसं झटपट उतरायची. चढायची. अगदी कळसूत्री बाहुल्याचा खेळ वाटायचा.

मेट्रो म्हणजे सौंदर्याचं, फॅशनच, विद्येचं, कलेचं प्रतिनिधित्व करणारी पॅरिस शहराची छोटी, हालती वोलती प्रतिकृतीच म्हणावी लागेल. या भुयारातून बाहेर पडण्यासाठी यात्रिक जिने आहेत. तशाच आतल्या आत स्टेशनपासून दुसऱ्या स्टेशन विभागात जाण्यासाठी पळणाऱ्या धावपट्ट्याही आहेत. त्यावर उभं राहिलं, म्हणजे आपोआपच आपण दुसऱ्या विभागात जातो. त्या धावपट्टीवरून देखील अनेक ल्ही-पुरुष पळत जाताना मला पाहायला मिळाले. तुफान वेगानं धावणारी मेट्रो आणि धावपट्टीवरून देखील पळत सुटलेले फ्रेंच नागरिक म्हणजे अत्याधुनिक जगाची माणसान सतत सुसवाद राखण्याचा केलेला प्रयत्न वाटला. आपल्या देशाला त्या वेगाशी यायला किमान शभर-दीडशे वर्षं लागतील, हा तज्ज्ञाचा अंदाज ऐकून मन खिन्न झालं.

प्रत्येक स्टेशनवर माहिती-केंद्र असत. तिथे फ्रेंच भाषेतून मार्गदर्शन करतात. मी फ्रेंच भाषेतील उजवीकडे म्हणजे लाद्रवात आणि डावीकडे म्हणजे ला गोस्त हे शब्द पाठ करून टेवले होते. उजवा-डावा हात दाखवून मी दिशा विचारायचो, तेव्हा 'उजव्या हातान जा, डाव्या हातान वळा' अशा खुणा तिथला मार्गदर्शक करायचा.

रेल्वेच्या भिंतीवर ' चोरापासून सावध राहा,' ' त्वरित पुढं चला,' ' थांबू नका,' अशा चित्रमय सूचना दिलेल्या आढळतात.

कित्येक ठिकाणी आल्जेरियाहून आलेले काळेकभिन्न निग्रो फेरीवाले जमिनीवर स्टॉल माडून बसलेले दिसले. आपल्याकडील सालममिश्री, सफेद मिश्री विकणाऱ्यासारखे अफलातून वस्तू ते विकत होते. फळं, चामड्याच्या वस्तू, काचेच्या माळा, टोप्या आणि चामड्याचे हंटर माडलेले असायचे. किंमत विचारल्यावर फोर्टमधील विक्रेता जसा पिच्छा सोडत नाही, तसे हे निग्रो वाटेल त्या किपतीला वस्तू विकून मोकळे होत. त्यात चक्र फसवणूक होत असे

मला हंटरविक्रीच गूढ काही कळलं नाही. एवढ्या सुधारलेल्या देशाच्या राजधानीत हंटर कशाला लागतो, हे कळलं नाही.

आपल्याकडील दिवाळीच्या सणात विजेची रोशणाई करतात, तशा लख्ख प्रकाशान उजळलेल्या भुयारी रेल्वेच्या डब्यातून प्रवास करीत असताना, देखण्या आटोपशीर, हलुवारपणे, यात्रिक पद्धतीन, आपोआप उघटमीट करणाऱ्या दारांकडे पाहत असताना, मी कुठल्या तरी परग्रहावरील प्रदेशात तर आलो नाही ना / असा क्षणभर भास झाला. एका अनुभवान मात्र मी पृथ्वीवरच असल्याचं लक्षात आलं.

जुळ्या पॅरिसकडे जायला मी मेट्रोच्या डब्यात बसलो होतो माझ्या शेजारी रिकामी जागा बघून पांढऱ्या शुभ्र रंगाचे, जाडजूड शरीराचे, ओठभरून मिशांचे गृहस्थ जवळ येऊन बसले; आणि आल्या आल्या ' आर् यू इंडियन ? ' म्हणून प्रश्न विचारत इंग्रजीत संभाषणाला सुरुवात केली. वय झाल्यामुळ कमरेच्या हाडाला डिस्क बसवावी लागली आणि चालण्यासाठी स्टीलची आकड्याची काठी वाळगावी लागते, हे न विचारताच त्यानी सांगितलं. मी आपला ' याह याह करत होतो. पुढ ' इजिप्तमध्ये एका ब्रिटिश कंपनीच्या भागीमध्ये तेलाची विहीर माझ्या मालकीची होती. तिथला सगळा व्यवसाय सरकारन ताब्यात घेतल्यानं आमच दिवाळं वाजलं. फ्रान्समध्ये रिकाम्या

हातानं आम्ही परत आलो.' हसत हसत त्यांनी सांगितलं, 'इंग्रज भागीदारामुलं मला इंग्रजी येऊ लागलं,' हेही त्यांनीच सांगितलं

फ्रेंच माणसाच्या खुलेपणान बोलण्याचा नमुना भेटल्याचा मला आनंद झाला. डब्यात बोलणारे भेटल्याबद्दल मी त्यांचा मुद्दाम उल्लेख करून आभार मानले.

तो मनसोक्त हसला.

शेजाच्याच वृत्तपत्र त्यान वाचण्यासाठी बेधडकपणे मागून घेतलं. मी मग त्यात कोणत्या जाहिराती, बातम्या आहेत, हे विचारू लागलो. त्यांनी देखील आम्ही नुकतीच एक फूटबॉल मॅच जिंकल्याचं वृत्त ऐकवलं. घर विकायच्या रूप जाहिराती असल्याच सांगितलं. काही लोकाना अमेरिकेत नोकरी हवी आहे, त्याच्या पात्रतेच्या जाहिराती आहेत, असंही त्यांनी सांगितलं.

मी म्हणालो,

'घराच्या किमती कशा आहेत?'

'घराच्या किमती रूपच कमी आहेत.' असं ते म्हणाले.

पुस्तकांच्या जाहिराती आहेत काय? असा प्रश्न विचारताच, होय, कित्येक कंपन्यांचे रिपोर्ट मोफत मिळणार असल्याच्या जाहिराती आहेत.' असं ते म्हणाले.

सात दिवसांच्या एकदिवसानं मुक्यान केलेल्या प्रवासात प्रथम भेटलेल्या या मोकळ्या, सरळ स्वभावाच्या फ्रेंच माणसाच्या भेटीन आनंद झाला. इतकच नव्हे, तर त्यान उतरण्याचं स्टेशन येण्यापूर्वी पलीकडे बसलेल्या आपल्या सुंदर पत्नीला जवळ बोलावून घेऊन माझी ओळख करून दिली. तिलादेखील इंग्रजी येत होतं. तिन मला 'हाऊ इज अवर पॅरिस?' असं आपुलकीनं विचारलं.

'ओह! इट्स व्हेरी व्यूटीफुल फीस्ट फॉर माय आइज्' असं उत्तर देऊन दाद देऊन झालं.

'कोण्या गावचे पाहुणे?' एवढीदेखील विचारपूस आपण करत नाही. किरकिर नको, म्हणून गप्प बसतो. राजकारणाशिवाय गाडीत चवळायला विषयही नसतो. तेव्हा फ्रेंच माणसाच्या जिब्या-

बदलचा आनंद विसरता येत नव्हता.

मान्शूर डिम डॅनियल यांचे मी आभार मानले. त्यांनी माझं इंग्रजी चांगलं असल्याचं सर्टिफिकेट दिलं.

तोंडदेखल्या स्तुतीनं माणूस सुखावतो. हे स्तुतिपर बोलणं ऐकताना आपले कोणी देशबांधव शेजारी नसल्यान मला साहजिकच बरं वाटलं.

६ : फ्रान्समधली थंडी

मुबईहून पॅरिसमधील द गॉल या विमानतळावर उतरलो, त्या वेळी स्वच्छ सूर्यप्रकाशानं आसमंत न्हाऊन निघाल होत. तासाभरान उकाडाही जाणवू लागला. पहिल्या दिवशी आम्ही पॅरिसमध्ये केवळ चहापानाकरताच थावणार होतो. त्यानंतर त्वरित गाडी पकडून फ्रान्सच्या अंतर्भागात नासी या गाडी निवासाकरता जायचं होतं. जवळजवळ महिनाभर फ्रान्समध्ये राहायचं होत. तिथल्या थड हवेत आपला निभाव कसा लागणार, असा विचार मनात घोळत असतानाच पहिल्या दिवशीच्या उबदार हवेनं केलेल स्वागत सुखद वाटलं.

हा प्रवास म्हणजे अफाट वेगानं जाणाऱ्या आगगाडीचा पहिलाच रोमांचकारी अनुभव म्हणावा लागेल साध्या गाड्यादेखील इथं तुफान वेगान धावतात. आम्ही प्रवास केला, त्या गाडीचा वेग त्याहूनही अधिक होता. या गाड्यांना टी. जी. व्ही. या नावान ओळखतात. या गाड्या ताशी अडीचशे ते दोनशे साठ कि. मी. वेगान धावतात.

गाडीच्या बंद काचेच्या दार-खिडक्यातून अगदी भारतातल्या प्रमाणेच कडक उन्हाच्या झळा लागत होत्या. आमच्या चालत्या गाडीच्या बाजूच्या रुळांवरून दुसरी गाडी जात असताना हवेचा प्रचंड दाब निर्माण होई. ती गाडी आमच्या अंगावर येऊन आदळते आहे, असा भास व्हायचा. पुलाखालून, बोगद्यातून गाडी जाताना, विमानात बसल्यावर उड्डाण करताना जसे कानाला दडे बसतात, तसं व्हायचं. गाडीत कुठ गोंगाट नव्हता. आरडाओरडा नव्हता. चढण्या-उतरण्याचा वीरश्रीयुक्त गलबलाही नव्हता. कित्येक सीट्स रिकाम्या होत्या.

तिकीट-चेकर एकदा येऊन बसमधील कांडक्टरप्रमाणे तिकीट पच करून गेला. डब्यात कुणा भिकाऱ्याचा, वस्तू विकणाऱ्या फेरीवाल्यांचा नामाचा गजर झाला नाही. स्टेशन जवळ आल्यावर डब्यातल्या स्पीकरमधून स्टेशनच्या नावाची घोषणा व्हायची. आपल्याकडे असतात, तशा स्टेशनच्या इमारती, त्याला बंद कुपण. चहा, वडे गरम-वाल्यांचे स्टॉल्स कुठं दिसले नाहीत. फ्लाट दिसायचा. गाडी मिनिट, दोन मिनिटं, आपल्याकडे लोकल्स थांबतात, तेवढाच वेळ स्टेशनवर थांबायची. स्टेशनमास्तर दिसले. लाईन क्लिअर चावीची लांबट हिरव्या रंगाच्या फ्लूटपट्टीची अदलाबदल होई. अति वेगानं धावणाऱ्या या गाडीत धक्के, हादरे बसले नाहीत.

गाडीत आमच्याबरोबर पॉल ग्रुडबिग हे रिटायर्ड फ्रेंच शिक्षक मित्र सोबतीला होते.

पॉल म्हणजे खरोखर भारत-मित्र म्हणावा लागेल.

साधारण उंचीचे, फिक्या हिरव्या सुटातले, डोक्यावर टेनिस कॅप घातलेले, हिरव्या डोळ्यांचे, सरळ नाकाचे, लालसर गोरे पॉल म्हणजे अखिल फ्रेंच माणसाची प्रातिनिधिक मूर्तीच म्हणावी लागेल. त्याच्या वाक्यावाक्यातून मिस्किलपणा, वोलकेपणा आणि आनंदी वृत्तीचा प्रत्यय येत होता.

पॅरिस सुटल्यानंतर सुरुवातीला अनेक प्रकारचे कारखाने लागले. त्यानंतर गाडी शेतजमिनीच्या परिसरातून धावू लागली. नदीकाठान बागा आणि शेताच्या मध्ये असलेली टुमदार घरं दिसू लागली. अधूनमधून डोंगरांच्या रागा लागायच्या. उतरणीवर विलो आणि फर वृक्षांची उंच झाड दिसत होती. झाडावर काटक्यानी बांधलेली शिकारी पक्ष्याची विपुल घरटी दिसली. पाईप लाईनन शेतीकरता पाण्याची उत्तम सोय केलेली दिसली. लहानलहान खेडी सर्व सोर्यानी युक्त वाटत होती. भरपूर आणि सततच्या पावसान घरं मात्र काळी पडलेली दिसत होती.

गाडीत पॉल साहेबांनी आम्हांला प्रश्न विचारून भंडावून सोडलं. भारताला भेट दिली, त्या वेळी त्यांना आवडलेल्या फळाचं नाव त्यांना आठवेना. आम्हांला ते वर्णन करून सांगत होते,

‘ते तावडं-पिवळं असतं. ते किंग ऑफ फ्रूट आहे. आय् नेव्हर टेस्टेड् सच अ फ्रूट,’ असं त्यांनी सांगितलं.

त्यांनी केलेल्या वर्णनावरून आम्हाला फळाच्या नावाचा बोध होईना. चागले दहा-बारा भारतीय उत्तर देता न आल्यामुळं हरले.

शेवटी त्यांनीच आपल्याजवळील डिक्शनरीमधून ‘मँगो’ शब्द शोधून वाचून दाखविला, तेव्हा कुठं सगळे ‘आवा, आंवा’ म्हणू लागले.

अस्सल पुणेकरांच्या थाटात त्यांनी अनेकांची ओळख सांगितली. डॉ. म्हसकराच्या कार्याच कौतुक केलं. वाई, पाचगणी, महाबळेश्वर आणि लोणावळा येथील अनेक स्थळांच्या, शाळांच्या आठवणी सांगितल्या. वाईचा उच्चार ते ‘वाय’ असे करित होते.

फ्रेंच भाषा सर्वांना येते ना ? अशी त्यांनी चौकशी केली.

मध्ये तोंडान ‘क्कू, क्कू, क्कू,’ असा आवाज काढून त्याचा अर्थ सांगा, म्हणाले.

सगळीकडे हशा उसळला.

मी म्हणालो,

‘मी फ्रेंच बोललो, तर तुम्हाला हसू येईल.’

पॉल जोरजोरानं मान हलवून ‘नो नो’ म्हणाले.

‘तुम्ही फ्रेंच भाषेत बोलण्याचा जरूर प्रयत्न करा,’ असं म्हणून,

‘आम्हा फ्रेंचांना भारतीय लोक आणि संस्कृतीबद्दल अतिशय आदर वाटतो.’ असं गभीर चेहऱ्यानं सांगितलं.

मला स्वामी विवेकानंदाच्या युरोपच्या प्रवासात भेटलेल्या फ्रेंच मॅडमॉइसेल बर्नहार्डच संभाषण आठवलं.

त्या वाई भारताविषयी बोलताना सतत त्यांना त्रे जॉसिएन, त्रेसिव्हिलिझे ! भारत हा अति प्राचीन आणि अति सुसभ्य असा देश आहे. भारतभेट से माँ रेव्ह !’ ते माझ्या जीवनाचं एक स्वप्न आहे,

असं त्या म्हणाल्या होत्या.

त्यानंतर चौथ्याऐंशी वर्ष होऊन गेली, तरीदेखील फ्रेंच माणसाचे भारताबद्दलचे विचार कायम आहेत, याचं नवल वाटलं.

मला फ्रेंच बोलता येत नव्हतं, याचं फार वाईट वाटलं. प्रवासाच्या पूर्वी महिनाभर अनेक पुस्तक गोळा केली आणि काही फ्रेंच शब्द पाठ करू शकलो. भाषा अशी झटपट थोडीच शिकता येते ?

आमच्या बरोबर असलेल्या एका भारतीय मुलीच्या कपाळाला कुंकू नव्हत.

‘कुंकू का नाही लावलंस ? येताना भारतातच विसरून आलीस, वाटतं !’ असं थडेनं हसतहसत विचारलं.

एका पंजाबी कपड्यातल्या बाईला ‘तुम्ही महाराष्ट्रीयन आहात, तर साडी का नाही नेसली ?’ असाही प्रश्न केला.

त्यांच्या बोलण्यात परंपरेचा आग्रह दिसला.

पुढे सर्व फ्रान्सभर फ्रेंचाच्या घरातून फिरताना त्यांचा भाषाभिमान, स्वतंत्र विचारांची परंपरा त्यांनी सोडलेली नाही, हे मला चागलंच जाणवलं.

शेतांतून सगळीकडे सूर्यफुलं, द्राक्षबागा आणि बालींची पिक दिसत होती. फ्रान्समध्ये गव्हाच विक्रमी उत्पन्न येत असल्याचं पॉल सांगत होते.

‘आता तुम्हांला आकाश स्वच्छ दिसतंय. पण आमच्याकडे हिवाळा अतिशय कडक आणि त्रासदायक असतो. नोव्हेंबर ते मार्च या पाच महिन्यांत द स्काय् इज व्हेरी ग्रे. देअर इज नो सन इन द स्काय् अँड व्हेरी व्हेरी कोल्ड,’ असं त्यांच्या शब्दातलं हवामानाचं वर्णन होत.

मी त्यांच्या शेजारच्याच सीटवर बसलो होतो.

त्यांनी आजूबाजूची प्लमची, सफरचंदाची झाडी दाखवली. पाढ्या फुलांनी डवरलेल्या चेरीच्या झाडाकडे लक्ष वेधलं.

‘आता कुठ वसताची चाहूल लागली आहे. अजूनही एक-दोन दिवसांआड पाऊस पडतोच आहे. तुमच्या नशिबानं आज हवा स्वच्छ

आहे. तुमचा प्रवास सुखाचा होतो,' अशी शुभेच्छा व्यक्त करून सर्वांना आपल्याजवळील 'आफ्टर एट' नावाच चॉकलेट, 'ही घ्या विटॅमिन क्यूब' म्हणून आपुलकीन प्रत्येकाजवळ येऊन वाटली. चॉकलेटची चव पेपरमिंटसारखी होती.

नंतर पॉलनी माझं वय ओळखा, असा उखाणा घातला.

कुणी पचावन्न, कुणी साठ म्हणाले.

त्यानी त्यांच वय सत्तर असल्याचं सांगितलं.

'मी संपूर्ण शाकाहारी आहे,' ही पुस्तीदेखील त्याला जोडली.

स्वतःच्या मुलामुलींचं शिक्षण, नोकऱ्या, छंद याची खुलासेवार माहिती दिली. एक मुलगी लग्न न करता वयाच्या तेहतिसाव्या वर्षी नन् झाल्याचही सांगितलं. 'सगळे यंदा सुट्टीत मला भेटायला येणार आहेत,' हेही सांगितलं.

घरातल्या माणसाना फार दिवसांनी भेटल्यावर एखाद्याला जसं, काय सांगू, काय नाही, असं होऊन जात, तसं त्यांना वाटत असावं. या वयातही त्यांचा उत्साह, सतत संवाद साधण्याचा प्रयत्न लक्षात राहिला. त्यामुळ फ्रान्समधल्या आमच्या पहिल्या दिवशी घरातील वडीलधाऱ्या माणसान 'कसा काय प्रवास झाला?' असं विचारून अगत्यान स्वागत केल्यासारख, जिन्हाळ्याचं वाटलं.

नामीला पोचल्यावर मात्र थंडीचा प्रताप जाणवला. गार झोंबणारे वारे, ढगाळलेलं आभाळ, हवेतल्या गारठ्यानं नाकाचा शेंडा, हातांची बोटं गारगार लागू लागली. थंडी हळूहळू अगात भिन्ू लागली. रेमंडचा लोकरीचा थ्री पीस सूट फ्रान्समधील थंडीत तग धरेना. तिथं मिळणार रजईसारख दिसणारं, गळ्यापर्यंत झिपर लावून बंद केलेलं पूर्ण बाह्याचं जाकिट—त्याला जर्किन म्हणतात, ते विकत घ्याय लागलं. तिथं उलनचे कपडे कमालीचे स्वस्त, तर सुती कपडे दुपटीन महाग दिसले. जर्किनमुळ उबदार वाटू लागलं. फ्रान्स सोडेपर्यंत या जाकिटान मला ऊब दिली.

नासीला माझी राहण्याची सोय अंनीकडे करण्यात आली होती.

अंनीचं घर म्हणजे चार खोल्याचा प्रशस्त फ्लॅट होता. भिंतीमधून गरम पाण्याच्या नळ्या सोडून खोल्या उबदार ठेवण्याची सोय केली होती.

आमचा चहा झाल्यावर अंनी म्हणाली,

‘ तुम्हाला काही सागायचंय. बेडरूममध्ये चला ’

मी म्हणालो,

‘ काय सागायचं, ते इथच साग. ’

ती परत ‘ नू नू ’ असं शब्दावर जोर देत म्हणाली,

‘ मला ते तुम्हाला बेडरूम दाखवूनच सागायच आहे. ’

आता आली का पचाईत !

बाई टेलिव्हिजन सेंटरमध्ये नोकरी करित होती, एकटीच राहत होती. मुद्द्याचं म्हणजे, ती दिसायला अति सुंदर होती. भारतातून येताना ऐकलं होत, की फ्रान्समध्ये पन्नास टक्के लोक लग्न न करताच राहतात. त्यांना एकटच राहण आवडतं. बाय फ्रेंडचं त्यांना वेड आहे.

अशा परिस्थितीत, पहिल्याच दिवशी बेडरूमचा देखावा साजरा करण्याची पाली माझ्यावर आली, असं मनाशी म्हणत मी आपला दबकत दबकत तिच्याबरोबर बेडरूममध्ये गेलो.

तिथं, पाय रुततील, असा उंची कलाबत्चा गालिचा होता. भिंती सुरेख तांबूस सोनेरी रंगाच्या फुलाफुलांच्या वॉलपेपरन सजविलेल्या होत्या. एका भिंतीवर काचेची छोटी शोकेस होती. तीत रकाने पाडून समुद्रात आढळणाऱ्या समुद्रफेसाच्या मॉडर्न आर्टसारख्या दिसणाऱ्या काही वस्तू ठेवलेल्या होत्या. शंख, शिंपले, गारगोठ्या, दुसऱ्या रकान्यात ठेवलेल्या दिसत होत्या.

मि० कुलकर्णी लुक अँट युवर बेड ! ’ अंनी विछान्यावर झुकून आपल्या मोडक्या—तोडक्या इंग्रजीत मला तिकडे पाहायला सांगत होती.

अंनी उंचीन भरपूर आणि थोराड म्हणावी, अशी भरदार अंगाची, नाकीडोळी नीटस, पूर्ण चंद्रासारख्या स्वच्छ रंगाची, सुंदर फ्रेंच तरुणी

होती. तिच्या भोवती मद सुगंध रुजी घालत होता. तिथल्या थंड, पावसाळी हवेत अॅनीचा शृंगार सौंदर्य खुलविणारा आणि सौम्य प्रसाधन मन प्रसन्न करणारं होतं.

विछान्यावर जास्वंदी ताबूस रंगाच गरम अशा प्रकारचं पाघरूण. त्याच्याखाली आणखी दोन स्वच्छ पांढरी उबदार पांघरूण आणि त्याच्याखाली गादी होती.

तिनं बोट करून दाखविलेल्या विछान्याकडे मी लक्षपूर्वक पाहू लागलो.

तिनं डोक्याकडच्या भागात ठेवलेल्या डबल उशीजवळील पांघरूणाचि त्रिकोणी कोपरा एक माणूस शिरेल, इतपत उघडला आणि ती विछान्यात शिरली. मगळ पांघरूण गादीखाली मुडपून घेतलं होतं, ते मुळीच उघडलं नाही. तिन उघडलेलं पाघरूण गळ्यापर्यंत ओढून घेतलं, आणि ती म्हणाली,

‘ थिस इज द वे टु स्लीप. ’

परत तेवढाच त्रिकोणी तुकडा उघडून ती बाहेर आली. तिथवर अथरलेला तो तांबडा चुणीदार चादरीचा भाग संपूर्ण बैठकीवर पसरून सारखा केला. पाढऱ्या चादरी खालीच दुमडलेल्या होत्या. त्या मुळी गादीखालून कधी काढतच नसत.

ती म्हणाली,

‘ आता तुम्ही विछान्यात शिरा. ’

म्हणजे हा झोपण्याचा प्रात्यक्षिक शिक्षणाचा प्रकार होता, तर !

मी देखील तिच्या पद्धतीनं विछान्याचा तेवढाच कोपरा उघडून, पाकोळी जशी सुरनळीसारख्या आपल्या घटघात पंख दुमडून शिरते, तसा हात पोटावर घेऊन आत शिरलो. मी विछान्यात पाघरूण घेऊन झोपण्याचं सोंग सुरू केलं.

‘ ओह ! नो नो ! ’ म्हणत अॅनी हसू लागली.

तिचं इंग्रजीचं ज्ञान मोजक्या शब्दांचं, मर्यादित असल्यानं ती छोट्या छोट्या वाक्यांच्या साहाय्यानं इंग्रजी बोलून बहार उडवून देई. तिच्या बरोबरची इंग्रजी कॉमेन्ट्सही त्यामुळं श्रवणीय झाली.

अतिशय थंडी असल्यानं शरीराला त्वरित ऊब मिळण्यासाठी पांघरूण अस्ताव्यस्त होऊ नये, यासाठी हेतुपूर्वक काळजी घेतली जाते, हे लक्षात आलं.

अंनीनं माझ्या झोपण्याची जशी काळजी घेतली, तशाच प्रकारे व्हर्सा-यच्या राजवाड्यात फ्रान्सचा राजा चौदावा लुई याच्याही झोपण्याच्या बाबतीत घेतली जाई, हे तिथल्या गार्डन सांगितलं. अर्थात तो राजाच्या झोपण्याचा सोहळा असल्यानं त्याचं स्वरूप बादशाही असायचं.

तो झोपायला जाण्यापूर्वी दरबारातील उच्चपदस्थ मंडळी येऊन मुजरा करून जात असत आणि सकाळी उठल्याबरोबर देखील परत एकदा सगळे दरबारी-मानकरी, राजाची झोप कशी झाली, म्हणून विचारायला उपस्थित राहत असत.

त्या गार्डन पुढे सांगितलं, की महालाच्या उंच तक्तपोशी, प्रचंड आकाराच्या खिडक्या यांमुळं भरपूर गरम पांघरूण घेऊन देखील राजाची थडी कमी होईना. तेव्हा दुसऱ्या, आकारानं लहान, उबदार खोलीत त्याला झोपण्यासाठी आश्रय घ्यावा लागायचा. समारंभापुरता तो सकाळी आणि संध्याकाळी त्या विशाल राजेशाही विछान्यावर मुजरा घेण्यासाठी खोटा खोटा पडलेला असायचा.

अशी ही थडी-राजालादेखील पळता भुई थोडी करणारी !

बँका, दुकान, विमानतळ-सगळीकडे प्रत्येकी दोन दोन काचेची दारं ! एक दार बंद करून आत जायचं, तसंच दुसरं दार उघडल्यावर अगत्यानं बंद करून घ्यावं लागे. मगच शरीर उबदार होई. आत गेल्यावर कोट, ओव्हरकोट काढावे लागायचे. दार बंद करणं, विछान्यावरचं पांघरूण माणूस शिरण्याइतपत पिशवीच्या तोंडाएवढं उघडणं, हे सगळ मग आवश्यक असे चांगले मॅनर्स झाले.

नासीच्या अल्पाईन क्लबमध्ये आम्ही दररोज सकाळी जात असू.

एके दिवशी सकाळचे नऊ वाजलेले होते. कोत्रळं ऊन पडलं होतं. लोक जमायला उशीर आहे, असं पाहून मी विंडोशॉपिंग करण्यासाठी दुकानं पाहत पायीपायी फिरत निघालो. काचेच्या लाब्रंड शोकेसेस-मधून स्त्री-पुरुषांच्या पूर्णाकृती बाहुल्याची सजावट हा प्रकार सर्वत्र आढळला.

पाच एक मिनिटं पायी फिरल्याबरोबर मला थडी जाणवू लागली. एवढ्याशा चालण्यानं देखील गर बारा मला दमवू लागला. पक्षी पाहण्यासाठी भरपूर भटकणारा मी, पण इथल्या थडीनं पायी फिरण कित्ती कठीण आहे, हे माझ्या लक्षात आलं. त्यामुळं रस्त्यावर पायी फिरणाऱ्याची आपल्याकडे असते, तेवढी गर्दी मुळीच नसते. अगदी तुरळक लोक रस्त्यावर दिसतात. त्याऐवजी रस्ताभरून विविध रंगांच्या फ्रेंच बनावटीच्या रेनॉ, पेगॉ कंपनीच्या टुमदार गाड्या वेगात धावत असतात. या लहानखुऱ्या ऐटदार गाड्या पाहून, आपल्याकडे एकाच आकाराच्या गाड्या वर्षानुवर्ष पाहणाऱ्याचे डोळे आपल्याकडे एवढ्या स्वस्त आणि छानदार गाड्याच उत्पादन का होऊ नये, हा विचार माझ्या मनात डोकावला.

इथल्या थंडीचा केलेला बदोबस्त पाहिल्यावर मी माझ्या आजी-बरोबर उत्तर भारताच्या केलेल्या प्रवासाची मला आठवण झाली.

आम्ही अयोध्येला गेलो होतो. गावात फिरताना तिथली घरं, दुकान-सगळं काही बारीक लोखंडी जाळ्यांनी बंद केलेली होनी. खिडक्यांना देखील जाळ्या लावलेल्या होत्या. दुकानात आम्हांला चहाचं साहित्य घ्यायचं होतं, तर हात मावेल एवढ्याशा लहान खिडकीतून सामानाची खरेदी करावी लागली. आमच्याबरोबर आण-खीही प्रवासी होते. त्यातील एका बाईची हातातील पिशवीच एका वानरान पळवली. अयोध्यावासी नागरिकांनी फुटाणे विकत घेऊन ते वानरांना टाकण्यास सांगितलं. फुटाणे मिळाल्यावर वानरान पिशवी सोडून दिली. अयोध्येला, रामाच्या भूमीत वानरांना मारुतीचे वंशज मानून त्यांना कोणी इजा करित नाहीत. त्यामुळं तिथं त्यांची संख्या

अफाट वाढलेली आहे. वानरांपासून स्वतःचं संरक्षण करण्यासाठी माणसच पिंजऱ्यात राहिल्याचा अजब प्रकार मला पाहायला मिळाला.

तसा इथं फ्रान्समध्ये अफाट थंडीपासून बचाव होण्याकरता बंद घरं, बंद दुकानं, बंद मोटारी, सर्वत्र स्वतःला कोंडून घेण्याचा प्रकार पाहायला मिळाला.

बऱ्याच वेळा सकाळच्या वेळी भुयारी रेल्वेमधून प्रवास करताना डब्यात दाटून राहिलेल्या कोंदट हवेची भारतातल्या ताज्या हवेशी तुलना करण्याचा मोह व्हायचा. सूर्यप्रकाश आणि स्वच्छ मोकळी हवा यांचं आवंठ वरदान निसर्गानं मुक्त हस्ते भारताला दिलेलं आहे. युरोपला थडीन भडावून सोडलेलं आहे. तरीदेखील युरोपमधील नामांकित थडीनं चांदण्यातला उत्तेजक उत्साह आणि आकाशझेप घेणाऱ्या प्रगतीनं जगालाच अचंब्यात टाकलं आहे.

लहानापासून थोरापर्यंत सगळ्यांनी रानातल्या पाखरासारखी काटेकोर स्वच्छतेची सक्क लावून घेतल्यानं कुठंही केरकचरा, कागदाचा कपटाही दिसला नाही. घरात डास, डेकूण, चिलट यांचं नावही नव्हतं. जगलातून फिरलो, तर तिथ वींचू, साप फारसे राहत नसल्याचं एका फ्रेंच मित्रानं सांगितलं.

नासी गावावरून आम्ही 'आनेक' नावाच्या फ्रेंच आल्प्स पर्वतावरील बर्फाळ प्रदेशात सहलीला गेलो होतो.

तिथल्या उंच, हिमाच्छादित पर्वतशिखरावरून घसरण्याचा-स्कीइंगचा-फ्रान्समधील लोकांचा आवडता खेळ खेळला जातो. अल्पाईन क्लब या नावाच्या संस्थेच्या सर्व फ्रान्सभर शाखा आहेत. या संस्थेच्या वतीनं फ्रान्सभर स्कीइंगच्या खेळास सर्वतोपरी साह्य होतं.

अशा उंच बर्फाळ प्रदेशात देखील क्लबन लाकडी घर बांधलेली आहेत. अशाच एका लॉग हाऊसमध्ये आम्ही एक दिवस काढणार होतो.

त्या लाकडी घराकडे जाण्याचा रस्ता सुमारे दोन-तीन फर्लांग होता. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना बर्फाचे चार-पाच फुटांचे कडे उभे होते. बर्फ पाठरं शुभ्र आणि मऊसूत होतं. जणू काय पांढऱ्या खडूच्या

छोट्या खिडीतून हा रस्ता कोरून काढल्यासारखा दिसत होता. त्यातून छोटी डाबरी पायवाट होती.

काय रम्य, स्वनिल रस्ता होता ! माझ्या डोळ्यांसमोरून तो रस्ता अजूनही खुणावत स्थिर आहे.

लाकडी घरात दुसऱ्या मजल्यावर प्रशस्त स्वयंपाकघर आणि तिसऱ्या मजल्यावर शोपण्याची सोय होती. शोपण्याकरिता एकठ्याला शोपण्याच्या सोयीचे लाकडी रॅक्स होते. त्याकरता नाममात्र भांड आकारले जातं. इमारतीच्या चारी अंगाना बंद काचेच्या खिडक्यांची सोय केलेली आढळली. त्यातून दूरवर पसरलेला बर्फाच्छादित उच-सखल प्रदेश न्याहाळता येत होता. सूर्यप्रकाशात बर्फ चकाकताना पाहिल्यावर मला चांदीच्या खाणीत आल्यासारखं वाटलं. बाजूला दरीत हिरवीगार सूचिपर्णी वृक्षांची दाटी झाली होती. अधूनमधून फ्रेंच स्त्री-पुरुष रंगी-बेरंगी लोकरित गुंडाळलेल्या बाहुल्यांप्रमाणे सजून आलेले दिसत होते. उच काठ्या घेऊन बर्फावरून सुळकन घसरत जात होते.

आम्ही बर्फावर बराच वेळ बसून राहिलो. छायाचित्र घेतली. एकमेकांवर बर्फाचे गोळे टाकण्याचा खेळ खेळलो.

बर्फ गोळा करताना मात्र फेकून दिलेल्या फुटक्या बिअर वाटलीच्या काचेनं माझ्या एका मित्रास जखम झाली. प्रथमोपचारानं रक्त थांबलं.

एवढ्या चोहो अंगानी बर्फान घेरलेल्या प्रदेशात दिवसभर राहून आम्हाला अजिबात थंडी वाजली नाही, याचं मला आश्चर्य वाटलं. अंनीला मी म्हणालो देखील :

‘आपण इथच एस्किमो लोकांप्रमाणे इगळू बांधून राहू या.’

अंनी हसली.

आम्ही हिमडोंगर उतरून खाली आलो. थंड हवेच्या ठिकाणी असतात, तशी मुख्य रस्त्याच्या कडेनं विविध वस्तूंची छोटेखानी दुकानं होती. फोटीप्राफीचं साहित्य विकणारं दुकान टुमदार होतं. रेस्टॉरंटमध्ये व्हरांड्यात बसून कॉफीपानाकरता जागा होती. जत्रेसारख वातावरण

होतं.

इतक्यात अॅनीची हाक ऐकू आली,

‘कुलकर्णी, कम ऑन, लुक हिअर!’

रेस्टॉरंटच्या पाठीमागेच दरी होती. दरीत एका रेखीव बंगलीपुढील चार कुत्र्यांकडे बोट करून अॅनी म्हणत होती :

‘पाहा, ती एस्किमो अल्सेशियन कुत्री !’

तांबूस विटकरी रंगाची, कोल्हासारखी चपळ, तेजस्वी दिसणारी, बर्फावर बागडणारी कुत्री दाखवताना अॅनीच्या डोळ्यांत उत्सुकता दाटून राहिली होती.

मीदेखील पाहत राहिलो.

कुत्री अतिशय देखणी होती.

पॅरिसमध्ये बेसावधपणे अगात शिरणारी थंडी. त्या थंडीत अनेकानी आपले हातमोजे तेवढे नेमके हरवले.

नासीमधील बोचऱ्या वाऱ्याची कुडकुडायला लावणारी थंडी आणि ‘आनेक’ या बर्फाच्छादित पर्वतमय प्रदेशातील उबदार थंडी असे फ्रेंच थंडीचे अनेक नमुने अनुभवास आले.

फ्रान्समध्ये जून ते ऑगस्ट हेच महिने उबदार असतात. त्या वेळी शाळाना दीर्घ मुदतीच्या सुट्ट्या मिळतात. चेरी, प्लम, सफरचंदाची फळं पिकून तयार होतात.

थंडीनंतर सगळेच वसंताची वाट पाहताना दिसले.

८ : पक्षी-फुलांच्या देशात

फ्रेंचांना फुलाच अपार कौतुक दिसलं. घरातल अगण, परसदार प्रशस्त असायच. त्यात भरपूर फुलझाडं असायची.

नासीला असताना खिस्तीनान मला तिच्या बागेत नेऊन एकेका फुलझाडाची ओळख करून दिली.

‘तेरीज’ नावाचं, पिवळसर रंगाच-आपल्याकडल्या तेरड्याच्या फुलाप्रमाणं पाकळ्या दिसणाऱ्या फुलाचं झाड तिनं मला दाखवल. त्याची पानं मात्र एकदम छोटी होती.

‘पामिअर डब्यु टेपन’ नावाच्या जाभळ्या देठाच्या गुलाबी, फिकट रंगाच्या फुलाला थोडा मद सुगंध होता.

मला सर्वांत अधिक आवडलं, ते फूल ‘लेसेरमडाईज’ नावाचं होतं. फुलाच्या पाकळ्याचा लोलकासारखा दिसणारा आकार आणि जाभळा रंग आकर्षक दिसत होता. या फुलाना फारसा सुगंध नव्हता.

‘पोयरे’ नावाचं आणखी एक चार पाकळ्यांचं, सोनेरी रंगाचं फुलाच झाड तिन दाखवलं. त्याची फुलं आपल्याकडील चाफ्याच्या फुलांसारखी दिसत होती. गंध मात्र शेडूच्या फुलासारखा उग्र येत होता. ही सगळी फुलझाडं तिच्या अंगणात फुललेली होती.

फ्रान्समधे जागोजाग टपोरी, गुलाबी रंगाची ‘ट्यूलिय’ फुलं, गुलाबाचे टवटवीत गेंद मन प्रसन्न करायचे.

फ्रेंचांच्या घरात एखादी तरी फुलानी सजवलेली फुलदागी असायची.

देहशृंगारासाठी विविध सुगंधी द्रव्यं आणि फुलांच्या अत्तरांचा

सोस त्यांना दिसला. फ्रेंच ज्ञिया वैयक्तिक प्रसाधनाकरता सकाळ-संध्याकाळचा बराच वेळ देत असताना दिसल्या.

वसंताच्या स्वागतासाठी जणू आल्प्स पर्वतशिखराच्या परिसरातल्या हिरव्या हिरव्या गवताच्या गालिच्यावर सोनेरी पिवळी 'ज्योकिले' नावाची रानफुल सर्वत्र फुललेली आढळली. या फुलांना फ्रेंच लोक प्रेमाच प्रतीक मानतात. ही फुलं आपल्याकडल्या तरवडाच्या फुलांसारखी विपुल आढळणारी, परंतु निशिगंधासारखी आकारानं उभट दिसणारी होती. सर्व मोटारींनी आपल्या बॅनेटवरील तारेला या सोनेरी फुलांचा ध्वज लावलेला दिसला. कुणी कुणी या फुलांच्या माळांनी आपली संपूर्ण मोटार वरातीच्या मोटारीप्रमाणे सजवलेली होती.

अशा सोनेरी पिवळ्या फुलांनी नटलेल्या असंख्य मोटारी डोंगर-कपारीतून हळूहळू पुढपुढ सरकत असल्याचं दृश्य आजही माझ्या डोळ्यांसमोर उभं राहतं.

सुट्टीचा आनंद रसिकतेनं, मनसोक्त छुटताना निसर्गाच्या अधिक जवळ जाण्याचा फ्रेंच स्त्री-पुरुषाचा प्रयत्न मला बऱ्याच वेळा आढळला.

एकदा प्रवासात अशी भरपूर फुलं फुललेल्या ठिकाणी आमची मोटार उभी केली. छोटा ओढा होता, त्याच्याकडेन दूरपर्यंत हिरवणार गवत पसरलेलं होतं. त्यामध्ये अधूनमधून 'ज्योकिले'ची फुलं आनंदानं डुलत होती. मी उत्साहानं भरपूर फुलं तोडून आगली. बॅनेटवरच्या एरियलला या फुलाचा तुरा लावून टाकला. काही फुलं अॅनीला, मेरीला आणि खिस्तीनाला दिली.

मेरी म्हणाली,

'मि. कुलकर्णी, टेक दीज फ्लॉवर्स अँड प्रेझेंट टु युवर बिलव्हेड वाइफ.'

लांब देठांसह असलेली चार-पाच फुलं तिनं जवळच्या कागदी पिशवीत घालून मला दिली.

पुढं मे-दिनाच्या दिवशी रस्त्यावर फिरताना ठिकठिकाणी फुलं विकणारी जोडपी आणि लहान मुलं दिसू लागली. हा मे-दिन या साम्यवादी देशांत क्रांतिदिन म्हणून पाळला जातो. रस्त्यारस्त्यांवर जाणाऱ्या-येणाऱ्या मोटारी थाववून लोक अतिशय उत्साहानं ही फुलं विकत घेताना दिसले.

पांढऱ्या शुभ्र रंगाच्या या फुलांना छोट्या टिकलीएवढ्या आकाराच्या पाकळ्या होत्या. याच्या देठाला गडद हिरव्या रंगाची चार पान होती. आपल्याकडल्या मोगऱ्यासारखा रंग आणि आकार असणाऱ्या या फुलांचं फ्रेंच नाव 'मुगेट' असलं, तरी फ्रेंच-उच्चार-पद्धत्यनुसार शेवटच्या 'टी'चा उच्चार होत नाही. सर्वच शब्दांच्या शेवटच अक्षर 'फ्रेंच' उच्चारत नाहीत. त्यामुळं 'मुगे' या सुटसुटीत नावानं लोकप्रिय झालेल्या या फुलांनं कामगार-जगात जिन्हाळ्याचं स्थान निर्माण केलं आहे. ही फुलं एकमेकांना देऊन अतिशय प्रेमानं मे-दिनाच्या शुभेच्छा देताना मी लोकांना पाहिलं आहे.

ही फुलं मी विकत घेऊन पॉलला दिल्यावर त्याला अतिशय आनंद झालेला दिसला. कितीतरी वेळ तो फुलाचा सुगंध घेत होता.

या फुलांना अगदी दुर्मिळ असा मंद सुगंध असतो. या भागातल्या बहुतेक फुलांना सुगंधच नसतो. नटवेपणा मात्र भलताच-डोळ्यांत भरण्यासारखा असतो.

फुलांच्या या देशात मी पक्ष्यांचा शोध घेत होतो. अगदी पॅरिसमध्ये प्रथम उतरल्यापासून मी रस्त्यांवर आणि आभाळाकडे उत्सुकतेन बघत होतो.

मोठ्या वृक्षांमध्ये चेरीचीच झाडं बहुसंख्येन बघायला मिळाली. ती झाडं आपल्याकडल्या अशोकासारखी दाट पानानी बुडून गेलेली होती.

आपल्याकडल्या डोमकावळ्यासारखे दिसणारे कावळे मात्र भरपूर बघायला मिळाले.

पॅरिसहून आम्ही अल्झाक या जर्मनीला लागून असलेल्या फ्रेंच राज्यातल्या नासी या गावाला जायला निघालो. जाताना वेगानं जाणाऱ्या आमच्या आगगाडीतल्या लांब-रुंद काचेच्या खिडकीतून गव्हाच्या शेतात टोळीन बसलेले हे डोमकावळे ठिकठिकाणी बघायला मिळाले.

हिरव्यागार गव्हाची शेती आणि आगि अधूनमधून पिवळेधमक सूर्यफुलांचे पट्टे दिसायचे. कुठं द्राक्षवेर्लीचे ठेंगण्या आकाराचे मांडव दिसायचे. चेरी वृक्षाला पाढऱ्या फुलाचा मोहोर आला होता. फ्लम आणि सफरचंदाच्या बागाही बहरलेल्या दिसल्या. दूरपर्यंत पसरलेल्या शेतांत माणूस कुठ नजरेला यायचा नाही. शेतांतली त्यांची घरं, शेतकामाची अवजारं एखाद्या चित्रकाराने स्थिर चित्र रेखाटल्यासारखी रेखीव नि सुंदर दिसायची.

त्या उंच-सखल भागात आकाश किंचित हिरवट निळं दिसायचं. आभाळात भिरभिरणारा एक ससाणाही दिसला.

आम्ही नासीला पोचलो, तेव्हा संध्याकाळ झाली होती. मी अॅनीकडे पाहुणा म्हणून राहणार होतो. तिनं माझी विचारपूस केली. चहा दिला. मग मी अॅनीकडे नासी भागात कोणकोणते पक्षी दिसतात, याची चौकशी केली. तिनं तिच्याकडल्या पक्ष्यांचं पुस्तक काढून मला त्यातले पक्षी दाखवले.

बागेत संपूर्ण काळसर असा, साधारण मैनेएकड्या आकाराचा गाणारा पक्षी मी पाहिला होता. चित्रातला तो पक्षी दाखवून त्याची माहिती विचारली. तिन तो ओळखून हा मेअर नावाचा पक्षी आहे, असं सांगितलं. हा पक्षी फ्रान्सभर मोठ्या प्रमाणात दिसतो.

काळ्या वर्णाची आणि लालसर पिवळ्या रंगाची चोच असलेली ही फ्रेंच मैना दोन-तीन पर्द्वीत गोड गात एका झाडावरून दुसऱ्या झाडावर भिंगरीसारखी उडताना मी पाहिली.

अॅनीला मी माझ्याबरोबर नेलेलं माळढोक पक्ष्याचं छायाचित्र दाखवलं, तेव्हा ती म्हणाली,

‘ हा पक्षीही नासी भागात दिसतो, पण अगदी क्वचितच. ’

ह्याचा आकारही लहान असल्याचं तिनं सांगितलं. मला फ्रान्समधले माळढोक पाहण्याची फार इच्छा होती; पण इतर कार्यक्रमांच्या गर्दीमुळं मला ते शक्य झालं नाही.

नासीतल्या महापालिकेच्या बागेत एक गमतीदार प्रकार बघायला मिळाला. त्या बागेत छोटं प्राणिसंप्रहालय होतं. अस्वलांना उघड्या खंदकात ठेवलं होतं, तर मोर बागेतल्या हिरवळीवर मुक्तपणे बागडताना दिसला. मोराच्या देशातून येऊनही असा बहरलेला पिसारा घेऊन बागडगारा मोर, राजस्थान सोडला, तर इतक्या जवळून मी प्रथमच पाहत होतो.

लहान मुलांच्या अगदी जवळ तो येत होतं. विशेष म्हणजे, पावसाळी हवामान असल्यामुळं तो पिसारा फुलवून अगदी हुकमी नाचत होता. फ्रेंच स्वातंत्र्याचं भन्नाट वारं जणू त्याच्या अगात मुरलेलं असावं. डाव्या-उजव्या पदक्षेपान, हळूच उडी टाकण्याच्या आविर्भावानं नाचणारा हा आक्रमक निळा मोर फ्रेंचांच्या सौंदर्याचं मुक्त प्रतीक वाटत होता. मुलांनी खायला दिलं, तर तो खात नव्हता.

मला त्या प्राणिसंप्रहालयाची एकूणच व्यवस्था चांगली योजना-बद्ध वाटली. फ्रान्समध्ये वन्य प्राणी आणि पक्षी मागसाळवण्याचा पद्धत-शीर अभ्यास चालल्याचं मला सांगण्यात आलं.

नासीपासून स्वित्झर्लंड जवळ असल्यामुळं आणि माझ्या एका भारतीय मित्राचं तिथं घर असल्यान मी तिथं जागर होतो.

मी अॅनीच्या बरोबर हा प्रवास मोटारीन केला. सोबतीला पॉल, ख्रिस्तीनाही होते.

रस्त्याच्या कडेला असलेल्या प्रचंड हिरव्यागार शेतांतून माझे डोळे पक्ष्यांचा वेध घेत होते.

अॅनीनं चालती गाडी रस्त्याच्या कडेला नेऊन उभी केली आणि

शेताकडे बोट करून म्हणाली,

‘ पाहा तुमचे पक्षी ! ’

पाहतो, तर तिथं पाच-सहा जांभळ्या पंखाच्या, तांबड्या चोचीच्या तित्तिराच्या माद्या आणि एक नर तित्तिर किडा-सुंगी टिपताना दिसले.

मग आम्हांला हे झळाळणाऱ्या निळ्या-जांभळ्या रंगाचे तित्तिर पक्षी नासी ते स्विसपर्यंत जागोजाग पाहायला मिळाले.

एकदा तर खूपच मजेदार दृश्य बघायला मिळालं. हिरव्याकच पिकाच्या पार्श्वभूमीवर सशाची दोन पांढरी पिल चक बॉक्सिंग केल्या-प्रमाणं लुटुपुटूची मारामारी करताना दिसली. पिकातून पळत होती. उड्या मारत होती. एकमेकावर आदळत होती. शेतात या पाढऱ्या शुभ्र सशाच्या पिलाचं उत्साहाच कारजं थांबून थांबून उसळ्या घेत असल्या-सारख वाटलं.

आमच्या मोटारीत अॅनीबरोबर ख्रिस्तीना आणि तिचा मित्र पॉलही होता. त्यामुळ गप्पांना रंग भरला.

खाण्याकरता गोड वेफर्स होते. ते कुरसुन्यासारखे कुरकुरीत होते. फ्रान्समध्ये सध्या अशी कॉर्न फ्लॉवर चागलीच लोकप्रिय झाली आहेत.

फ्रान्समधील श्वानप्रेम, मांजराचे लाड यांबद्दल मी काही प्रश्न विचारत होतो.

ख्रिस्तीना म्हणाली,

‘ माणसाहून कुत्रा अधिक एकनिष्ठ असतो. कुत्र्याची कुठ तक्रार नसते. मागणी देखील फारशी नसते. सोबत मात्र एकनिष्ठेची असते. ’

पॅरिसकराना असलेलं कुत्र्याचं जबरदस्त वेड हा एक स्वतंत्र विषय होण्यासारखा आहे. फ्रूटपाथच्या मधून असलेल्या पायवाटेच्या थोड्या बाजूला तुमचा पाय चुकून पडला, तर बऱ्याच वेळा तो कशावर पडेल, याची खात्री देता येत नाही. कुत्र्यानं कुठं तरी घाण करून ठेवलेलीच असते. सकाळ-संध्याकाळ आपली कुत्री घेऊन लोक रपेटीसाठी बाहेर पडलेले दिसतात. त्यात त्यांच्या कुत्र्याचे पाय मोकळे करण्याच्या व्यायामाबरोबर बाकीचे विधी करण्याचीही सोय असते.

गाडीतच ख्रिस्तीनाचा बॉयफ्रेंड-पॉलनं-तिच्याशी संवाद सुरू केला,

‘काय, ख्रिस्तीना, तुला पॅरिससारख्या मोठ्या नगरात राहायला आवडतं का ?’

ख्रिस्तीना खरित उत्तरली,

‘मुळीच नाही, मला खेड्यात राहायला आवडत.’

त्याचा दुसरा प्रश्न मार्मिक होता :

‘खेड्यात एखाद्या आधुनिक फ्लॅटमध्ये राहायला तुला आवडेल ?’

‘मला शेतावर उघड्या, मोकळ्या फार्म-हाऊसमध्ये राहायला फार आवडेल.’ तिचं उत्तर तयार होतं.

मी अचंब्यान त्याची आपसांतील तडाखेबंद मुलाखत ऐकत होतो.

‘खरं तर, ख्रिस्तीना, तुला सगळ्या सुखसोयी हव्या असतील ना ?’ पॉल भुव्या उंचावून म्हणाला.

‘मला मोकळ्या रानात गुरांच्या माग भटकणं आवडेल. मला आज एखाद्या गाईच्या गळ्यात हात घालून तिच्या गळ्यातली घटा वाजवायची आहे, रे, पॉल.’ ख्रिस्तीना भावविण्हुल आवाजात उत्तरली.

तिचे हे प्रेमळ बोल ऐकून माझी मात्र पाचावर धारण बसली. ही ख्रिस्तीना बोलेल, तसं वागेल. आपल्याकडल्या गोमाता सौम्य तरी दिसतात, पण इकडच्या गाई म्हणजे महाकाय आणि त्यांच्या जवळ जाऊन, गळ्यात हात घालून, घटा बडवायची, म्हणजे निकालच लागला ! या बयेला भलतेच डोहाळे लागले, म्हणायचे ! मी या प्रसंगाचे जवळून फोटो घ्यावेत, असंही तिन जाहीर केलं.

मोटारीतून आम्ही प्रवास करित होतो. कुठही धूळ नाही, धुरळा नाही, हॉर्नचा गोंगाट नव्हता. चेरीच्या, प्लमच्या फळवागा फुलल्या होत्या. त्याच्या सुगंधानं आसमत भरून गेला होता.

तिच्या बोलण्याकडे माझं लक्ष होत.

एका मोकळ्या रानात डोंगरउतरगीवर घोडा आणि गाढव-दोन्ही जनावरं एकत्र चरत होती. त्यांच्याजवळ चार-पाच प्रचंड गाई रवथ

करीत उभ्या होत्या.

पॉलनं मोटार उभी केली. मी आगंडा गिळला. फोटो काढायचं संकट कसं टाळता येईल, हा विचार माझ्या मनाला सतावत होता. गाईनं स्पेनमधल्या बुल-फाइटप्रमाणे अगावर धावून येऊन हल्ला करू नये, म्हणून मी मला पावणाऱ्या सगळ्या देवाचा धावा मनातल्या मनात केला.

ख्रिस्तीना खाली उतरली.

पॉल मागोमाग गेला.

गाई दुलतदुलत जवळ येऊ लागल्या, तसतसं त्या शिंगं रोखून अगावर येत आहेत, असं वाटून मी लाकडी कुपणापासून दूरदूर जाऊ लागलो, तर पॉल ओरडू लागला,

‘ मि. कुलकर्णी, माग हायवे आहे. असे सरकू नका. मोटारीखाली सापडाल. ’

मी थाबलो. नाइलाजान ख्रिस्तीनावरील समग्रसंग उघड्या डोक्यांनी पाहायचं ठरवलं.

गाईच्या जवळ जाऊन, तिच्या गळ्यात हात घालून, घंटा बडवण्याच पुण्यकार्य तिनं यथास्थित, हास्यमुखानं पार पाडलं.

सुरक्षित अंतरावरून मी तिची छायाचित्रं घेतली आणि फ्रेंच गाईचे मनःपूर्वक आभार मानले.

इकडच्या गाई आपल्याकडील गाईसारख्याच प्रेमळ, गरीब असतात, हे बघून माझा जीव भांड्यात पडला.

गाडीत बसून दार घट्ट लावल्यानंतर माझा श्वास नीट चालू लागला.

फ्रेंचांच्या आवडीनिवडी अशा जमावेगळ्या असतात.

कार्यक्रम मनासारखा झाल्यामुळं ख्रिस्तीनाचा गुलाबी चेहरा प्रसन्नतेन आणखी मोहरून आला होता.

ख्रिस्तीनाचा लहरी स्वभाव सांभाळणं पॉलला किती तापदायक होत असेल, असा विचार मनात आला. त्याची थोडी दयाही आली. परंतु

खिस्तीनाची भारताबद्दलची अपार जिज्ञासा, गाईवरील प्रेम, भारतास भेट देण्याची इच्छा पाहिली, म्हणजे क्षणकाळ ही मागच्या जन्मी भारतीय असात्री, की काय, असंही वाटलं.

खिस्तीनाला खिजवण्यासाठी पॉल म्हणाला,

‘ बघ, शेतात एक छान शोपडी दिसतेय. राहा इथच. ’

मी दोघांकडे पाहत राहिलो.

कुठ हा गडी गाडी मधेच थांबायचा आणि ही बया ‘नोरा’-प्रमाणे बॅग हाती घेऊन तरातरा निघून जायची, असंही वाटलं.

पण तसं काही झालं नाही. आम्ही पुढे निघालो.

रस्त्याच्या कडेन दूरपर्यंत दुतर्फा पसरलेल्या सफरचंदांच्या झाडांकडे बघत आम्ही एका टुमदार खेड्यात प्रवेश केला.

पुढं आम्ही निसर्गसौंदर्याबद्दल प्रसिद्ध असलेल्या स्वित्झर्लंडमधे गेलो.

तिथल्या डोंगरउतारांवरील दऱ्या खोरी दाट झाडीनं हिरवीगार दिसत होती. अधूनमधून संथ झरे आणि नीरव परिसर शाततेनं भरून गेलेले होते. डोंगरात कुणी प्रवेश करू नये, अशा पाठ्या लावलेल्या आढळल्या. कारण कोल्हाचं ब्रीडिंग चालू असल्याचं चित्र काढून दाखवलं होत. प्राण्यांच्या बाळंतपणाची एवढी गंभीर काळजी घेतलेली मी प्रथमच पाहत होतो.

पशुप्राण्यांबद्दल संरक्षण-व्यवस्था करणारी जागतिक संस्था डब्ल्यू. डब्ल्यू. एफू-म्हणजे वर्ल्ड वाइल्ड लाइफ फंड ची मुख्य कचेरी स्विसमधेच आहे. त्यांच्या अनेकविध कार्यक्रमाची जाहिरात स्विस वृत्तपत्रांतून वाचायला मिळाली. सुट्टीमुळ कार्यालयाला भेट देणं जमलं नाही. युरोपमधे रविवार आणि सोमवार अशी जोडसुट्टी घेतात.

स्वित्झर्लंडमधे ज्या भारतीय मित्रांच्या घरी उतरलो होतो, त्यांच्या बालस्थल या गावातील सगळ्या घरांचे परसदार पाठीमागे दूरच्या डोंगर-उतारापर्यंत पसरलेलं, तर अंगण अगदी रस्त्याला भिडलेलं दिसलं. या

अंगणात अनेकविध मोहक फुलांनी फुललेल्या फुलबागा होत्या. विशेष म्हणजे, एकाही बागेला कुंपण नव्हत. घरचा पाहुणचार कसा आर्जवी आहे, हेच त्या सुचवीत होत्या.

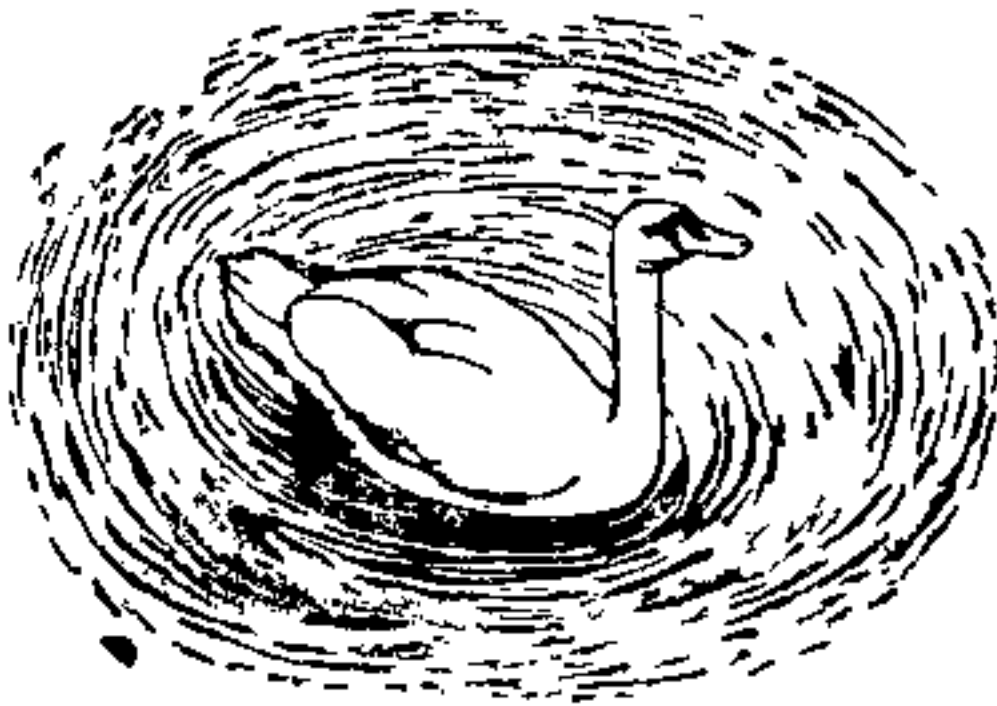
या भेटीनंतर मी स्ट्रासबुर्गला परत आलो.

हे फ्रान्समधलं अतिशय आकर्षक, रेखीव, प्रवासी केंद्राच प्रमुख शहर असल्यापुढं आणि युरोपियन राष्ट्रांचं मुख्य कार्यालय इथं असल्यापुढं हे शहर चांगलंच गजबजलेलं असतं.

तीन दिवसांच्या मुक्कामात सारखा झिमझिम पाऊस पडत होता. हवा कुंद, ढगाळ आणि ऊन अजिबात नाही.

गावाच्या मधून, छोट्या बोटी जाऊ शकतील, अशी रुंद 'ईल' नदी वाहते, तर गावाच्या सीमेवर व्हाईन नदी वाहते. नदीपलीकडे पश्चिम जर्मनी, तर अलीकडे फ्रान्स अशी स्वाभाविक विभागणी झालेली आहे.

स्ट्रासबुर्गला 'ईल' नदीत मी भरपूर कॉमन टील आणि मॅलार्ड ही रानबंदक पाहिली. त्यांत बहुसंख्य माद्याच होत्या.

स्ट्रासबुर्गमधील राजहस

दुसऱ्या दिवशी जेनीनं एका हॉटेलात मला जेवण दिलं. छोट्या तळ्याच्या काठी असलेलं हे हॉटेल म्हणजे निसर्गरम्य पर्यटन-केंद्रच आहे.

तिथं गेल्यावर जेनीनं माझं जेवण या हॉटेलात का ठेवलं, हे लक्षात आलं. कारण दहा फुटांवरच्या तळ्याच्या काठी असलेल्या छोट्या झुडुपांलगत पंधरा गीझ जातीची, राखी रंगाची बद्क-म्हणजे आपल्या-कडील छोटे राजहंस-आडोशाला उभे असलेले दिसले.

आम्ही हॉटेलात जेवत असताना हॉटेलच्या लांबरुंद काचेच्या खिडकीतून आमच्याकडे दुर्मिळ झालेली रानबद्कं अनिमिष नेत्रानी मी पाहत होतो.

हिवाळ्यात आमच्या देशात येणारे हे पक्षी त्याच्या मूळच्या देशात मला मोठ्या प्रमाणात बघायला मिळाले. स्वित्झर्लंडमध्ये राजहंस तळ्यात जागोजाग बघायला मिळाले. मलार्डची संख्यासुद्धा भरपूर होती. पांढरेशुभ्र राजहंस तर हातात ठेवलेल्या खाद्यवस्तू जवळ येऊन खाण्याइतपत धीट झालेले आढळले. 'कूट' पक्ष्याचं लव्हाळीतलं घरट जवळून पाहिलं.

फ्रान्समध्ये पक्षी पाहण्यापेक्षा पक्षी मारणं हा मोठा हौशी उद्योग आहे, हे मला कळलं होतं. पाहुण्यांना 'वाइल्ड डक' ही खास डिश मेजवानी म्हणून दिली जाते. पॅरिसमध्ये गेल्यावर चायनीज हॉटेलांतून रानबद्कं सोळून रांगेनं मांडलेली पाहायला मिळाली. मात्र ब्रीडिंगच्या वेळेला कुठल्याही पक्ष्याला किंवा प्राण्याला मारलं जात नाही. नियमित संख्या, अपेक्षित वाढ या सगळ्या बाबी विचारात घेऊन दरवर्षी शिकाऱ्यांनी किती पक्षी मारावेत, हे ठरवलं जातं आणि तेवढेच पक्षी मारले जातात.

मी स्ट्रासबुर्गच्या जवळच्या खेड्यात गेलो. तिथं खेड्यातल्या घरां-वर स्ट्रोक पक्ष्यांनी केलेली घरटी पाहायला मिळाली. या घरट्यांत दरवर्षी

लांब मानेचे पाढरे करकोचे वस्तीला येतात. त्याची घरटी जपून ठेवतात. पक्षी वस्तीत आल्यावर त्यांना पाहण्यासाठी गाव गोळा होतो.

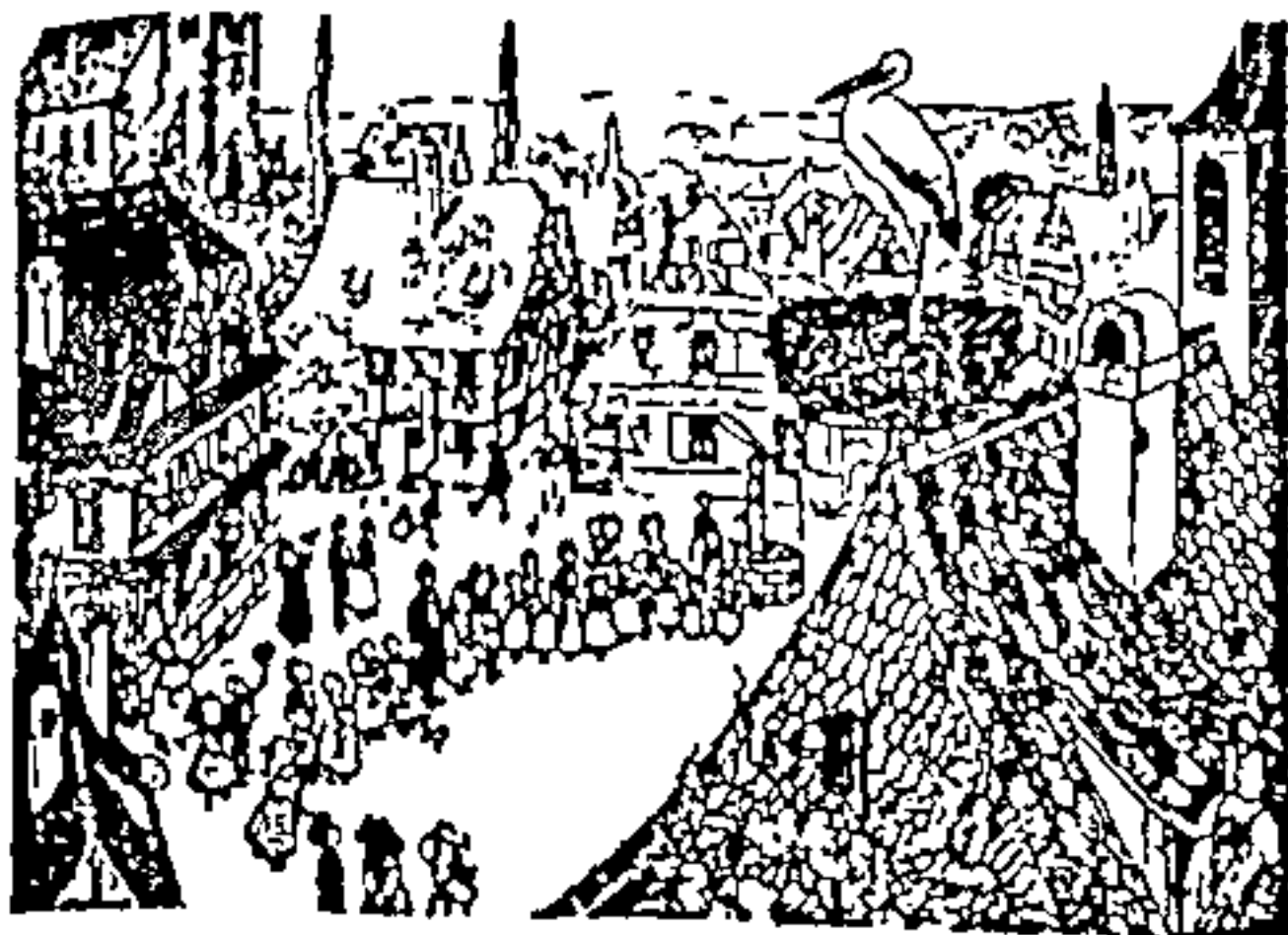
जेनीन हॅन्शी नावाच्या व्यंग्यचित्रकाराने काढलेलं चित्र दाखवून म्हटलं,

‘पाहा, या चित्रात गावातले सगळे त्या पक्ष्याच्या आगमनाच स्वागत करण्यासाठी एकत्र आलेत, परंतु कोपण्यात एकटा मान फिरवून चाललेला दिसतो, तो आहे जर्मन. त्याला या पक्ष्याचं काही कौतुक नाही.’

जणू जर्मनाची अरसिकता तिला मुद्दाम जाणवून घायची होती.

नासीच्या बागेत ओक वृक्षावरून सुतार पक्षी सरसरत गेलेला दिसला. खोडात केलेलं घरटही दिसलं.

मला ‘आनेक’ या बर्फाळ फ्रेंच आल्प्स प्रदेशात जायची संधी मिळाली. तिथं झाडीत गागारा चंडोल दिसला; आणि बर्फावरून

हॅन्शी या व्यंग्यचित्रकाराने रेखाटलेले
जर्मनांचा स्वभाव दाखवणारे व्यंग्यचित्र

सुरकांड्या मारत पळणारा पाईड धोत्री पक्षीही दिसला. तो असा वेगानं उडायचा, की क्षणात दृष्टीआड व्हायचा.

पॅरिसमध्ये सेन नदीतही मलार्ड पक्ष्याचा थवा निळ्या आभाळात सरळ उडताना आणि परत नदीत उतरताना पाहिला. त्यांची मुद्दाम छायाचित्रही घेतली. एवढ्या गजबजलेल्या शहरात रानबंदकं धीटपणे आरामात पोहतात, याचं विशेष आश्चर्य वाटलं.

सेन नदीच पाणीदेखील स्वच्छ, नितळ आणि पारदर्शक दिसत होतं.

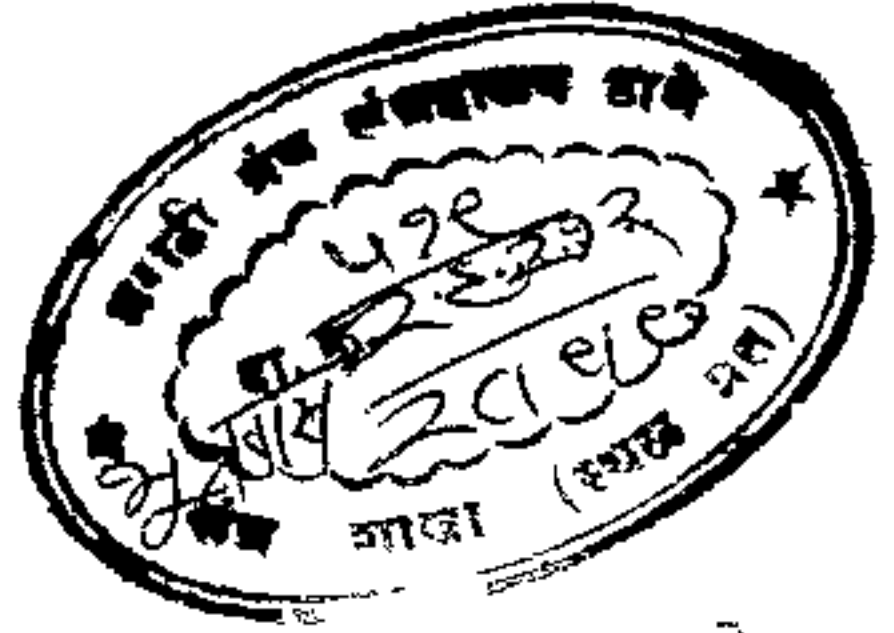
तिथं काटेरी झुडुपांत खाटिक पक्षी दिसला. त्याच्या वाकड्यां चौचीवरून आणि डोळ्यावरच्या काळ्या पट्टीदार रंगान त्याची ओळख पटली. चिमण्यांहून किंचित छोट्या आकाराचे निळ्या, काळ्या डोळ्याचे टिटसारखे पक्षी दिसले. हवेचा लहरीपणा आणि अतिथंड प्रदेशामुळ निसर्गाची जपणूक जाणीवपूर्वक होऊ लागल्याची चिन्हं सर्वत्र दिसली.

पॅरिसमध्ये नॅचरल हिस्ट्री सोसायटीनं माझ माळढोकवर भाषण आणि फिल्म-शो आयोजित केला होता. तिथ गेल्यावर संस्थेचे सेक्रेटरी मान्शूर जेरी यांनी माझ स्वागत केलं.

मी येण्यापूर्वीच त्यांच्या संप्रहात असलेले हार्नविल आणि वी एन् एच् एस् जर्नल या आख्य मासिकात प्रसिद्ध झालेले माझे शोध-निबंध तिथल्या हॉलमध्ये प्रदर्शनार्थ मांडलेले पाहून आश्चर्य वाटलं. आनंद आणि अभिमानही वाटला. माझ्याआधीच माझे लेख पॅरिसला येऊन पोचले होते.

माझ भाषण ऐकून, फिल्म पाहून जमलेल्या तज्ज्ञांनी चर्चा तर केलीच; शिवाय 'माळढोक पाहण्यास सोलापूरला जरूर येऊ,' अम अभिवचनही दिलं.

भाषणानंतर त्यांनी भेटीदाखल पक्षिजीवनावरील पुस्तकं दिली.
 ही पुस्तकं म्हणजे माझ्या जीवनातील पॅरिसभेटीच्या चिरंतन आठ-
 वर्गींचा अमोल ठेवा आहे.

‘नेचरल हिस्ट्री सोसायटी, पॅरिस’चे सेक्रेटरी जेरी—
 फ्रान्समध्ये सापडणाऱ्या माळदोरू पक्ष्यासह

९. मोमेत्रो : कलावंतांची काशी

पॅरिसपासून जवळचं अललेल्या मोमेत्रो या डोंगरावरील कलानगरीत जायचं निश्चित झालं, तेव्हा मला फार आनंद झाला.

मोमेत्रोच्या भव्यपणाबद्दल काही आडाखे मी मनाशी बांधले होते.

प्रत्यक्षात डोंगराच्या माथ्यावर वसलेलं हे ठिकाण तसं फारसं विशाल नव्हतं. चर्च आणि त्याच्या समोरचं उद्यान, हा एक भाग; तर बाजूला चित्रकारांचा उघडावाघडा चित्रफलक, आणि त्याचं तिथलं कायमचं वास्तव्य हा दुसरा भाग. चर्चमध्ये धूपदीपाची पवित्र आरास, तर चित्रनगरीत वाइन-सिगारचा उग्र दर्प. या दोन्ही भागांत सारखीच गर्दी दिसली.

मोमेत्रोला गेल्या शंभर वर्षांत विशेष महत्त्व आलं आहे. जगातल्या कितीतरी चित्रकारांना आपली कला इथे एकदा तरी प्रदर्शित व्हावी, अस वाटत आलं आहे

साक्रेस द मोमेत्रो नावाचं एक जुनं चर्च इथं आहे. चर्च संगमरवरी दगडांनी बांधलेलं आहे. चर्चवरचा घुमट लांबून दिसतो.

या डोंगरावर चढण्यासाठी फ्युनिक्युलर पद्धतीच्या गाडीचा उपयोग केलेला आहे. माझा मेट्रोचा पास इथेही चालला. प्रत्येक टप्प्यावर मंद-गतीनं जाणारी ही गाडी पोलादी तारांनी खेचली जाते.

डोंगर चढण्यासाठी पायऱ्यांचीही सोय केलेली आहे.

चर्चची बांधणी अप्रतिम आहे.

काही पायऱ्यांवर संगीताचे कार्यक्रम चालले होते. गिटारवर चाललेल्या गीतांच्या कार्यक्रमाला तरुण-तरुणी टाळ्यांचा ठेका धरून

प्रतिसाद देत होते.

बागेत उघड्यावर मौजमजा करणारी धाडसी जोडपी दिसली.

डोंगरावरून पॅरिस शहर टुमदार दिसलं. अगदी पुण्याच्या पर्वतीची आठवण झाली.

फ्रेंचांनी जुन पॅरिस गगनचुंबी होऊ दिलेलं नाही. त्याच प्राचीनत्व जपून ठेवलेलं आहे. वरून गर्द झाडीत बुडालेलं शहर पाहताना क्षणभर जंगलात असल्याचा भास झाला.

मोमेत्रोला मी एक संध्याकाळ घालवली. त्या रम्य दिवसाची

मोमेत्रो घर्चची सुंदर वास्तू

आठवण झाल्यावर आजही कल्पना-नगरीत फिरून आल्याचा भास होतो. तिथला प्रत्येक चित्रकार जणू आपल्या अंतःकरणातल्या सुख-दुःखाच्या रंगात ब्रश बुडवून चित्र रंगवित होता. त्याच्या जीवनातील जनसावलीच जणू तो चित्रात साकार करताना दिसला.

जगातील चित्रकारांना हे ठिकाण सतत संमोहित करित आलं आहे, त्याचं काय कारण असावं? आपण. एकदा तरी पॅरिसच्या या काशीत कला दाखवून पावन व्हावं, असं प्रत्येक चित्रकाराला वाटत असत.

त्या ठिकाणी चित्रकारासमोर बसून त्वरित चित्रही काढून घेता येतं. या ठिकाणचं वातावरण जत्रेसारखं वाटलं.

प्रत्येक चित्राची किंमत मात्र वाजवीपेक्षा अधिक वाटली.

माझे मित्र डॉ. बारबेर म्हणाले,

‘इथं सांगितलेल्या किमतीच्या निम्मी किंमतच खरी असते.’

या ठिकाणी मला आवडलेलं एक मिनिएचर मी आठवण म्हणून विकत घेतलं.

तिथ मला मायकेलनं काढलेल एक चित्र अतिशय आवडल. त्यान पॅरिसचं रूपडं एका मुलाच्या रूपानं प्रतीक स्वरूपात रंगवलं आहे. पॅरिस नगरीचं रंगेल रूप, म्हणजे ‘पॅरिसकुमार’ होय. त्याच्या चेहऱ्यावरचा खट्याळपणा, कपड्यातील भोंगळपणा, डोक्याचा हिप्पीकट, लेस निघालेले बूट घालून, सोवतीला गर्लफ्रेंड आणि काखेत वाटेन घेऊन, रस्त्यावरून स्वैर वृत्तीन निघालेला पॅरिसकुमार इकास रंगवला आहे. त्याचे विविध अवतार त्यान अनेक चित्रांत दाखवले आहेत.

एका चित्रात तर तो चक्र पुलाजवळ विधी करित असलेला दिसतो. अर्थात लहान मुलाना सर्व क्षम्य असतं, म्हणा.

त्याच्या डोक्यांतला बेरकीपणा हा अस्सल पॅरिसकरांचा नमुना म्हणावा लागेल.

मोमेत्रोच्या एका भिंतीवर त्याच्या चित्राखाली ‘वॉन्टेड्’ ही अक्षरं चितारून, त्याचं वर्णन न सापडणाऱ्या अट्टल गुन्हेगाराच्या पद्धतीनं

केलेलं होतं. या चित्राकडे पाहून हसू आवरत नव्हतं.

‘ कपडे अस्ताव्यस्त, गळ्यात मवाल्यासारखं मळकट फडक बाधलेला, खोड्या करणारा, डोळे उडवणारा असा तरुण घरातून निघून गेला आहे. शोधून देणाऱ्यास बक्षीस देऊ. ’ असा तो मजकूर होता.

फ्रान्समधली थडी आणि कलावंतांचं उघड्यावरचं जीवन किती तापदायक असेल, हा विचार माझ्या मनाला सतावत होता. कला-

वंताचं जीवन सर्वांत असुरक्षित असतं.

बर्नार्ड शॉचं हे वाक्य सुप्रसिद्ध आहे :

‘ खऱ्या कलावंताच्या पत्नीला उपासमार अटळ आहे. त्याची पोरं अनवागीच फिरणार. घरातल्या म्हाताऱ्या आईचे हाल तर विचारूच नका. तिला सत्तरीतदेखील काम करावं लागणार. त्याला स्वतःला मात्र कलानिर्मितीत कसलंच भान राहणार नाही.’

असं हे कलावंतांचं दारिद्र्य प्रकर्षानं जाणवत होतं.

याच भागात मला एक अत्याधुनिक भिकारीण मेटली. फ्रान्सभर फिरताना प्रथमच उघडपणे भीक मागणारी बाई पाहून आश्चर्य वाटलं. ती ओरडत होती आणि हातान यंत्राचं हॅन्डल फिरवत होती. त्या यंत्रातून संगीताचे मुलायम सूर बाहेर पडत होते. लक्ष देऊन पाहिलं, तेव्हा पूर्वी ‘टिनटिन’ या लोकप्रिय कॉमिक्समध्ये चित्रित केलेला म्युझिक ग्राइंडर दिसला. त्याच्या साह्यानं ती गाणं वाजवून भीक मागत होती. लोकांना हाका मारण्यातला तिचा आक्रस्ताळेपणा जाणवण्यासारखा होता.

सहज मी तिचं छायाचित्र घेतलं. विशेष म्हणजे, भिक्षापात्रासह ते मला घेता आलं.

तिच्या संगीताच्या सुरांनी मोमेत्रोचं वातावरण धुंद झालं होतं.

भीक मागणाऱ्या आगखी एका तरुणाचं छायाचित्र घेण्याचा मी प्रयत्न केला. त्याच्या जवळच्या कार्डबोर्डवर ‘मेसी’ एवढेच शब्द होते. तो एकटाच, आपल्याकडे देवळासमोर बसतात, तसा उकिडवा बसला होता. मी कॅमेरा डोक्याला लावल्यावर तो तोंडावर हात धरून उठून पुढ सरकायचा.

शेवटी मी त्याचा नाद सोडला.

डॉ. बारबेर म्हणाले,

‘ पॅरिसच्या धुंदीचे हे दुष्परिणाम आहेत. मद्य, जुगार, आणि वेश्या यांच्या नादानं कंगाल झालेले तरुण इथं खूप दिसतात. या शहरात

स्वतःचं भान न राहणाऱ्यांना असं भिकारी व्हावं लागतं. चला, लौकर खाली उतरू. नाहीतर आपली मोटार पायथ्याशी उभी आहे. तिच्या कुठल्याही पार्टची चोरी होऊ शकेल. दारं बंद असली, तरी ती उघडून आपल्या वस्तू पळवतील. या भागात सध्या चोरांचा सुळसुळाट झाला आहे. '

मी म्हणालो,

'कलानगरीत अशी अंदाधुंदी कशी, हो ?'

'अहो, इकडे फ्रेंचांच्या स्वतंत्र झालेल्या वसाहतींतील परदेशीयांना नागरिकत्व मिळून अनेक बेकार लोक वस्तीला राहिले आहेत. त्यांच्या-

चित्रकारांच्या नगरीत भेटलेली एकमेव भिकारीण

पैकी कित्येक बेकाराचा हाच उद्योग झालाय. '

गोप्यापान, सुंदर, सिनेनटी म्हणून सहज खूप शकतील, अशा फ्रेंच वारांगना आणि काळेकभिन्न निग्रो अशी जोडपी या परिसात मोठ्या संख्येनं एकमेकांना अगदी घट्ट बिलगून फिरताना बघायला मिळाली.

'पिगाल' ही वारयोषिताची आळी पायथ्याशीच आहे.

'मोलॉरूज' हे प्रसिद्ध हॉटेल याच डोंगराजवळच्या भागात आहे. त्यातल्या कमनीय बांध्याच्या नवयुवतींची नेत्रदीपक नृत्य आणि स्त्रीपटीजू ख्यातनाम आहेत. पॅरिसला येऊन 'मोलॉरूज'ला भेट न देणं म्हणजे पॅरिसभेट निष्फळ मानली जाते.

मध्यपाटगृहे आणि जुगारी अड्ड्याची इथं दाटी दिसली.

इथं उघड्यावर चित्र काढून झाली, म्हणजे चित्रकार प्लॅस्टिकच्या चिमट्यांनी दोरीवर आर्ट गॅलरी थाटतो. या चित्रांत मोमेत्रो चर्च, आयफेल टॉवर, सेन नदीवरील पूल, बोटी यांची चित्रं भरपूर होती. पोर्ट्रेट्सही खूप मांडलेली होती. नग्न, अर्धनग्न स्त्रियांची चित्रं काढणारेही होते. सर्व रंग भडक, बटवटीत वाटत होते. लाल, तावडा रंग डोळ्यांत सर्वाधिक भरत होता.

चौकाच्या मध्यभागात चित्रकारांची गर्दी, तर कडेनं फूटपाथला लागून हॉटेलस होती. काही हॉटेलसनी फूटपाथवरदेखील खुर्च्या-टेबलं मांडलेली होती. तिथं एखाद चित्र विकल्यावर त्याच्या खुशीत मित्रांना घेऊन त्यांना बिअर पाजणारे चित्रकार होते. त्याचप्रमाणे परदेशी प्रवासीही होते. सगळ्या खुर्च्या भरलेल्या होत्या. खुर्चीत बसून चुंबन-आलिंगन हा मुक्त आविष्कार काही रंगीले लोक विनधास्त करीत होते. वेटरच्या मगमधून वाइन भरभरून वाहत होती. बिअरच्या बाटल्यांचा फेस काचपात्राबाहेर फेसाळत होता. वेटरच्या चेहऱ्यावरचा आर्जवी भाव धंदा तेजीत असल्याच दाखवत होता.

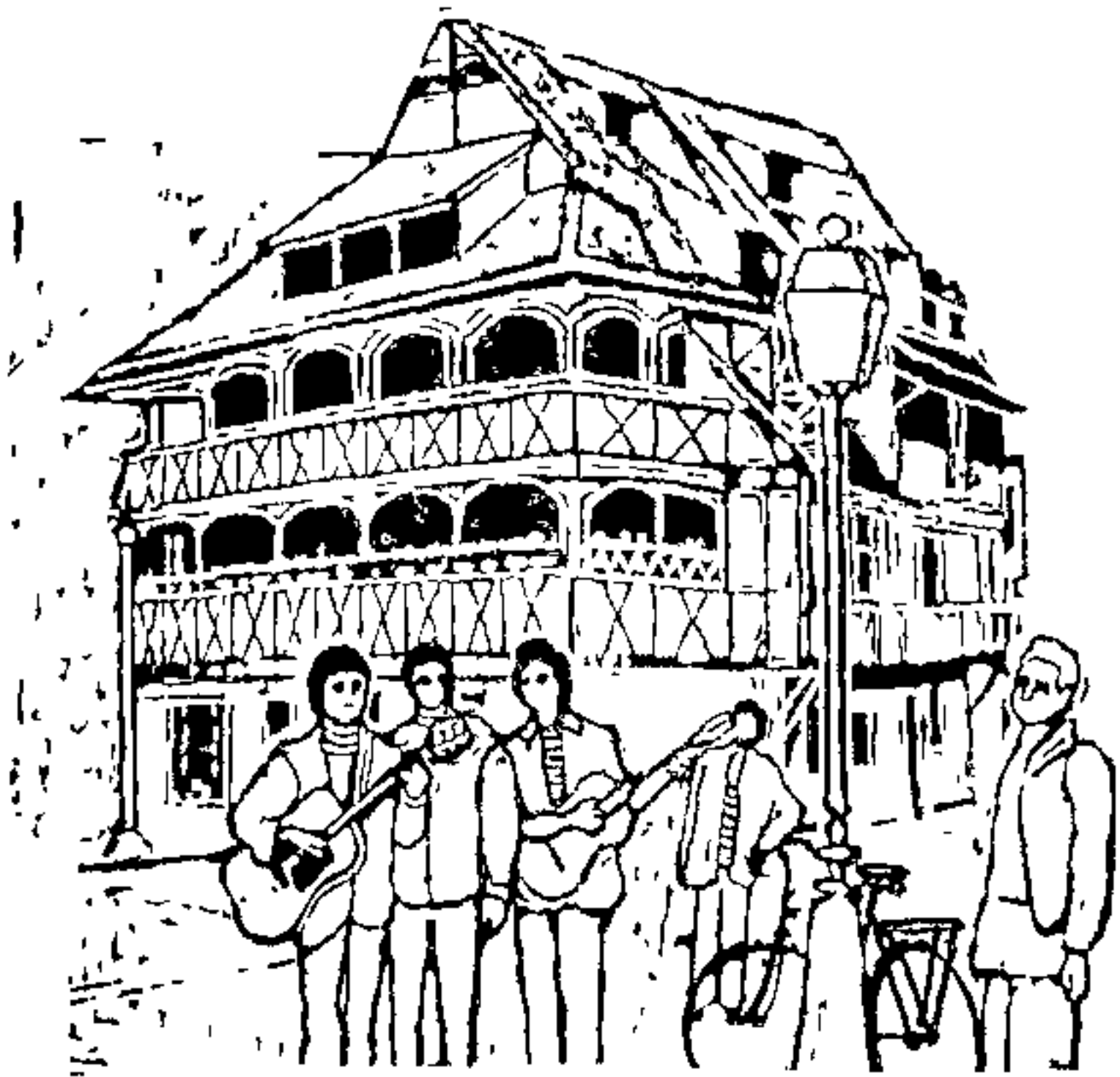
विशेषतः, अमेरिकन प्रवाशांची संख्या मजा लुटणाऱ्यांमधे जास्त

होती. केस वाढलेले, ताबड्या गुंजांसारख्या लाल डोळ्याचे, मळक्री जिन-जर्किन घातलेले हे कलावंत मूडमध्ये असल्याचं जाणवत होतं. सगळं वातावरण धुद झालं होतं. 'आजचा दिवस आपला आहे. तो साजरा करू या.' या चार्वाक वृत्तीनं मादक पदार्थ मनसोक्त सेवन करून मोठमोठ्यान बोलण हसण-खिदळणं चाललेलं होत.

पॅरिसच्या याच भागात मोकळेपणानं बडबड करणारी, आरामात पायी फिरणारी फ्रेंच माणसं मला मोठ्या संख्येनं बघायला मिळाली.

त्या गर्दीत कदाचित माझ्याप्रमाणे इतर देशातले प्रवासीही असतील.

मॉडिया ग्लिनी, व्हॅन गॉग, तुलुस लोत्रेक, पॉल गॉगिन अशा

रस्त्यावरच वाद्यांच्या साथीवर गाऊन मनोरंजन करणारे रंगेल रसिक

जगद्विख्यात चित्रकारांनी इथंच चित्रं काढल्याचं बारबेर यांनी सांगितलं. आता तसे नामवंत चित्रकार आढळले नाहीत, तरी मोमेत्रो जगभराच्या चित्रकारांना, कलाकारांना आधार देणारं स्वतंत्र ठिकाण आहे. 'कलेवरच पोट भरू, दुसरा उद्योग नको,' अस ठरवून इथं जगायला येणारे निराश निश्चित होत नाहीत. पोटपुरत मिळण्याइतका आधार इथले रसिक त्यांना देतात.

बारबेर पुढं म्हणाले, पॅरिसच्या रंगेल रात्रींवरून पॅरिसचं मूल्यमापन करू नये. जसं गुलहौशी प्रवाशाचं हे नाटकी मनोरंजन आहे, तसं पॅरिसकरांचं बुद्धिचातुर्य पण तेवढंच वाखाणण्यासारखं आहे. याच फ्रेंचांनी निर्माण केलेली मिराज विमानं जगाच्या बाजारात मौल्यवान ठरली आहेत. एअर बसेस् बिनतोड आहेत. काँप्युटर तंत्रज्ञान आघाडीवर आहे. उत्कृष्ट पोलादाच्या निर्मितीत तर जर्मनीखालोखाल जगात दुसऱ्या क्रमांकाचं दर्जेदार, प्रचंड उत्पादन फ्रेंचांनी केलं आहे. फ्रेंचांचा बोलण्या-वागण्यातला नाटकी, छचोर आणि गमत्या स्वभाव हा जीवन-भोगातून आलेला असला, तरी ती त्यांची एकच बाजू आहे. दुसरी जी बाजू, तंत्रप्रावीण्य आणि बुद्धिकुशलता ती जगातल्या अग्रगण्य व्यावसायिकांची आहे, हे विसरता येणार नाही.

मोमेत्रोप्रमाणेच जॉर्ज पॉम्पेदु या काचेच्या सभागृहाबाहेर असंच हरहुन्नरी कलेचं प्रदर्शन बघायला मिळालं. तिथं चेहऱ्याच्या आकाराची कागदी चित्रं-ज्यांना प्रोफाईल म्हणतात, ते झटपट कातरून देत होते. नखचित्र काढणारे चित्रकार होते.

अर्ध्या अर्ध्या तासानंतर उघड्या अंगानं कसरती करणारा डोंबारी मला याच ठिकाणी पाहायला मिळाला.

काच खाणारे, अग्निज्वाला भक्षण करणारे, गिटार वाजवून गाणारे, असे मनोरंजन करणारे अनेक कलावंत तिथं आलेले होते.

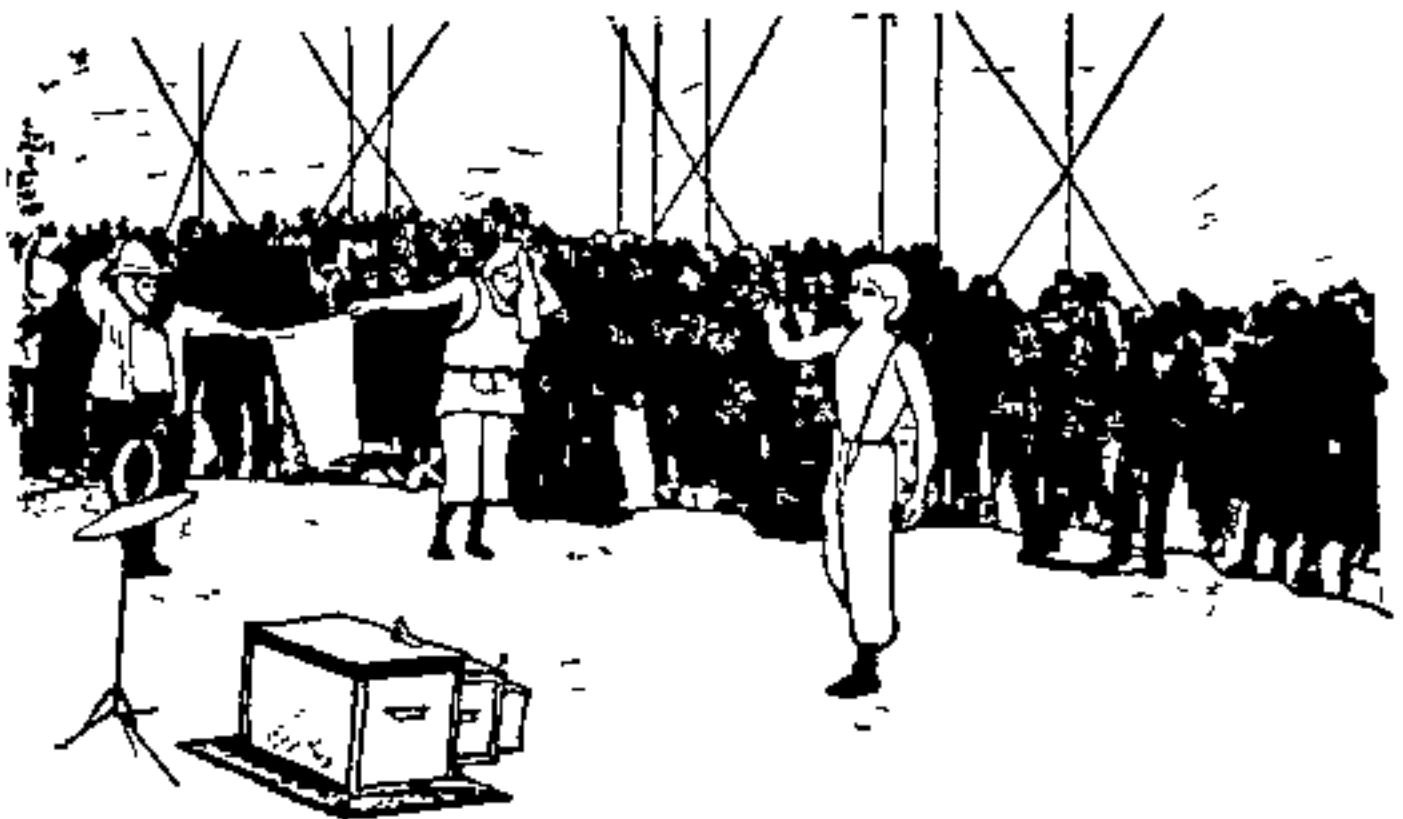
कलावंतांची कला ही केवळ पैशांसाठी नसते, हे मात्र जाणवलं.

पोट भरण्यासाठी इतर अनेक उद्योग करता येत असताना एखादा अशी जीवघेणी प्रदर्शनं का मांडतो, असं कोडं मनाला पडलं. तो त्याच्या नित्य आवडीचा, जीवनाचा भागच असतो. खऱ्या कलावंताला आपल्या कलेच्या प्रदर्शनानंच आनंद मिळतो. त्यातच त्याचा अभिजातपणा, त्याच्या जुन्या परंपरेचें धागेदोरेदेखील शोधता येतील. मोकळ्या आकाशाखाली उभा राहणारा कलावंत म्हणजे मूर्तिमंत अस्थिरता होय. अशा जिप्सी जीवनाचं आकर्षण अनेकाना असतं.

डोंबाऱ्याचा कार्यक्रम चाललेला असताना त्याचं छायाचित्र मी मुद्दाम घेतलं. प्रेक्षकांना उद्देशून चाललेली त्याची आढ्यताखोर, आव्हानात्मक बडबड आकर्षित करत होती. त्याची बायको, कुत्रा आणि मुलगा त्याच्या मदतीला होते. याशिवाय प्रेक्षकांमधल्या लोकांनाही तो अधूनमधून खेळात सामील करून घेत असे. उघड्या अंगाचा, सडपातळ, पण पिळदार शरीराचा हा डोंबारी आपल्याकडच्या डोंबाऱ्याहून भाषेव्यतिरिक्त फारसा निराळा वाटला नाही.

तो दूर अर्ध्या तासानं खूप प्रेक्षकांना एकत्र करित असे आणि आपल्या धाडसी खेळांनी त्यांना मंत्रमुग्ध करित असे.

डोंबाऱ्याचा खेळ या शतकातही लोकप्रिय आहे. तो निरंतर

रह्यावर शारीरिक कसरती करणारे डोंबारी

आवडीचा राहणार आहे.

डोंबाऱ्याची बरीच चित्रं पिकासोनं काढली आहेत.

दिवाणखान्यात, घरातल्या एखाद्या भिंतीवर एखादं निसर्गचित्र मनाला दिवसभर ताजेपण देतं, तसंच पुस्तकाच आहे. ग्रंथासारखा मित्र नाही.

चित्रांनंतर मी पुस्तकांचा शोध घेतला. पॅरिसभर मला मासिकांची लाकडी खोकी ठिकाठिकाणी पाहून आनंद वाटला. पुस्तकं, मासिकं वाचणारे जागोजाग-रस्त्यांवरच्या बाकावर, मेट्रो रेल्वेत आणि घरी-देखील भेटले. रस्त्यांवरच्या या दुकानात ताज्या वृत्तपत्रांवरोवर नग्न स्त्री-सौंदर्याचं मुखपृष्ठ असलेल्या मासिकाची संख्या नजरेत भरण्या-इतकी मोठी दिसली. 'तसली' मासिकं चाळणारे एक-दोघे प्रत्येक ठिकाणी भेटले. अनावृत स्त्रीदेहाची चित्रंही शेकड्यांनी दुकानात दिसली. त्याचप्रमाणे या ठिकाणी चित्रांच्या संग्रहाची पुस्तक, पॅरिसचं गाईड, अडरग्राऊंड मेट्रो गाड्यांची वेळापत्रकं टांगलेली होती.

प्रकाशित मासिक, पुस्तकं यातली भाषा कळत नसली, तरी मजकुराची, चित्रांची, विनोदाची, फार काय, ताज्या बातम्यांप्रमाणे वाचल्या जाणाऱ्या जाहिरातींची देखील जेव्हा मी माहिती करून घेतली, तेव्हा नोकरी, गर्लफ्रेंड, निवासाच्या जाहिराती प्रामुख्यानं असल्याचं आढळून आलं. जगभर याच भावना, वेदना आणि गरजा आढळल्या. वाईट एवढच वाटलं, ते म्हणजे प्रत्येकाच्या घरासमोरच्या छोट्या कचऱ्याच्या लोखंडी करंडीत कचऱ्यावरोवर सुरेख, रंगीत, सचित्र छापलेली जाडजूड डझनभर मासिकं तरी टाकून दिलेली बघायला मिळाली. रद्दीत मला अनेक वेळा रत्न-मोलाचे ग्रंथ मिळाले आहेत. इथं मात्र मला ही रद्दी चाळता येत नव्हती.

पॅरिसमधली पुस्तक-खरेदीची माझी आठवणदेखील अशीच लक्षात राहण्यासारखी आहे.

फ्रेंच मित्रान सेन नदीकाठी असलेल्या जुन्या पुस्तकाच्या लाकडी वोक्याची दुकानं दाखवली. नंतर मला त्यान 'अमेरिकन बुक कंपनी' या इंग्लिशभाषिक पुस्तकाच्या दुकानात नेलं.

दुकानात पक्ष्यांवरील—विशेषत. रानबदकांवरील भारतात दुर्मिळ झालेली पुस्तकं आणि नॉस्ट्रॉडमस याचं ज्योतिष्यावरील लेटेस्ट पुस्तक मिळालं.

पुस्तकाच दुकान चांगलंच प्रचंड होत. पुस्तकांची विभागवार काचेची कपाट होती. प्रत्येक विभागात कॉंप्युटर घेऊन एक फ्रेंच ललना बसली होती. पुस्तक निवडून द्यायला अशीच आणखी एक सौंदर्यवती युवती त्वरेन हालचाल करत होती. त्या ठिकाणी स्टाइनबेक, मोपासा, मॉम, हेमिंग्वे, डोस्टोव्हस्की, इत्यादी अनेक सुप्रसिद्ध लेखकांची पुस्तकं तर होतीच; शिवाय नव्या लेखकाच्या पुस्तकांचीही रेलचेल दिसली. चेकॉव्हच्या कथेचं एक पुस्तक माझ्याजवळून कुणी नेलं होतं. ते परत आलं नव्हतं, म्हणून त्याची एक प्रत मी घेतली. 'बेल अमि' या माझ्या आवडीच्या कादंबरीची प्रत पण मुद्दाम विकत घेतली.

कलावंत, लेखक, चित्रकार, स्थापत्यशास्त्रज्ञ, स्वातंत्र्ययोद्धे, तत्त्वज्ञानी अशा अनेक नामांकितांचं फ्रान्स आश्रयस्थान ठरलं आहे. सुखदुःखाच्या त्याच्या जीवनस्पर्धेत, हेमिंग्वे म्हणतो, तसा दरिद्र्याचा हिवाळा अतिशय दुःखदायक आहे.

हिवाळ्यातल्या भयानक थंडी—वाय्यानं झाडाच्या फांद्यांवरील पान गळून झाड निष्पर्ण होतात, जणू क्षणकाल त्यांना हा हिवाळा मृत्युसम आहे, असा भास होतो.

त्यानंतर वसंतऋतू येतो. थंडीत बर्फानं गोठलेली नदी एक दिवस परत जोमानं वाहू लागते. त्याप्रमाणे पुन्हा सगळ्यांना नवजीवन मिळतं.

मोमेत्रो चर्च दाखवताना बारबेरं म्हणाले,

'हे चर्च दोनशे वर्षांचं जुनं आहे.'

मी चर्चच्या भितीच्या कोनाड्यात नव्या घट्ट्याची तयारी करणाऱ्या रॉकडव्ह कबुतराकडे पाहत होतो.

ते पाहून ते मिश्किलपणे म्हणाले,

'कबुतरं मात्र एवढी जुनी नाहीत !'

१०. फ्रान्समधील शिक्षण

आम्हांला पॅरिस शहर दाखवायला सिल्विह्याबरोबर आणखी तिघीजणी होत्या. एक पुरुष गार्ड होता. त्याचं नाव मॉरिस. तो उंच, थोराड, हसऱ्या चेहऱ्याचा आणि भरघोस मिशा ठेवलेला, विनोदी स्वभावाचा प्रौढ माणूस होता. रस्त्यानं जाता जाता तो काही गमतीचे आवाज काढायचा. एखाद-दुसऱ्या इंग्रजी वाक्यानं विनोदाची बहार उडवून द्यायचा.

स्वतःच्या हातावरील रेषेकडे निरखून पाहत, डोळा मिचकावून आपल्या पत्नीकडे बघत तो म्हणाला,

‘ या वर्षी संततीचा योग आहे, तर ! ’

अर्थात त्याच्या शेजारी त्याची पत्नी उभी होतीच.

तो चित्रकार होता. त्यानं त्याच्या स्टूडिओत येण्याचं आमंत्रण मला दिलं, मला जमेल, असं वाटलं नाही.

आम्ही सर्वजण एकत्र नेपोलियनच्या समाधिस्थळाला भेटून परत इनव्हॅलिड या इमारतीच्या प्रवेशद्वाराशी एकत्र जमायचं ठरलं होतं.

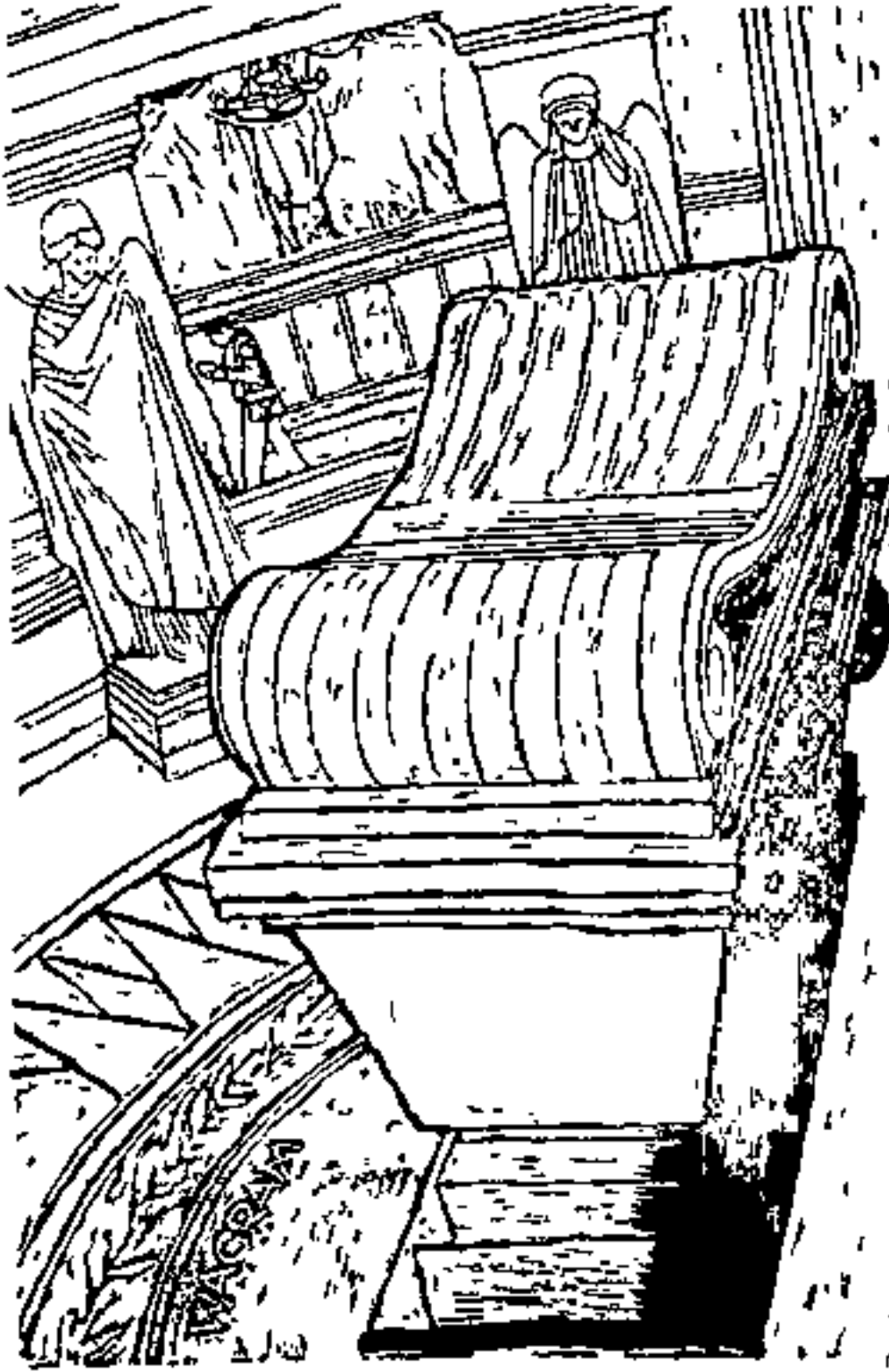
जुन्या काळच्या या प्रचंड इमारतीत लष्करी शिक्षणाचं केंद्र आहे. शिवाय अगदी जुन्या काळातील शस्त्रापासून अत्याधुनिक शस्त्रास्त्र या ठिकाणी प्रदर्शनार्थ माडून ठेवली आहेत.

ती पाहून, मी फ्रान्सचा शूर राजा नेपोलियनच्या भव्य समाधीच्या प्रचंड शवपेटिकेचं दर्शन घेतलं.

समाधी पाहून माझं मन हेलावून गेलं.

तहान लागली, म्हणून शेजारी असलेल्या कॅटीनमधे गेलो, तेव्हा ते कॅटीन सिंहली लोक चालवीत असल्याच दिसलं. त्यांनी मला मोबदला न घेता आग्रहानं कॉफी प्यायला दिली. पॅरिससारख्या महागड्या शहरातला हा अनुभव अविस्मरणीय वाटला.

त्या ठिकाणाहून मी एकटाच, ग्रूपला सोडून, घाईनं इनव्हॅलिड इमारतीच्या प्रवेशद्वाराजवळ आलो. तेव्हा त्या ठिकाणी कोणी नव्हतं. मी थोडा भावावून गेलो. इनव्हॅलिडच्या समोरील प्रचंड मैदान माझ्यापुढं आ वासून उभं होत. मला आता एकट्यानंच परतीचा प्रवास

इनव्हॅलिडमधील नेपोलियनची समाधी

करावा लागणार, या विचारात असतानाच एक गुजराती जोडपं तिथं आलं. ते दोघे आमच्या द्रूपमधील होते. त्यानी चित्रकार मॉरिस याचा स्टूडिओ इथून जवळ असल्याचं सांगितलं. त्यांना रस्ता माहितीचा असल्यामुळं मी त्याच्यासह पायी पायी पॅरिस शहरातल्या त्या गजबज-लेल्या रस्त्यावरून स्टूडिओकडे जाण्यास निघालो.

संध्याकाळची वेळ असल्यामुळं मोटारी वेगानं येत-जात होत्या; परंतु मधल्या पादचारी क्रॉसवरून जेव्हा आम्ही रस्ता ओलांडत असू, तेव्हा मोटारी आपोआप थांबत.

आम्ही स्टूडिओत पोचलो, तेव्हा चित्रकार मॉरिस तळमजल्या-जवळ उभा होता. त्याचा स्टूडिओ दुसऱ्या मजल्यावर होता.

आपल्याकडील छोट्या अरुद गळीबोळाप्रमाणे तेथील गल्लीबोळ मला दिसले.

त्यानं स्टूडिओच्या दाराला लावलेली एकूण चार कुलुपं आमच्या-समोर काढली.

एवढ्या बंदोबस्ताचं कारण विचारल्यावर, त्यानं सांगितलं, या भागात चोऱ्या फार होतात.

दहा बायू दहा फुटाच्या खोलीत त्यानं छानदार स्टूडिओ थाटला होता. खिडकीला लागून त्याचा चित्रफलक होता. मी त्याला त्याची स्वाक्षरी मागितली. त्यानं भराभर एका क्षणात आपलं स्वतःचं चित्र काढून त्याखाली स्वाक्षरी दिली.

त्यानं वीसएक क्रमिक पुस्तकांच्या कव्हरवरील चित्रं काढली होती. जागेच्या अभागी बाथरूममध्ये डेव्हलपिंग रूम तयार केली होती.

क्रमिक पुस्तकाच्या विषयावरून आमची फ्रान्समधील शिक्षणाबद्दल चर्चा झाली.

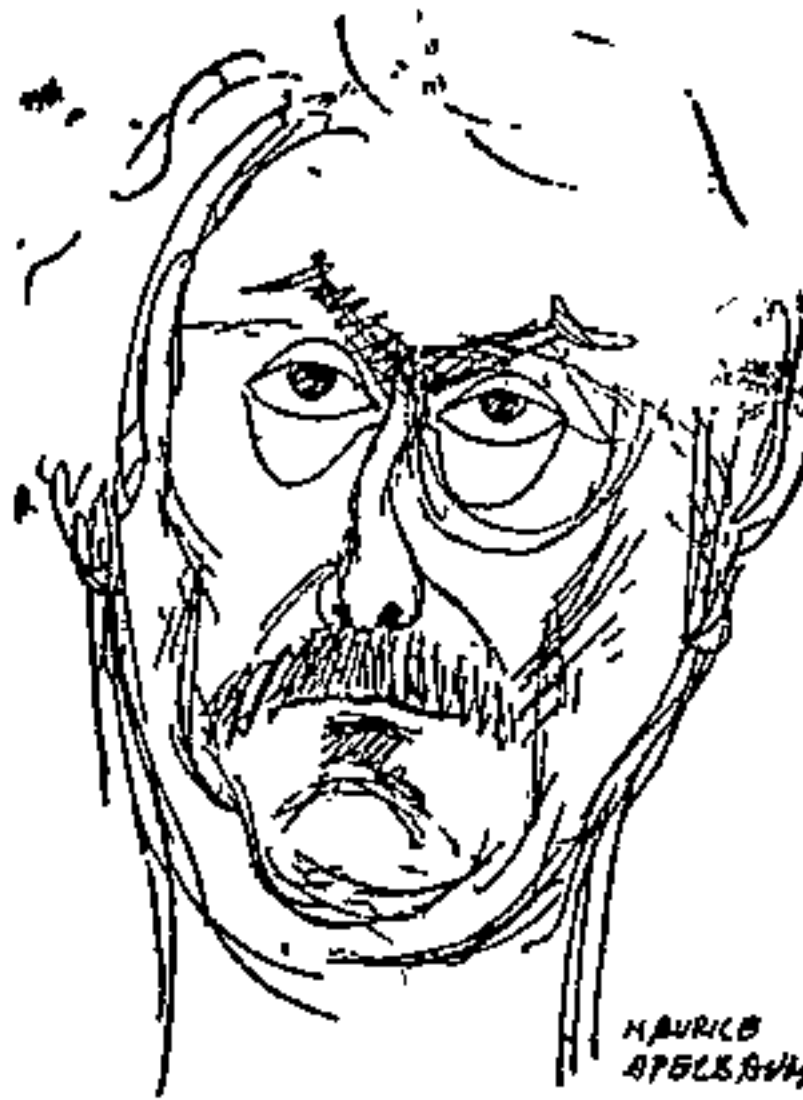
फ्रान्समधील शिक्षण दूरगामी स्वरूपाचं, फ्रेंच मनावर परिणाम करणारं आढळलं. त्यांच्यांत शिक्षणाद्वारे नकळत देश, भाषा, आणि संस्कृती, परंपरेचा अभिमान रुजविण्याचा हेतू पदोपदी जाणवला.

बालवाडीपासून विश्वविद्यालयापर्यंत सर्व शिक्षण-केंद्रांना मी भेटी दिल्या. प्रत्येक ठिकाणी विद्यार्थिभिन्नांशी बोलता आलं. शिक्षक, प्राध्यापकांशी मैत्री झाली. तेथील विद्यार्थी विचक्षण आढळले.

‘भारतात हायस्कूलमधील विद्यार्थ्यांना बसण्यासाठी डेस्कस असतात का?’ असा प्रश्न मला एकानं विचारला, तेव्हा त्या विद्यार्थ्याला भारतातील उत्तम शिक्षणाची परंपरा सांगून महाराष्ट्रात होऊन गेलेल्या राजा शिवाजीची माहिती सांगितली. त्याचबरोबर माझ्याजवळील शिवाजीचं चित्र असलेलं पोस्टतिकीट मी त्यांना भेटीदाखल दिलं.

इथं दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणामधे स्वातंत्र्य आढळलं. शिक्षकांना स्वतंत्रपणे अभ्यासक्रम तयार करण्याची मुभा दिली होती. फ्रेंच भाषे-शिवाय जर्मन, इंग्रजी, इटालियन, आदी भाषांपैकी एखादी भाषा ऐच्छिक भाषा म्हणून विद्यार्थी शिकत असत. काही विद्यार्थी तीन-चार भाषांत प्रवीण असल्याच आढळलं.

पॅरिसमध्ये आम्ही एका सांस्कृतिक केंद्राला भेट दिली. तिथं शालेय

मॉरिसची स्वचित्र स्वाक्षरी

विद्यार्थ्यांपासून वृद्धापयंत प्रत्येकाची खेळ, छंद आणि आरामाची सोय केलेली होती. विशेष म्हणजे, तिथं योगासन-केंद्र चालवले जात होते.

स्त्रिया दालनामधून व्यायाम करताना आढळल्या.

लहान मुलं गोष्टींची पुस्तके वाचताना दिसली.

अशा प्रकारची केंद्रे पॅरिस शहरात प्रत्येक आळीमध्ये महापालिकेच्या वतीनं चालवली जातात.

‘ सारी सृष्टी गुरुरूप आहे ’ असं ज्ञानेश्वरांनी म्हटलेलं आहे, हे फ्रेंचांनी कृतीत आणल्याच आढळलं. केवळ शाळा हेच चार भितींतील शिक्षणाचं केंद्र न मानता त्यांनी तेथील विद्यार्थ्यांना वाचनाची आवड, विविध ऐतिहासिक स्थळांना नियमित सहली, पदार्थ-संग्रहालयांना भेटी देणं हा शिक्षणातील अविभाज्य भाग मानलेला आहे. त्यामुळं माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केलेल्या विद्यार्थ्यांना स्वावलंबनावरोबरच चित्रकला, शिल्पकला, राजकारण, साहित्य, संगीत, इत्यादी विषयाबद्दल विस्तृत असं ज्ञान मिळतं. एखादी कला अवगत होते.

इ. १० वीच्या वर्गातील मुलांना ऑस्वेल याची १९८४ ही लोकप्रिय कादंबरी शिकवली जात असताना मी प्रत्यक्ष पाहिलं.

इंग्रजी शिक्षकांबरोबर गप्पा मारताना विद्यार्थ्यांनी वर्षभर केलेल्या अभ्यासाच्या नोंदी हेच वरच्या वर्गात जायचं गमक असल्याचं समजलं.

मेडिकल, इंजीनिअरिंगकडे जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांना ग्रेड-सर्टिफिकेट्स दिली जातात.

विश्वविद्यालयीन शिक्षण घेणाऱ्याची सख्या मर्यादित असल्यानं वेकारीचं प्रमाण कमी आहे. कॉलेज-शिक्षणाचा खर्चदेखील न सोसण्या-इतका खर्चीक असल्याचं माझ्या मित्रांनं सांगितलं.

मात्र एकदा कॉलेजच्या कॅटीनमध्ये लंच घेताना तेथील जेवण चविष्ट आणि स्वस्त असल्याचं लक्षात आलं.

फ्रान्समधील विद्यार्थी-चळवळ सुसंघटित आणि बलिष्ठ असल्याचं

पॉलनं सांगितलं. कुठलंही शासन त्यांच्या विरुद्ध जात नाही. गेलं, तर शेवटी विद्यार्थ्यांचंच म्हणणं मान्य करावं लागत, नाहीतर शासनच कोलमडतं, असा अजब अनुभव त्यानं मला सांगितला.

एका घटनेची त्यानं मुद्दामच हकीकत सांगितली.

फ्रान्समधल्या तरुणांना वाटलं, आपलं स्वतःचं रेडिओ-केंद्र असावं. त्यांनी या स्वतंत्र रेडिओ-केंद्राची मागणी फ्रान्स-सरकारकडे केली. नको-होय म्हणत फ्रान्समधील पार्लमेंटमध्ये त्यावर खडाजंगी चर्चा झाली. शेवटी तरुणांनी आपलं केंद्र चालविण्याची परवानगी मिळावी, म्हणून फ्रान्सभर प्रचंड चळवळ सुरू केली.

सरकार नमल. त्यांनी केंद्र चालवण्याची परवानगी दिली. फक्त एक अट घातली . या केंद्रावर जाहिरात करायची नाही. अथवा हे केंद्र उत्पन्नाच साधन म्हणून काही उद्देश ठेवून व्यापारी तत्वावर चालवायच नाही.

एवढी माहिती सांगून पॉलन रेडिओवरील तरुणांचं क्रांतिकारक स्टेशन लावलं. ठेका धरायला लावणारं रंगेल संगीत सुरू झालं. भरदार आवाजात एल्विस प्रिस्ले गात होता. आय् लव्ह ओन्ली वन् गर्ल ! त्याच्या तुफान संगीतानं खोलीला हादरे बसू लागले.

ख्रिस्तीनानं रेडिओचा आवाज कमी केला. तिला बिथोव्हेन संगीत आवडायचं. तिन मला ते मंद सप्तकातले जादूभरले सूर मुद्दाम ऐकवले होते.

सोनेरी केसांच्या, निळ्या डोळ्यांच्या ख्रिस्तीनाच दुःख जगावेगळं होतं. पहिल्या नवऱ्यापासून तिन घटस्फोट घेतला होता. तांत्रिक कारणानं तिला दुसरा विवाह करता येत नव्हता. मुलांची तिला आवड दिसली. हात दाखवून भविष्य विचारताना संतती किती होणार, म्हणून ती ' सीरिअसली ' विचारत होती.

पॉल मला सांगत होते

' फ्रान्समध्ये सर्वत्र आबादीआबाद आहे, असं समजू नका. इथही दोन लक्ष लोकांना काम नाही. फ्रान्समधील ही मोठी समस्या आहे. त्यांपैकी बऱ्याचजणांचं राहणीमान सामान्य दर्जाचं आहे. राहण्यास

जागा नाही. '

पॉल पुढं म्हणाले,

'आमच्या देशात गाईचंच दूध मिळतं. त्यापासूनच चीज तयार होत. तीनशेहून अधिक प्रकारचं चीज तयार होतं. '

फ्रान्समधील प्रत्येक घरात 'पॉलिड कॅरोट' नावाचं चीज वापरात असतं.

फ्रेंच अभ्यासक्रमात भारताची माहिती अभ्यासली जाते, असंही पॉलनी सांगितलं.

फ्रेंचमधील शाळेत भारतीय वैदिक संस्कृतीचीही माहिती देतात. भारताचा परिचय नृत्यामुळं आणि हस्तकौशल्याच्या वस्तूंमुळं अधिक झाला. असे कार्यक्रम, प्रदर्शन आणि 'गांधी' चित्रपटामुळं सर्वसामान्य लोकांनादेखील भारताबद्दल उत्सुकता दिसली.

स्वतःच्या घरच्या लायब्ररीत भारताबद्दलची शंभरहून अधिक पुस्तकं संगृहीत केल्याचं त्यानी सांगितलं.

डॉ. बारबेर यांच्या घरातील टापटीप, वस्तूची माडणी चित्रातल्या-सारखी रेखीव होती. ब्रिजिट आणि डॉक्टर-दोघे त्यांच्या दोन बेड-रूमच्या, भव्य चार खोल्याचे धनी असल्यानं घर कसं शांत शांत वाटायचं.

त्यांची मुलगी, जावई मान्शूअर रेमी आणि नातू डेम्या मला भेटायला म्हणून आले. त्यांना मी भारतीय वस्तू भेटीदाखल दिल्या. मान्शूअर रेमींनी आपला जुना टाय् काढून माझा रेशमाचा टाय् गळ्यात बांधला. रेशमाचा रुमाल, कोल्हापुरी चप्पल, सोलापुरी चादरीची शाल पांघरून आणि कपाळी लाल बिंदी लावून डॉक्टरांची मुलगी सजली.

डेम्याकरता मी काही आणलं नाही, याची मला रुखरुख लागली. त्यानं माझी मोठी बॅग ओढत आणली. आई-वडील-आजोबा नको म्हणत असताना ती उघडण्याचा त्याचा खटाटोप चालला होता

शेवटी घरून आणलेली लाडू-चिबड्याची पाकिटं त्याच्या हाती दिल्यावर तो स्वस्थ झाला.

टेबलावर आम्हां तिघांच्या डिनरची मांडणी झाली होती. डेम्प्या जाताना टेबलाजवळ घुटमळत होता. आई दटावून त्याला बरोबर घेऊन गेली. आजी-आजोबा 'अग, त्याला राहू दे, जेवू दे.' म्हणाले नाहीत.

मी छोटासा खाऊ त्याला देऊ शकलो, याचं मला समाधान वाटलं.

शहरीकरणामुळं आधी कळवल्याशिवाय कोणाला भेटतादेखील येत नाही, जेवण तर दूरच राहिलं. मला राहवलं नाही. मी त्यांना दुसऱ्या दिवशी परत येण्याचं आमंत्रण दिलं.

दुसऱ्या दिवशी बारावेर आणि मी कॉकन्ड हा विजयस्तंभ पाहण्यास गेलो.

विजयस्तंभाजवळची उगुंग आभाळात झेपावणारी कारंजी, त्यांवरील रंगीत दिव्यांची दिवाळी पाहिली.

आल्जेरियन निग्रो तिथल्या पायरीवर बसून होते. त्यांच्याजवळच्या कळसूत्री कबूतराच्या खेळण्यांनी माझं लक्ष वेधून घेतलं. अगदी खऱ्या-खऱ्या पक्ष्यांसारखे पंख फडफडवत क्षणकाल आभाळात उड्डाण करून अलगद हिरवळीवर उतरताना मी त्यांना पाहिलं. खरं तर पक्षी एवढा हुकमी उडवता येत नाही; परंतु हा कृत्रिम पक्षी हवा तेव्हा आपले पंख उलगाडून हवेत फिरून येतोय, हे दृश्य मुलांना खचितच आवडणारं होतं.

डेम्प्यासाठी हा पक्षी मी विकत घेतला.

दुसऱ्या दिवशी डेम्पाला हे खेळणं दिल्यावर त्याच्या चेहऱ्यावरचा आनंद विसरता येण्यासारखा नव्हता. त्याच्याबरोबर त्याचे आजोबा-देखील उत्साहानं विमान-उड्डाणात भाग घेताना दिसले.

एवढे सोपं आणि सुरेख खेळणं आपल्या देशात का बनवता येऊ नये, असा प्रश्न पडला.

डेम्यानं मात्र माशी परीक्षा घेतली. डेम्याचं वय जेमतेम दीड, दोन वर्षांचं असेल. तो चांगला अडीच-तीन वर्षांचा दिसायचा. जोमदार पावलं टाकीत वस्तूंची उलटापालट करायचा.

डेम्या काहीतरी बोलला, तेव्हा त्याच्या आजोबांनी मला विचारलं,

‘काय, मि. कुलकर्णी, डेम्या काय म्हणाला, कळलं काय?’

‘मेलो!’ मी मनात म्हणालो.

फ्रेंच भाषा थोडी-फार येत असल्याची मी थाप मारली होती. आता डेम्याच बोलण सांगता आलं नाही, तर फजितीच होणार होती.

डॉ. बारबेर मिस्विकल्पणे आपल्या ओठाच्या एका कोपऱ्यात ठेवलेल्या सिगारमधून मंद धूर सोडीत माझ्याकडे पाहत होते. माशी अगतिकता त्यांनी हेरली आणि खोखो हसून ते म्हणाले,

‘डोन्ट वरी. मलाही त्याची भाषा समजली नाही. त्याची आईच फक्त त्याची भाषा समजू शकते. त्याला फ्रेंच, इंग्रजी काही येत नाही. फक्त आईची भाषा येते.’

मग मी उमजलो.

‘वाळाची भाषा मला कशी समजणार!’ म्हणत मीही त्यांच्या हसण्यात सामील झालो.

‘डेम्या कसा बसला आहे, बघा!’ त्याच्या वडिलांनी मला खुणावून सांगितलं.

मी नीट, लक्षपूर्वक पाहू लागलो.

मुलाकडे बघून, ‘ऐटीत बसलाय, डॉक्टर होणार! वकील होणार!’ असं मी म्हणणार, एवढ्यात डेम्याचे वडील म्हणाले,

‘हा चांगला फिशरमन होणार, बघा. कसा, गळाला मासा लागतोय काय, याचा गभीर विचार करीत, पाय लटकावून कोळ्यासारखा बसलाय!’

मला हा प्रॅक्टिकल विचार पटला. रोजच्या आपल्या जेवणापुरत्या माशाची शिकार करण्याएवढा मुलगा हुशार असावा, एवढीच वडिलांची माफक इच्छा दिसली.

ख्रिस्तीनानं एक फ्रेंच परीकथा सांगितली होती, ती आठवली आई आजारी पडल्यावर तिचा एकुलता एक मुलगा व्याकूळ होतो आणि देवाची मनोभावे प्रार्थना करतो. त्या वेळी वनदेवी येऊन त्याला डोंगरावरील दिव्य वनस्पती आणावयास सांगते. त्याची पूर्तता करताना त्याला नाना खडतर अडचणींना तोंड द्याव लागत. त्यात प्रचंड प्रमाणात वाईन करण, ब्रेड तयार करण आणि एका नदीतील सगळे मासे मारण ह्या अटी पूर्ण कराव्या लागतात.

मग आईच्या दुखण्यावरील रामबाण उपाय सापडतो.

परीकथेतली रंजकता सोडून दिली, तरी परेंच जीवनातील वाईन, ब्रेड आणि मासे यांची अपरिहार्य उपयुक्तता या कथेतून सांगितली गेलीय, हे माझ्या मनावर चागळंच ठसलं.

शिक्षणाच्या यशाकरता अशा प्रकारे सभोवतालचा परिसर अभ्यासला जाणं आवश्यक आहे. मुलांना हसत खेळत व्यवहारज्ञानाबरोबर शिक्षण देताना मनोरंजनाची बाब त्यांनी दृष्टीआड केलेली नाही. ठिकठिकाणी पुस्तकाची, चित्रकलेची प्रदर्शन, नृत्य-नाट्य-संगीताचे उत्सव साजरे केले जातात. संगीताचं तर त्यांना अमर्याद वेड दिसलं. ज्या देशात कला-साहित्याचा आनंद लुटण्याची वृत्ती पराकोटीची आढळते, ते त्यांच्या समृद्धीच सुवर्णयुग असतं, हे लक्षात येत. नागरिकाना सुसंस्कृत करण्याकरता सौंदर्यदृष्टी यात्री लागते. त्याकरता फ्रान्समध्ये छोट्या वयातही मुलावर हेतुपूर्वक संस्कार केले जातात. देशविकासाबरोबर देशाभिमानाचं भान त्यांनी ठेवलेलं आहे.

‘पंच’मध्ये जर्मनाबद्दल विनोदान व्हीहिलेल आठवत
 दे लाईक ए फाईट, बट कुड टेक हेवी लॉसेस् व्हेन क्रॉसिंग फ्रान्स,
 असं नमूद केलेलं आहे.

फ्रान्सनं दुसऱ्या महायुद्धानंतर आपल्याला कोणत्या दिशेनं जायचं आहे, हे निश्चित ठरवलं आणि त्याकरता आधुनिक औद्योगिक

शिक्षणाचा आदर्श ठरवून त्या क्षेत्रात साऱ्या विश्वात दुसरा क्रमांक पटकावला आहे. देश स्वयंपूर्ण झालेला आहे. पुस्तकी ज्ञानाबरोबर शरीरश्रम करणाऱ्या श्रमिकाला इथं तेवढीच प्रतिष्ठा आहे. घरकाम करणारी मोलकरीण घरी येऊन झाडझूडं—सफाईचं काम करते. त्याकरता ती स्वतःच्या मालकीच्या मोटारीन येते. तिला घरातील सर्वांच्याबरोबर जेवणाच्या टेबलावर कुटुंबातलं एक समजून तेवढ्याच प्रेमानं वागवलं जातं. यामुळं देशातल्या नागरिकांचं जीवन समानतेच्या स्वातंत्र्यावर आधारून सुखसमृद्धीकडे आणि स्वावलंबनापर्यंत पोचलं आहे. अत्रातर सोयी कितीही चांगल्या असून, देशाभिमानच नसेल, तर त्याचा उपयोग काय ?

एक आठवण मुद्दाम सांगावीशी वाटते, डॉक्टरानी मला भेटीदाखल फिल्म दिली, तर ब्रिजिडही 'मला तुम्हाला चॉकोलेट्सची भेट द्यायची आहे', म्हणू लागली. त्याकरता तिची अट मात्र गमतीची होती. सुपर-मार्केटमध्ये जाऊन, तिने चॉकोलेट्स चाखून पाहून, त्यांतून आवडीचे चॉकोलेट्स घ्यायचे, असा तिचा बेत होता.

सुपरमार्केटमध्ये आम्ही गेलो. चॉकोलेट्स खाऊन विविध चर्वीच्या चॉकोलेट्सची पेटी तयार झाली. त्यावर सुरेख फीत बाधून ब्रिजिडन मला गोड भेट दिली.

त्यानंतर मी अत्तराच्या किमतीची चौकशी केली. अत्तराचे विविध रंग आणि सुगंधान माझं मन उत्तेजित झालं; परंतु किमती ऐकून हवेत तरंगणारं विमान खाली उतरलं.

माझ्या चेहऱ्यावरील निराशा विक्रेत्याबाईंच्या लक्षात आली असावी. हिरव्या डोळ्याच्या, केसांची झुलप कपाळावर नीट बलयाकित झालेल्या या गुलाबी रंगाच्या तरुणीन विचारलं,

‘आर यू इंडियन ?’

मी मान डोलावताच तिने माझ्या हातावर अत्तराच्या दहा-बारा सॅम्पल कुप्या ठेवल्या.

मी डोळे विस्फारून तिच्याकडे पाहतच राहिलो.

‘आयू लाइक इंडियन पीपल !’ असं म्हणून तिने प्रसन्न हास्य केलं. आजही त्या अत्तराचा सुगंध माझ्या मनात दरवळतोय.

११ : ऑगस्त रोदाँ म्यूझियमची भेट

फ्रान्स हा पृथ्वीवरील स्वर्ग आहे.

प्रत्येक रसिकाची दोन घरं असतात . एक तो राहतो, त्या देशात; आणि दुसरं पॅरिसमध्ये असतं, अशी म्हण आहे.

कलारसिकाची दाटी झालेल्या या जगप्रसिद्ध शहरामध्ये मित्राच्या घरी मी पाच दिवस मुक्कामाला होतो. ते दिवस आठवले, म्हणजे पॅरिसनं माझ्या मनात निश्चित घर केलं आहे, असंच म्हणावं लागेल. पॅरिसला आयुष्यात विसरणं कठीण आहे. उलट, आठवणी रोजच सतेज होत राहतात.

रोदाँची भेट तशीच आजही अविस्मरणीय वाटते.

रोदाँच्या शिल्पकलेचं स्वतंत्र म्यूझियम असून तिथं आमची भेट ठरलेली आहे, असं कळल्यावर आनंद वाटला.

म्यूझियम म्हणजे बऱ्याच वेळा मृत वस्तूंचा कटाळवाणा संग्रह, म्हणून आपण अशा स्थळांच्या भेटी टाळतो. शिल्पांच्या बाबतीत माझा अनुभव निराळा होता. या कलेचं आकर्षण पूर्वीपासून असल्यान अशा प्रसिद्ध शिल्पकाराचं कलासंग्रहालय पाहण्याची संधी सोडायची नाही, असं मी ठरवलं.

पॅरिस—भेटीमध्ये रोदाँच्या मुक्या पुतळ्यांएवढं कोणीच माझ्याशी मोकळेपणानं बोललं नाही.

रोदाँच्या कलाकृतींत पोटाचा व्यवसाय म्हणून भाडोत्री रूक्षपणा नव्हता, तर अंतःकरण ओतून त्यानं प्रतिभेचा साक्षात्कार घडवला होता.

पुतळे पाहताना मला दांडेकर नावाच्या वृद्ध कलादिग्दर्शकाची आठवण झाली. हा अवलिया माझ्याकडे वीस वर्षांपूर्वी मुक्कामाला होता. प्लास्टर ऑफ पॅरिसच्या मूर्ती बनवण्यात त्यांचा हातखंडा होता. सरळ नाकाबद्दल त्यांचा फार आग्रह असे. लोडाला टेकून बसलेल्या गिवाजी महाराजांची पेशवाई थाटाची, धारदार नाकाची तेजस्वी मूर्ती त्यांनी तयार केली होती. शिवाजी, टिळक, गांधी, नेहरू यांचे आकर्षक पुतळे, दांडेकर हातावर मातीचा गोळा थापून झरझर साकारताना मी पाहिलं आहे. एकसारखे दिसणारे दहा-बारा पुतळे ते हातावरच तयार करीत असत. हे पुतळे हातगाडीवर मांडून, शहरभर फिरून, ते विकत असत. कलावताबद्दल माझ्या मनात आपुलकी असल्यामुळ मी त्याची माझ्याकडे काही दिवस राहण्याची सोय केली होती. परंतु त्यांच्या लहरी सांभाळता सांभाळता पुरेवाट झाली. एवढ्या मेहनतीन तयार केलेल्या मूर्तीपैकी एखादीदेखील मूर्ती ते मला घेऊ देत नसत.

‘दुसऱ्या दिवशी याहून उत्तम मूर्ती करून देतो,’ असं सांगून विकून राहिलेल्या मूर्ती रात्रीच पाण्यात घालून नष्ट करीत. त्यांपैकी त्यांच्या तावडीतून लो. टिळकाचा एक बस्त तेवढा मी लपवून ठेवला होता, तो अजून माझ्या कार्यालयात आहे. त्याचा एकच डोळा कोरलेला आहे.

रोदांच्या तुटक्या नाकाच्या पुतळ्याकडे पाहताच मला माझ्या-जवळील त्या अपूर्ण पुतळ्याची आठवण झाली. दांडेकर बाबू, लाकडाचे तुकडे, दालचिनीचे तुकडे, इतकंच काय, त्याच्या जवळील सिगारेटची रिकामी पाकिट वापरून थोडक्या अवधीत उत्कृष्ट प्रकारची कलाकृती निर्माण करीत असत. त्यांच्या हातांमधे जणू कुठल्याही वस्तूला स्पर्श करताच अद्भुत विश्व निर्माण करण्याची जादू असावी. या कलावंत मडळींजवळ नरकाचा देखील स्वर्ग करून दाखवणारी विश्वामित्रवृत्ती जन्मजात असावी.

रोदांचं नरकद्वार हे एका श्रीमंताच्या घराकरता केलेलं कलाकुस-

रीचं दार पाहताना, त्यावर त्यानं स्वर्गनिर्मिती केलेली आहे, हे लक्षात आलं.

ऑगस्टीन बातिस्मा रोदाँचं जीवन म्हणजे, वादळवाऱ्यानं झपाटलेलं तुफान म्हणावं लागेल. १८४० च्या नोव्हेंबरमध्ये एका सामान्य कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला. वयाच्या चौदाव्या वर्षी रोदाँनं चित्रकलेचे प्राथमिक धडे घेतले. त्याच्या वडिलानी त्याची कलेची आवड पाहून एका गणित आणि कला शिकवणाऱ्या शाळेत त्याला दाखल केलं. नेहमीप्रमाणे या शाळेतून बाहेर पडलेला विद्यार्थी शिक्षण संपवून कुठंतरी पोटापाण्याच्या उद्योगाला लागत असे. परंतु रोदाँ मोठा नशीबवान ! त्याच शाळेत फोर्ट नावाचे नामवंत शिक्षक होते. ते उत्तम शिल्पकार होते. त्यांनी रोदाँच्या अगचे गुण हेरले आणि त्याला आपल्या जवळ केलं. विसाव्या वर्षी रोदाँनं शिल्पशास्त्राचं विशेष शिक्षण घ्यायचं ठरवलं. शिक्षण घेत घेतच त्यानं बेल्यूजच्या कलादालनात सहा वर्षं काम केलं. या कालावधीत त्यानं तीन प्रसिद्ध शिल्पं निर्माण केली. त्यांतलं नाक तुटलेल्या माणसाच शिल्प जगप्रसिद्ध झालं.

अपूर्णतेबद्दल नेहमीच लोकांना ओढ निर्माण होत असावी.

योगायोग म्हणजे, प्रेयसीला कान कापून पाठवणाऱ्या व्हॅन गॅंगच्या प्रसिद्ध चित्राच्या प्रतिकृती इथंच लावलेल्या आढळल्या.

दुसऱ्या महायुद्धात रोदाँला युद्ध-आघाडीवर बंदूक घेऊन जावं लागलं. तिथं त्याचा कलेमधील लौकिक लक्षात घेऊन सेनाधिकाऱ्यांनी त्याला रजा दिली.

त्यानंतर रोदाँ बेल्यूजबरोबर बेल्जियमला निघून गेला, तिथं तो थोडाच स्वस्थ राहणार ! त्याच्या मनात सारख्या नवनव्या शिल्पाच्या आकृत्या साकार व्हायच्या. रात्ररात्र तो जागून त्यांचंच चिंतन करायचा.

तिथून नंतर तो रोमला आला. रोममध्ये त्यान डोनाटेलो आणि मायकेल एंजेलो यांच्या शिल्पांचा अभ्यास केला. एंजेलोच्या भावमुद्रा त्यानं आत्मसात केल्या. मायकेल एंजेलोनं निर्माण केलेल्या डेव्हिड आणि मॅडोनाच्या चेहऱ्यांवरील स्वप्निल भाव त्याच्या नसानसांत

आनंद आणि नवनिर्मितीचे तरंग उमटवत होत्या.

काही दिवसांनंतर मायकेल एंजेलोनं निर्माण केलेल्या चर्चमधील शिल्पाचा त्यानं सूक्ष्म अभ्यास केला. डाटे याच्या महाकाव्याला अनुसरून एखाद शिल्प निर्माण करावं, असं त्याला वाटलं आणि 'डोअर ऑफ हेल' ही एक अद्वितीय काव्यकृती तयार झाली.

या प्रचंड दारावरील शिल्पांकरिता त्यानं नियोजित केलेल्या आकृत्या स्वतंत्रपणे शिल्पित करून आगळा इतिहास घडवला आहे.

मला त्याची 'थिंकर' ही कलाकृती मनस्वी वाटली. बुद्धासारखाच हा कवी ध्यानमग्न वाटला.

साहित्यिकांबद्दल रोदॉला वाटणारी आपुलकी मला अतिशय आवडली.

१८८२ नंतर साहित्यिकांच्या महान कथा-कादंबऱ्यांनी प्रभावित होऊन त्याबद्दलची कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी त्यानं व्हिक्टर ह्यूगो, जे. पी. लॉरेन्स, बाल्झॅक, बर्नार्ड शॉ, आदी प्रसिद्ध साहित्यिकांची शिल्पं कोरून काढलेली मला इथं पाहावयाला मिळाली.

रोदॉच्या मूर्तींमध्ये मला व्यक्तीचं प्रकटीकरण परिणामकारक दिसलं. त्यांनी खोदलेली माणसं अगदी खरीखुरी वाटत होती. आता ती उठून चालू लागतील, बोलू लागतील, हातवारे करू लागतील, इतका जिवंतपणा त्यामध्ये होता.

आमच्या बरोबर इंग्रजी बोलणारी गाईड होती. तिन सांगितलं, रोदॉनं काही स्त्री-पुरुषांना मॉडेल म्हणून नोकरीस ठेवलं होतं. या मॉडेलसना स्टूडिओत नग्न अवस्थेत राहावं लागे. खाण, पिणं, नाचणं, चुंबन-आलिंगनादी सर्व कृत्यं ते मुक्तपणे करीत असत.

रोदॉं एकाप्रपणे त्यांच्या हालचाली पाहायचा आणि मग त्याला स्फूर्ती येई. त्याच्या बोटोबोटोतून शिल्प निर्माण करताना जणू उत्तुंग सागरलहरी निर्माण होत आणि तो झपाटून कामाला लागत असे. म्हणूनच त्याच्या शिल्पांमध्ये एवढा बोलकेपणा आला असावा.

स्टूडिओतील मॉडेलसचा प्रकार मात्र अस्सल पॅरिसकरांना शोभण्या-सारखाच म्हणावा लागेल.

‘ केवळ माणसाचा चेहरा व्यक्तिगुण दर्शवतो, असं नाही, तर संपूर्ण शरीरच त्या व्यक्तीच्या स्वभावाचं दर्शन घडवतं. ’ हे रोदाँचं मत त्याच्या शिल्पांकडे पाहून खरं वाटत होतं.

शिल्पांच्या चेहऱ्यावरील भावमुद्रेत प्रकाशाच्या कमी-अधिक परिणामानुसार होणारा बदल अधिक आकर्षक वाटत होता. हात आणि पाय-शरीराच्या या दोन महत्त्वाच्या अवयवांना त्यानं प्राधान्य दिलेलं आढळलं. पोटासाठी कमावणारे हात आहेत. हाताचा अगठा तर त्यांतला राजा आहे. अंगठ्यानंच हाताची पकड घट्ट होते. प्लास्टरमध्ये नुसती बोटं, दोन्ही हाताचे एकमेकांत गुंतवलेले असे बस्ट मनावर वेगळेच परिणाम घडवतात.

रोदाँनं हाताना भरपूर महत्त्व दिलेलं आढळलं.

‘ कार्ले शहराचे नागरिक ’ हे शिल्प बघताना माझ्या अंगावर शहारे आले. म्यूझियमच्या अंगणात माझून ठेवलेल्या या सहाव्या कवीच्या गटाला आक्रमणानंतर गावचे प्रतिनिधी म्हणून. मृत्युदंडाची शिक्षा देण्यासाठी निवडलेलं असत. त्यांचे आर्त डोळे, भकास चेहरे, हातापायांचा जागीवपूर्वक केलेला विस्तार, मनावर प्रभाव पाडणारे वाटले. पुतळे जड पावलं टाकित चालत निघाले आहेत, असं वाटलं. त्याची अगतिकता, आधारहीन वाटचाल पावलोपावली जाणवत होती. खिस्ताला मृत्यू समजला होता. तो समजून उमजून त्याला सामोरा गेला, तर ही सक्तीची स्वर्गारोहणाची पदयात्रा पदोपदी अडखळत होती, ढांसळत निघाली होती

थोर साहित्यिक बाल्झॅक याचा पुतळा तयार करण्याचं काम त्याला १८९६ मध्ये मिळाल. आणि १८९७ मध्ये त्यान तयार केलेल्या प्लॅस्टरचं मॉडेल मला इथं ठेवलेलं बघायला मिळाल. फ्रेंच भाषेत रोदाँच्या म्यूझियमला सलोन म्हणतात. सलोनमध्ये ठेवलेल्या बाल्झॅकचा या मूर्तीमध्येदेखील त्यान नव तत्र उपयोगात आणलं आहे. अर्थात हा पुतळा निवड समितीला पसंत पडला नाही. पुढं काही दिवसानी बुरदेल या नावाच्या शिल्पकारानं प्लॅस्टरप्रमाणे ब्राँझमध्ये पुतळा ओतून

नग्नावस्थेत प्रणयक्रीडेत मग्न झालेल्या जोडप्याचं ' दि किस् ' हे शिल्प जगप्रसिद्ध आहे. त्याचं मी छायाचित्र घेतलं. आपल्या प्रिय-तमेला माडीवर घेऊन प्रियकर चुंबनाचा आस्वाद घेतोय, असा हा आपल्याकडील एकांतातला प्रसंग पाहत असताना मनाचा नाजूक-पणा अतिशय कोमल हातानं रोदॉनं या कलाकृतीत साकार केला आहे. कुठूनही पाहिलं, तरी जोडप्याची तोंड दिसत नाहीत, हे विशेष म्हणावं लागेल.

त्याची ' थिंकर ' ही कलाकृती मूलतः एका कवीची आहे. परंतु त्याचे एकदर भाव दुःखी, कष्टी, थकलेल्या माणसाचे वाटतात. बाल्झॅक, बर्नाड शॉ, व्हिक्टर ह्यूगो यांच्या पुतळ्यांमध्ये शरीराच्या उठावदार स्नायूंची आणि नसांच्या जाळ्याची रचना चटकन डोळ्यांत भरते आणि म्हणूनच ही माणसं खरीखुरी वाटू लागतात.

नरकद्वारावर तर मोहक नग्नसुंदरींच्या कलाकृती कोरलेल्या आहेत.

जाणिवांचं विश्व आणखी समृद्ध करणाऱ्या कलावंतांच्या अशा कलाकृती पाहताना त्यांच्या कौशल्याची जाणीव होते.

१९१६ मध्ये वृद्धापकाळात आपलं मृत्युपत्र तयार करून रोदॉनं आपल्या सर्व कलाकृती फ्रान्सला अर्पण केल्या. त्याच अजोड कला-कृतींचं स्वतंत्र सलोन हे म्यूझियम मला पाहायला मिळालं. जगातील सर्व कलारसिक या सलोनला आवर्जून भेट देतात, असं गार्ड म्हणत होती.

रोदॉच्या सलोनमधील कलाविष्कारानं प्रभावित होऊन बाहेर आलो. तोच फ्रेंच पोलिसांनी आम्हांला घेराव घातला. आम्ही चकित झालो. काय आपत्ती आली आहे, हे कळेना. रोदॉच्या म्यूझियमसमोर आरोग्य-मंत्र्याचं निवासस्थान असल्यामुळ हॉस्पिटलमधील कामगारांचा मागणी-मोर्चा सलोनवरून निघालेला होता. आम्ही परदेशी नागरिक असल्यामुळ आणि पॅरिसमध्ये मोर्चा कोणत्याही क्षणी हिंसक वळण घेण्याची शक्यता असल्यानं आमची काळजी घेण्याकरता त्यांनी आम्हांला गराडा घालून सुरक्षितपणे दुसऱ्या रस्त्यानं बाहेर आणून सोडलं.

१२. फ्रान्समधील जेवणाची मैफिल

फ्रान्समधल्या नासी गावातली एक संध्याकाळ मला विसरता येणार नाही.

एका इंजीनियर मित्रान आम्हाला रात्रीच्या जेवणाचं आमंत्रण दिलं होत. पोर्तुगीज इदालिना मला इथंच भेटली. या आधुनिक अपार्टमेंट असलेल्या भागात आम्ही मोटारीनं आलो आणि त्या कॉलनीमधील प्रत्येक बंगला वेगळ्या धाटणीनं बांधलेला आहे, हे लक्षात आलं.

फ्रान्समध्ये गडद अंधार मला रात्री बारापर्यंत देखील कुठं दिसला नाही. तर संधिप्रकाशासारखा दिसणारा पिठूळ गूढ उजेड सूर्यास्ता-नंतर देखील घरात, रस्त्यांवर बराच काळ रेंगाळताना दिसला. अशा उजेडात नटून थटून बसलेल्या नववधूसारखे हे आधुनिक बंगले चित्रा-सारखे देखणे दिसत होते. कोणाचा जिना वर्तुळाकार, तर कोणाचं काचेचं भव्यद्वार, तर कुणाची दर्शनी भिंत नक्षीदार होती.

मी ज्या घरी गेलो, त्या दुसऱ्या मजल्यावर राहण्याची सोय होती. तळमजल्यावर मोटारीचं गॅरेज होत. खोलीत शेकोटी मुद्दाम जुन्या आगटी पद्धतीची केलेली होती. त्यात एक मोठा ओंडका जळत होता. त्याच्या समोरच आम्ही सगळे ऐसपैस खाली बसलो होतो. आमच्या बरोबर आलेल्या एका भारतीय मैत्रिणीनं सगळ्यांना बिंदी लावून टाकली. ती लाल बिंदी प्रत्येकीच्या कपाळावर चमकू लागल्याबरोबर जादूप्रमाणे सर्व फ्रेंच स्त्रिया क्षणार्धात मला भारतीय वाटू लागल्या. त्यांत डॉक्टरची बायको ब्रिजिट, पोर्तुगीज डॉक्टर इदालिना, तिची वयस्कर वाटणारी आई मेरी आणि आणखीन शेजारच्या दोन लाल गुलाबी दिसणाऱ्या सुंदर तरुणी होत्या.

भारतीय पाहुणे येणार, म्हणून सगळे मुद्दाम आमंत्रित केले गेले होते.

मंद सुगंधानं खोली दरवळत होती. खोलीच्या भिंतीवर सोनेरी रंगाचा वॉलपेपर लावलेला होता. त्यावर चंदेरी बुट्टी कोरलेली होती. जमीन लाकडी फळ्यांची होती. खोलीत मखमली प्रशस्त सोफा आणि मधल्या भागात लाकडाच्या त्रेड्यावाकड्या फादीवर बसवलेला काचेचा छोटा मेज होता.

यजमान पीटर, आपण ब्रह्मचारी असून, इतका गोतावळा कसा प्रेमानं एकत्र केलाय, हे अभिमानानं सांगत होता. पीटरनं बोलता बोलता आपल्या न झालेल्या लग्नाची हकीकत गमतीन सांगितली. शिकेपर्यंत थांबू या, त्यानंतर नोकरीपर्यंत थांबू या आणि त्यानंतर घर बांधेपर्यंत थांबलो आणि आता पन्नाशी उलटली. केस पांढरे झाले. आता लग्नाचा विचारच सोडून दिला, असं त्यानं सांगितलं.

मी गमतीनं म्हणालो,

‘आता तुम्हांला कसली अडचण वाटत नाही ना ?’

तो सभोवताली पाहत डोळे मिचकावून, खांदे उडवून, खो खो हसत म्हणाला,

‘नो प्रॉब्लेम !’

‘नो प्रॉब्लेम’ हा इथं जणू परवलीचा शब्द झाला आहे. लग्न नाही, नो प्रॉब्लेम; केवळ गर्ल फ्रेंड, नो प्रॉब्लेम; मुलं नाहीत, नो प्रॉब्लेम; सगळं कसं बिना प्रॉब्लेमच चाललेलं आहे, असं वाटत.

आज कुठं तरी फ्रेंच माणूस अस्वस्थ झालेला असून, तो आधार शोधतोय, हे लक्षात आलं.

समाजातल्या अविवाहिताच्या प्रश्नावर मी बोललो, तेव्हा जखमे-वरील खपली निघाल्यासारखं झालं.

‘जीवनाचं काही खरं नाही. आजचा दिवस मजेत घालवू या,’ असं फ्रेंच मित्र म्हणाला आणि त्यानं शेवटी सांगितलं, ‘माझ्या मोठ्या वंगल्यात एका विवाहित जोडप्याला जागा देऊन मी अविवाहित-पणाचा वचपा काढला आहे.’

हां उपाय मला तात्पुरता उपचारासारखा वाटला.

तसं फ्रेंचांच्या सुखात काही उणं नाही. प्रत्येकाच्या घरी उंच गालिचे, फ्रीज, धुण्याचं मशीन, रंगीत टी. व्ही. आणि दोन दोन मोटारी दारी उभ्या. प्रॉब्लेम फक्त उद्याच्या कपड्याच्या डिझाईनचा आणि बुटाच्या नव्या जोडाचाच दिसला.

पीटर खोड्या आणि नकला करण्यात पटाईत असल्याचं लक्षात आलं. भारतात स्त्रियांना फारसा मान नाही आणि पुरुष कसे स्वस्थ बसून असतात, याची त्यांनं नकल करून दाखविली.

'चाय लाव, खाना लाव,' असे हिंदीतले पाठ केलेले शब्द त्यांच्या स्वतःच्या खास फ्रेंच टोनमध्ये उच्चारून त्यांनं आमची थड्या उडवली.

'तुम्ही भारतीय जमिनीवरच बसला, हे पाहून आनंद वाटला. आमचा असा समज होता, की तुम्हांला नेहमी बसायला खुर्ची लागते,' असंही तो मिस्किलपणे म्हणाला.

भारताबद्दलचा त्याचा गैरसमज आम्ही तसाच राहू दिला नाही. त्यांच्या नकला झाल्यानंतर नव्या छी मुक्ती चळवळीची माहिती हसत हसत पुरविली. तरी देखील पीटरचे घरातले बिन्हाडकरू डॉक्टर आम्हाला आपल्या मुक्तपणे वावरणाऱ्या पत्नीकडे पाहून म्हणाले,

'आता इथं कसं वातावरण निराळं वाटतं ना !'

खरं तर फ्रेंच लोकांएवढे आपल्याला घरी मोकळेपणाने वागता येत नाही, याची रुखरुख माझ्या मनाला लागून राहिली होती. त्यात हा गोड चिमटा चांगलाच जाणवला.

त्यांच्याकडे जेवणाच्या सुरुवातीलाच अपिटायझर म्हणून पेंथ घेण्याची पद्धत असते. आमच्याकरिता खास काचेच्या मधल्या मेजावर सुरेख छोट्यानी संज्याच्या ज्यूसचे पेले माडून ठेवलेले होते. एक-मेकांचं शुभचिंतन करत पार्टीला सुरुवात झाली. गटागटांनून जवळचा

परिचय सुरू झाला. फ्रान्समध्ये पाणी पीत नाहीत, हे मी गेल्या चार-पाच दिवसांत पाहिलेलं होतं. प्रसंगी त्यांना ज्यूस आवडतो; परंतु आता त्याचं वाईन-वेड माझ्या चांगलंच लक्षात आलं होतं. माझा भर मात्र ज्यूसवर असायचा.

पार्टी रंगात आली. स्त्रियांच्या मादक हसण्याची सर तर कुठल्याच पेयाला येणार नाही. त्यांतल्या त्यात फ्रेंच ललनाचा मृदु संवादा-बरोबर होणारा नेत्रकटाक्षाचा आणि मुक्त सौंदर्याचा आविष्कार इतरत्र कुठं मला बघायला मिळाला नाही. त्यांना मिळालेलं स्वातंत्र्य आणि अभिजात सौंदर्याची आवड हेही कारण कदाचित यामाग असावं.

एवढ्यात आमच्यापैकी कुणीतरी मी हातावरून भविष्य सांगतो, अशी हक्क गुंडी सोडली. मग काय विचारता ! सगळ्यांनी आपले हात पुढे केले आणि लेडीज फर्स्ट म्हणून मी प्रथम डॉक्टरांच्या पत्नीचा हात पाहिला. हातावरच्या रेषा दिसेनात, म्हणून पांढरी पावडर मागवून घेतली.

ब्रिजिट म्हणाली,

‘ हे इतकं पावडर लावणं बगैरे छानदार असेल, तर, बाई, तुम्ही रात्रभर माझा हात पाहिला, तरी माझी हरकत नाही. ’

नवव्यासमोर एवढ्या धीटपणे बोलणारी फ्रेंच बाई पाहून मलाच संकोच वाटला. फ्रेंचाच्या मोकळ्या स्वभावात नाटकीपणा नव्हता. ती परखड बोलणारी मुक्त फ्रेंच बाई होती.

ज्योतिष्यांचा उद्योग छोट्या गोष्टी सांगून विश्वास संपादण्याचा असतो. फ्रेंच लोकांच्या मनांत डोकावण्याचा माझा हा पहिला शॉर्टकट होता.

मी हात बारकाईन आणि गंभीर मुद्रेनं पाहण्याचा अभिनय सुरू केला. तोपर्यंत सगळे आमच्या भोवती जमले होते.

‘ तुम्हांला एकच भाऊ आहे आणि त्याच्यावर तुमचा भारी जीव आहे. ’ मी पहिली तोफ डागली.

खरं-खोटं डोळ्यांत निरखून पाहिलं, पटलेलं दिसलं.

‘ आणखीन पुढं सांगा . ’ असं सुरू झालं.

मुलांची संख्या नेमकी सांगता आली.

‘ आणखीन अर्धा डझन मुलं पाहिजेत, ’ असं नवऱ्याकडे पाहत तिरपा कटाक्ष टाकून जोरदार घोषणा झाली.

जमलेल्यानी ओरडून प्रतिसाद दिला.

मुलं नको म्हणणाऱ्या फ्रेंचांच्या पेक्षा हा प्रकार वेगळा वाटला.

बाईला इंग्रजी उत्तम येत होत. नवरा मोडकं तोडकं इंग्रजी बोलत होता. ती त्याच्या बोलण्यातल्या चुका त्वरित दुरुस्त करायची. तो टेबलावर ठेवलेली फ्रेंच-इंग्रजी डिक्शनरी काढून शब्द पाहायचा. पूर्वी डॉक्टरांची पत्नी स्वागतिका म्हणून विमान कंपनीत काम करीत होती. तिच्या मुलांची संख्या अचूक सांगितल्याबरोबर डॉक्टराकडे पाहून खट्याळ हसत ती म्हणाली,

‘ या डॉक्टरांनं माझ्याकरवी आपल्या मुलांचा जन्म, वाळंतपण आणि त्यांचा साभाळ करवून घेऊन त्याबद्दल एक फ्रँक देखील मोबदला दिलेला नाही. ’

पुढं मोठ्यान हसत म्हणाली,

‘ उलट माझी चागल्या पगाराची नोकरी यापायी सोडावी लागली. ’ आणि डॉक्टराकडे वळून तिनं प्रश्न केला. ‘ काय, डॉक्टर, कधी हिशेब चुकता करणार ? ’

गोल गोल चेहऱ्याचे, लालबुंद गालाचे, ओठावर काळ्याभोर वाकड्या वळविलेल्या मिशांना, बोटांनी अधूनमधून हलुवार पीळ देणारे हसतमुख डॉक्टर तिला म्हणाले,

‘ अग, सगळी तिजोरीच तुझ्या ताब्यात आहे ना ? ’

मग आम्ही सगळे मनसोक्त हसलो.

भविष्यकथन करीत मनोरंजन चाललेलं असताना जेवणाची तयारी झाल्याचं पीटरनं सांगितलं. आम्ही जेवणाच्या टेबलावर आलो.

प्रशस्त टेबलावर सोनेरी रंगाची नक्षी असलेल्या फिक्या गुलाबी रंगाचं मॅटिंग पसरलं होतं. वर छताला बदामी पिवळसर रंगाचं मंद

दिव्याचं झुंबर चमचमत होतं. फ्रेंच माणसांनी सुंदर दिसण्याबरोबर आपल्या समोवतालचा सारा परिसर देखील सुंदर असण्यावर भारी भर दिलेला दिसला. त्याचं जेवण—विशेषतः रात्रीचं जेवण—हा एक त्यांचा आवडीचा उत्सवच वाटला. दिवसभर काम करायचं, ते केवळ मस्तपैकी डिनर साजरं करण्याकरिता असावं, इतका त्यांचा डिनरवर जीव जडलेला दिसला. जेवणाच्या वेळी त्यांची प्रत्येक वस्तूची निवड कशी चोखंदळ आहे, याची पदोपदी जागीव होत होती.

जेवणाच्या टेबलावर माझ्या शेजारी इदालिना बसली होती. अटकर वांध्याची, गौर-गुलाबी, टोकाशी किंचित अपरं, परंतु सरळ नाक असलेली, थोडीशी बुजरी वाटली. तिनं, पापण्या गुलाबी कमळपाकळ्या वाटाव्यात, अशा मोहक रंगानं रंगवलेल्या होत्या. अर्धस्फुट पाकळ्यांची उघडमीट करताना तिच्या धारदार भुवयांखाली चेहऱ्याचं सप्तरंगी शिल्प कुणी प्रसिद्ध शिल्पकारानं कौशल्यानं सूक्ष्म वारकाव्यासह खास कोरल्यासारखं आकर्षक वाटलं. अप्सरेसारखी सुंदर दिसणारी इदालिना उत्साहाचं मूर्तिमंत कारंजच वाटत होती. तिला पाहताच चित्रातली मोनालिसा खाली आल्यासारखंच वाटलं. इदालिना म्हणजे पोर्तुगीज सौंदर्याचा अप्रतिम नमुना वाटला. भारतीय मनुष्य इथं येणार, तेव्हा त्याला भविष्य सांगता येणार आणि आपलं भविष्य त्याच्याकडून जाणून घ्यायचं, असं ठरवून ती आली होती. डॉक्टरीणबाईंचा हात बाजूला साखून तिनं आपला कमळपाकळ्यासारखा कोमल हात माझ्या समोर पसरला.

तळवा विविध रेषानी भरला होता.

मी प्रथमच असा हात पाहत होतो.

काय सांगावं, याची मलाही भ्रान्त पडली.

‘सागा सांगा, तुम्हाला काय दिसतं माझ्या हातावर ?’

मी दबकत दबकत म्हणालो,

‘या इथं अंतःकरण-रेपेला खूप फाटे फुटले आहेत. आडवी रेषाही गेली आहे. कुणीतरी जिवाभावाच्या माणसानं तुम्हाला फसवलं असावं.’

तिचे डोळे एकाएकी पाण्यानं भरून आले. तिला खूप काहीतरी सांगायचं होतं, विचारायचं होतं. मान वळवून तिनं मोठ्या कष्टानं अश्रू आवरले, न माझ्याकडे ज्यूसचा ग्लास सरकवला आणि आपल्या जवळच्या पेयाचा घुटका घेऊन ती म्हणाली,

‘प्लीज टेल मी मोअर....’

‘पुढं काय होईल?’ म्हणून ती सारखी विचारत होती.

माझा विवाह त्याच माणसाशी होईल काय? असा तिनं प्रश्न केला. तिच्या अश्रुभरल्या डोळ्यांत मला तिच्या निरागस भावजीवनाचं दर्शन घडलं.

आजही तिचे हरिणासारखे डोळे मला अस्वस्थ करतात. थरथरल्या ओठांत दुःख कोंडताना तिला अवघड जात होतं; पण मग तिनंच विषय बदलून स्वतःबद्दल सांगायला सुरुवात केली.

तिचं मेडिकलचं शिक्षण अमेरिकेत झालं होतं. परंतु अमेरिकेतलं जीवन तिला काही पसंत पडलं नाही. ती म्हणाली,

‘अमेरिकेत सगळं नवीन, त्यामुळं संस्कृति-संस्कारही नवीन आहेत. तिथं कुणी कुणाचं नाहीत, असं वाटे. सगळे, सगळे बदलाचे धनी आहेत.. आणि गुलाम आहेत.’

तिच्या स्वभावाला असं अस्थिर जीवन मानवलं नाही. फ्रेंच माणसां-जवळ तिला जिन्हाळा दिसला. म्हणून तिनं फ्रान्समध्येच घर करायचं ठरवलं होतं. आई आणि ती अशा दोघीच तूर्त राहत होत्या. कुणा फ्रेंच मित्राबरोबर ती आली असावी. तिला बरंच काही तरी माझ्या कडून ऐकायचं असूनही वेळेअभावी संवाद झाला नाही.

तिच इम्रजीतलं बोलण आजही कानांत चांदीची घंटा किण-किणावी, अशा गोड सुरात रेंगाळत राहिलं आहे. ऐकत राहावं आणि सारखं तिच्याकडे पाहत राहावं, अशी इदालिना म्हणजे सजीव कविताच होती.

हात दाखविणाऱ्यांची गर्दी वाढली, तसे प्लीज, प्लीज करित

इंजीनियर मित्रानं सगळ्यांना आपापल्या खुर्चीवर बसण्याची त्रिनंती करून, टेबलावर बऱ्या, पेले, आणि काटे-चमचे मांडले. प्रत्येक बशी म्हणजे एक कलाकृती होती. निवडणाऱ्या रसिकाच्या रसिकतेचा तो नमुना होता. विविध बेलबुड्डीचा आणि त्यामधील नाजूकपणा त्या बशीमध्ये एकवटलेला दिसत होता. अतिशय छोटी अशी ताबूस जाभळी फुलं त्यावर गुच्छासारखी रेखलेली होती.

सुरुवातीच्या सलाडनंतर परत सर्व डिशेस्, काटे, चमचे, पेले, इतकंच नव्हे, तर अंगावर पाघरायचे छोटे रुमालसुद्धा इंजीनियर मित्रानं बदलले.

दर वेळेला वेगळ्या रंगाची बशी, त्यावरील नक्षीचं, फुला-फळाच्या वेलीचं आगळच चित्ररेखन असायचं आणि त्याच्या सोबतीला विविध आकारांचे, नाजूक, रसिकतेची रसीलां जाणीव देणारे काचचे पारदर्शक पेले. त्याच्याबरोबर फळांच्या मंद सुगंधांचे विविध रंगांचे, अंगावर पसरायचे छोटे रुमाल यायचे. प्रत्येक प्लेटच्या बाजूला लहान नक्षीदार वेताच्या करंडीत बागेट नावाचा ब्रेडचा तुकडा ठेवलेला असायचा.

रात्री नऊला सुरू झालेली ही आमची मेजवानी बारा वाजेपर्यंत तब्बल तीन तास चालली. फ्रेंचाच हे मुख्य जेवण असत. जेवणातले एक एक पदार्थ आणि त्याच्या सोबतीला पेले, बऱ्या, काटे-चमचे म्हणजे एक रंगीत कविताच होती. फ्रेंचांना पदार्थ सजवणं अतिशय आवडतं. त्या बरोबर त्यांनी पकवलेल्या पदार्थांचा रंग, चव अप्रतिम होती. काय खाऊ आणि कसं खाऊ, हे कळेना. मी तर सुरुवातीलाच सफरचंद-पिअरचे काप व खास भारतीय म्हणून आमच्या करता आणलेली केळी, संत्र्याच्या फोडी खाऊनच तृप्त झालो. एका हातात भावणारी नाहीत, अशी रसाळ, भरदार संत्री होती. एकेक संत्रं म्हणजे रसानं गच्च भरलेला पेलाच वाटायच.

नाना तऱ्हेच्या भाज्या, कंद आले, भात आला, ससे आले, पुडिंग आले....सारखे एकापाठोपाठ एक पदार्थ कोसळत होते. म्हणून

त्यांना कोर्सेस म्हणत असावेत.

फ्रेंचांच्या डिनर सोहळ्याच वर्गन मोपासाच्या कादंबरीत वाचलं होतं. आता त्याचा प्रत्यक्ष चित्रित अनुभव घेत होतो.

अगदी शेवटी चीजच्या शेकडो प्रकारांपैकी पाहुण्यांच्या मेजवानी-निमित्त दुर्मिळ दहा-अकरा निवडक प्रकार तेवढे आणून माडले गेले. सर्वच प्रकारांमध्ये मला मात्र एकच चव आढळली. इतक्या उत्तम जेवणानंतर मिळणाऱ्या चीज नावाच्या या तोंडात न विरघळणाऱ्या पदार्थाबद्दल माझी गैरमर्जी फ्रान्स सोडपर्यंत कायम राहिली. तरी देखील जेवट्याची चीजचा सोपस्कार हा फ्रेंच लोकांच्या पाहुणचाराच्या परंपरेतील महत्त्वाचा औपचारिक भाग असल्यानं तो गोड मानून घ्यावा लागतो. तरच फ्रेंच मनुष्य आपला होतो.

मध्येच त्रिजिट रागावल्यासारखं करून म्हणाली,

‘माझा डॉक्टर नवरा माझ्या वार्डन पिण्याकडे डोळे वटारून पाहतोय.’

मग इदालिना म्हणाली,

‘थाव, भिऊ नकोस, मी त्याचा वंदोवस्त करते!’

—आणि उठून डॉक्टरांच्या टेबलाजवळ उभी राहिली आणि नाजूक हातवारे करीत नृत्य करू लागली.

‘गो अहेड, संपव तुझा प्याला.’

आम्हांला हा सगळा प्रकार मनोरंजक, नाटकातल्या सुखद प्रवेशा-सारखा वाटला.

डॉक्टर देखील खट्याळपणे डोळे रोखून इदालिनाच्या हातवाऱ्यां-मधून देखील मान वळवीत त्रिजिटकडे पाहत होते. मिशाचा चाळा चालूच होता.

आम्ही आपले खो खो हसत होतो. पाहुण्या मुर्लाना तर हसू आवरेना.

पण त्रिजिट कसली वस्ताद ! ती तावातावानं उठली आणि इदालिनाचा हात बाजूला करीत म्हणाली,

‘काय, ग ? या निमित्तानं माझ्या नवऱ्याला भुलवायला लागलीस काय ? चल, दूर हो ! मी खंबीर आहे, त्याच मन वळवायला.’

—आणि मग इदालिना हसत, हताश झाल्यासारखा भाव चेहऱ्यावर दाखवत आपल्या जागेवर येऊन बसली.

हा दुसरा नाव्यप्रवेश एकदम उत्स्फूर्त असल्यानं पहिल्याहून रंगला. हसण्याला तुफान भरती आली.

ब्रिजिटच्या ग्लासातली वाईन इदालिनानंच हळूच पिऊन संपवून टाकली.

इकडे जेवण—वाटपाचं पीटरचं काम सारखं चालूच होतं. एकठ्या पीटरनं स्वयंपाक आणि वाटप— दोन्ही आघाड्या सांभाळल्या होत्या.

जेवण संपल्यावर त्यानं झुकून सगळ्यांना अभिवादन केल आणि विचारलं,

‘आता आपल्याला टे हवी, का कॉफी ?’

एवढं भरपेट खाऊन आणि पिऊन वर चहा पिण्याचा प्रकार मला अभिनव वाटला. काहींनी ‘टे, टे’ चा पुकार केला, काही कॉफी म्हणाले. सर्वानुमते टे घ्यायचं ठरलं.

ब्रिजिटला पीटरची तेवढ्यात दया आली.

‘मी येऊ काय तुझ्या मदतीला ?’ ती उठून म्हणाली.

‘नो नो .?’ करीत पीटर वाईनं किचनमध्ये एकदाच गेला.

पाच—दहा मिनिटं झाली, चहा आला नाही. मग मात्र ब्रिजिट, इदालिना, डॉक्टर सगळे टे टे म्हणून मोठ्यान ओरडू लागले. जणू आपण एखाद्या रेस्टारंटमध्ये बसलो असून वेटर वेळेवर खाद्यपदार्थ सप्लाय करीत नाही, असा त्यांचा सूर होता.

पीटरनं स्वयंपाकघरातून आमच्या जेवणाच्या खोलीत मोठ्या तत्परतेन धावत आल्याप्रमाणे प्रवेश केला. त्या वेळी त्यानं वर्तमानपत्राची कागदी आवरणांची गुंडाळी कमरेला गुंडाळली होती. तर एक पांढरी रिकामी कागदी पिशवी डोक्यावर हॉटेलातल्या शेफसारखी उभी ठेवलेली होती.

‘ विदिन फाईव मिनिट्स टे वुईल बी रेडी, मान्शुर अॅण्ड मादाम. ’
त्यानं कमरेत झुकून अभिवादन करीत सांगितलं.

सगळ्यानी त्याचा हा अवतार पाहून हसून मान डोलावीत प्रति-
साद दिला.

फ्रेंचाच्या आनंद लुटत जीवन जगण्याच्या स्वच्छंद वृत्तीचा पीटर
म्हणजे एक साक्षात नमुना होता. किती अपुलकीनं आग्रह करून,
खाद्यपदार्थांची माहिती देऊन, अतिशय जिह्वाळ्यानं त्यानं आम्हांला
खिलवलं होतं.

थोड्याच वेळात हातात चहाच्या कपाचा ट्रे उलटसुलट हेलकावा
देत आणि ‘ टे टे ’ असे ओरडत तो आमच्याकडे आला आणि मग
आम्ही देखील टाळ्यांच्या कोरसमध्ये त्याचं स्वागत करून, त्यालाही
जवळ बसवून, चहा घ्यायला भाग पाडलं, तेव्हा कुठं आमच्या डिनर
पार्टीची सांगता झाली.

१३ : ओरव्हा आयफेल ..

मुबईतल्या साताक्रूझमध्ये माझ्या मित्राचा फ्लॅट आहे. तिथं मी अधूनमधून उतरतो. तिथूनच जवळ विमानतळ असल्यामुळं तिथं जाऊन तिथल्या हॉटेलात जाऊन बसण आणि येणाऱ्या-जाणाऱ्या विमानाची धावपळ काचेच्या मोठ्या खिडकीतून पाहणं एवढाच माझा आणि विमानाचा संबंध होता.

जेव्हा फ्रान्सला जायचं ठरलं, तेव्हा विमानाच्या प्रवासाच्या जय्यत तयारीला मला प्रथमच लागावं लागलं. तिकिटाच काम एजंटाकडे सोपवलं होतं. 'एअर फ्रान्स' का 'एअर इंडिया', असा मतभेद होऊन शेवटी एअर फ्रान्स निश्चित झालं.

विमान-प्रवासाबरोबरच पासपोर्टच्या देखील काही कटकटी होत्या. त्यांकरता टूॅव्हल एजंटन आमच्या पासपोर्टबरोबर इमिग्रेशन सर्टिफिकेटची जरूरी असल्याचं सांगितलं. त्यामुळं आम्हांला कोर्टात जाऊन ऑफिडेव्हिट करावं लागलं. त्यासाठी कोर्टात गेलो, तर तिथं, क्षेत्राच्या ठिकाणी जसे पंडे-बडवे, 'तुमचं आम्ही चटकन उरकून देऊ', असं म्हणत मागे लागतात, तसच या ठिकाणी, काळ्या कोटातील दहा--बारा वकिलांनी मला गराडा घातला.

दहा रुपयांपासून शेवटी तीन रुपयांपर्यंत दर खाली आले आणि ऑफिडेव्हिट करून मिळालं.

तिथून पासपोर्ट कार्यालय दूर असल्यामुळं परत दुसरा दिवस त्याकरिता घालवावा लागला.

विमानात बसण्यापूर्वी दोन दिवस असे माझे हालच झाले. पळापळ खूपच झाली. इमिग्रेशन दाखल्याचं सोंग मध्येच का ठेवलं, हे कळलं नाही.

मुंबई ते पॅरिस हा प्रवास नऊ तासाचा आहे, असं एजंटानं सांगितलं होतं. परंतु मला भेटायला येणारा प्रत्येकजण सांगायचा, की इतका लांबचा प्रवास सततचा होणार नाही. कुठंतरी तुम्हांला तासभर नक्कीच विश्रांती घ्यावी लागेल.

मी आपला मनात मांडे खात होतो, की पॅरिसच्या वाटेवर कैरो, लंडनही बघायला मिळेल.

मुंबईच्या सहार विमानतळावर तासभर आधी येण्यास मला सांगण्यात आलं होतं. टॅक्सीतून विमानतळावर पोचलो. बॅगेचं वजन झालं. बॅगा परस्पर विमानाच्या पार्सलगृहाकडे नेण्यात आल्या. माझ्या पाठीशी अडकवलेल्या बॅगेशिवाय हातात आगखी एक कागदी पिशवी होती, ती घेऊन कस्टम अधिकाऱ्याकडे गेलो. त्याच्याकडून माझ्या-जवळ असलेल्या कॅमेऱ्याची नोंद करून घ्यायची होती. तशी नोंद त्यानी करून दिली. त्याबद्दल लोकांनी मला बरीच भीती घातली होती. उलट, कस्टम अधिकाऱ्यानी मला सौजन्याची वागणूक दिली.

वेगवेगळ्या कंपन्यांचे विमानाचे जाण्याचे मार्ग भिन्नभिन्न असतात. आम्ही एअर फ्रान्सनं जाणार होतो. विमानात शिरण्यापूर्वी परत एकदा आमची शारीरिक तपासणी झाली. खिशातल्या नेलकटरमुळं तपासणी यंत्रातून आवाज येऊ लागला, तो तेवढा काढून ठेवला.

तिथ कोणी गणवेशातल्या बाई होत्या. त्यांनी विचारलं,

‘माझ्यासाठी येताना विहस्कीची बाटली आणाल काय?’

‘मी पक्षिनिरीक्षक आहे. असल्या वस्तू माझ्या आवडीच्या नाहीत. तेव्हा मला माफ करा.’ म्हणून मी बाहेर पडलो.

तोपर्यंत विमानात माझ्याबरोबर घ्यायचं सामान टेबलावर ठेवलेल्या एका यंत्रातून तपासणी होऊन बाहेर पडलं होतं. ते घेऊन मी जवळच्या हॉलमध्ये जाऊन बसलो.

अजून थोडा अवकाश होता. माझकवरून सीट-क्रमांक सांगितले जाऊ लागले, तसतसे लोक विमानाकडे जाऊ लागले.

एअर फ्रान्सचं विमान पॅरिसहून मुंबई आणि त्यानंतर हॉंगकाँगला जातं. तिथून परत मुंबई-मार्गे पॅरिसला जातं. हॉंगकाँगहून आल्यानंतर

त्या प्रवाशांना मुबई-तळावर थांबण्यासाठी थोडा वेळ दिला जातो. हॉगकाँगचे प्रवासी त्यामुळं विमानात प्रथम प्रवेश करतात. त्यानंतर मुबईचे.

विमानात मला खिडकीजवळची सीट मिळाली होती. विमानाच्या वरच्या बाजूला असलेल्या कण्यात माझ्याजवळची पिशवी काढून ठेवली. बेल्ट बांधण्याची सूचना छोट्या काचेच्या फलकावर दिसू लागली. त्यानंतर हवाई सुदरीन अपघाताच्या वेळेला करायच्या जीवनरक्षणाची प्रात्यक्षिकं करून दाखवली. विमान जमिनीवरून पळू लागलं होतं.

हॉगकाँगच्या नागरिकांची दोन-तीन मुल विमानात होती.

विमानतळावरून उडताना लाल दिवे मागेमागे जात होते.

एका छोट्याशा धक्क्यानं आम्ही आकाशात उड्डाण केल्याचं जाणवलं. वेग वाढू लागला, तसे कानात दड्डे बसल्यासारखे झालं. विमान स्थिर वाटू लागलं.

छोटी चिनी मुलं विमानभर दुडूदुडू धावत होती.

विमानात सरळ उभे राहून फिरता येण्याएवढी उंची होती. एकूण ४३६ प्रवासी होते.

दोन तासांनी आमच्याजवळून जेवणाची टॉली फिरू लागली. गरमगरम अन्नपदार्थ छोट्याशा प्लॅस्टिकच्या थाळीमध्ये वाढून आमच्या पुढ्यात असलेल्या खुर्चीच्या पाठीमागील भाग टेबलासारखा वापरण्यात आला. त्याकरिता एक फ्रेम खुर्चीच्या पाठीला बसवलेली होती. खाण्याच्या पदार्थांत केक, पुडिंग, ब्रेड, जाम, आदी पदार्थ होते. पाण्याकरता बंद कागदी डबे दिले होते. तो डबा तोंडाशी किंचित फाडायचा आणि पाणी ओढून घ्यायचं.

जेवण रुचकर होत. जेवणाच्या पूर्वी व नंतर चहा, कॉफी, वाईन वगैरेची सोय होती. हे सर्व विमानाच्या तिकीट-खर्चामध्येच मिळत असल्यान माझ्या मागे असलेल्या दोन पुरुष आणि एका स्त्रीन आपली पिण्याची हौस चागली भागवून घेतली. त्यांतला एक गृहस्थ सतत काहीतरी बोलून विनोद करित असायचा. तो थोडा वयस्कर दिसत

होता व त्याच्या विनोदाला बाई घोडा खिंकाळावा, तशा आवाजात प्रतिसाद देत होत्या.

परदेशात वागायच्या पद्धतीबद्दल आमचं सतत दोन-तीन महिने प्रशिक्षण झालं होतं. तेव्हा ही गोरी मागसं अशी चमत्कारिक वागतात, हे पाहून आश्चर्य वाटलं. अधूनमधून ह्यांना भेटण्याकरता विमानातील कर्मचारी तिथं येऊन त्यांच्याशी गप्पा ठोकीत आणि त्यांच्या बरोबर परत पिण्याचा कार्यक्रम व्हायचा.

एवढ्यात चित्रपट सुरू झाला. तीन ठिकाणी विडिओ चित्रपटाची सोय केली होती. चित्रपट पाहता येत होता, परंतु ऐकण्यासाठी इअर-फोन खुर्चीच्या हाताला बटण दाबून सुरू करावा लागे. चित्रपट नको असलेल्यांना तिथच चॅनेल बदलून विविध प्रकारचं संगीत ऐकण्याची सोय केलेली होती.

रात्री दोन वाजेपर्यंत अतराळातील ही अनोखी दुनिया मी न झोपता न्याहाळीत होतो. त्यानंतर मला कधी झोप लागली, हे कळलं नाही.

पहाटे पाचला जेव्हा मला जाग आली, तेव्हा ब्रेकफास्टची तयारी चालली आहे, हे लक्षात आलं. बसल्या जागेवरून टॉयलेटमध्ये कोण गेलेलं आहे, की मोकळं आहे, ते विजेच्या अक्षरानी बाहेरच्या फलकावरून समजायचं. अक्षर उमटलं नाही, हे बघून मी तिथं जाऊन तोंड धुऊन आलो. बहुतेक प्रवासी माऊथ वॉश म्हणून चहा आणि कॉफी पीत असल्याचं दिसलं.

बरोबर सात वाजता आम्ही पॅरिसच्या द गॉल विमानतळावर पोचलो.

त्यानंतर तेथील दिवसांचा प्रवास संपवून परतीचा प्रवास करण्यासाठी मी शॉपे लिझे रस्त्यावरील एअर फ्रान्सच्या ऑफिसात गेलो व तिथ परतीचं तिकीट काढलं.

१३० | आयफेलच्या पंखांवर

आतां आपल्या देशाला परत जायला लवकरच मिळणार, म्हणून अगदी मजेत दिवस काढायचं मी ठरवलं.

फ्रेंचांच्या खाण्याच्या प्रकारात मासे, चीज आणि वार्डिन हे प्रमुख आवडीचे पदार्थ असतात. केक्स-चॉकोलेटशिवाय त्याच अजिबात चालत नाही. तसेच सगळे पदार्थ तयारच मिळतात. डबाबंद खाद्य घरी आणून ते उकडायचं, भाजायचं अथवा तळायचं. त्याला तिखट-मीठ-मसाला हा प्रकार अजिबात नाही, सगळं आपल्या दृष्टीन अळणी आणि बेचव. चटणी आणि कोशिबिरीचा पत्ता नाही. एकाएकी अशा अन्नाची सवय होणं अशक्यच.

तरी देखील महिनाभर अशा जेवणाचं कौतुक करीत मी फ्रेंच जेवणाचा आस्वाद घेतला. नंतर शेवटचे काही दिवस मात्र घरच्या जेवणाच्या आठवणीनं तिथल जेवण घशाखाली उतरेना.

आम्ही सर्व भारतीय शेवटच्या दिवशी पॅरिसला एकत्र जमलो आणि भारतीय रात्र साजरी केली. त्या दिवशी केशरयुक्त बाहुंदी, मस्त पुलाव, चमचमीत पुरीभाजी, असा बेत करून हरहर महादेव केल्यावरच जिवात जीव आला.

तिकडे आमच्यासारखंच जेवायला कंटाळलेल्या एका गृहस्थाची कथा ऐकायला मिळाली. इंग्लंडमध्ये त्याचा चटणी, लोणची, पापड भारतातून आणून विकण्याचा व्यवसाय होता. पुढे नीट बस्तान बसल्यावर आई आणि बहिणीसह त्यानं लंडनला विन्हाड केलं. पैसा खूप मिळाला. तरीदेखील अधूनमधून आईकडे लंडनला येऊन पोटभर जेवून परत तो युरोपभर लोणची घालीत फिरायचा.

आईची अळूची भाजी नामाकित व्हायची. तिच्या हातची अळूची भाजी खाऊन तृप्त होणारा हा गृहस्थ आई अचानक वारल्यान हवाल-दिल झाला.

पुढं धंद्याच्या निमित्त वर्ष निघून गेलं.

बहिणीकडे तो परत मुक्कामाला आला, त्या वेळी बहिणीनं आई-प्रमाणेच अळूची भाजी केली होती. चविष्ट भाजी चाखून बहिणीला नावाजून म्हणाला,

‘अग, अगदी वर्षभरापूर्वी आईनं केलेल्या भाजीची आठवण झाली, बघ.’

‘अहो, भाऊराया,’ तिनं कौतुकानं उत्तर दिलं. ‘ही भाजी आईनंच वर्षभरापूर्वी करून ठेवलेली आहे. मी ती फ्रीजमध्ये ठेवून दिली होती. आणि तुला आवडते, म्हणून आजच काढून बाढली.’

तेव्हा भाऊरायाचा चेहरा खास टीव्हीवर दाखविण्यासारखा झाला.

तर असा सगळा फोझन कारभार. भाज्या, अन्न, शीतपेये सगळी साठवून ठेवलेली. तरी देखील आपण तिथं त्यांच्या बरोबर मैत्रीकरता जात असल्यामुळ केवळ पोटाचा प्रश्न महत्त्वाचा मानला नाही. नाही तर माझे मित्र शेठ पुरणमलजी इथून इंग्लंडला गेले होते, त्यांच्या-सारखीच मला सोय करावी लागली असती. पुरणमलजींनी आपल्या बरोबर पधरा दिवस पुरेल, इतका खाकरा, तिळाची, खोबऱ्याची, चण्याची, दाण्याची अशा चटण्या तेलात बुडवून आणि पापड-लोणच्यासह तयार करून घेऊन गेले होते. अशा प्रकारे अस्सल देशी घीमें बना हुआ खाना चापून इंग्लंड पाहिला. परतल्यावर पोटावर हात फिरवून त्यांनी तिकडच्या जेवणाची पद्धत अतिशय वाईट असली, तरी मला मात्र अजिबात त्रास झाला नाही, असं सांगितलं, तेव्हा मी त्यांना म्हणालो,

‘शेठ, इथून लंडनपर्यंत थेट बोगदा करून घेतला, म्हणजे प्रश्न मिटेल. डायरेक्ट रोजच्या रोज लोणची-चटण्याची जावक करणं सोप जाईल.’

शेठ पोट धरून खो खो हसले.

फ्रेंचाचं जेवण हे केवळ जेवण नसून त्यांच्या रसिकतेचा आणि स्वच्छंद वागण्या-बोलण्याचा उत्सव आहे, हे मला जाणवलं होतं.

मैत्रीपूर्ण स्वभावाची परखण करून फ्रेंच स्त्रीपुरुष मधाळ भाषेत बोलत जेवणाचा आग्रह करू लागल्यावर आपण त्या घरगुती जिव्हाळ्यानंच तृप्त होतो. जेवणामधे चविष्टपणा, सौंदर्यपूर्ण रचना आणि पदार्थांची विविधता यामुळं जगातच फ्रेंच जेवण नावाजलेलं आहे.

त्याचबरोबर मला फ्रेंच स्त्रीचा स्वभाव अगदी जवळून हेरण सुलभ झालं, हे केवळ या डिनर पार्टीमुळंच.

शूर स्त्री म्हणून आपलं स्वत्व जिवापाड जतन करणारी, तसच फ्रेंचाच्या मनात स्वातंत्र्याची आणि स्वदेशभक्तीची ज्योत सतत तेवत ठेवणारी फ्रेंच स्त्रीच एकमेव कारण आहे, हे माझ्या लक्षात आलं. तिचं खरं स्वरूप जोन ऑफ आर्कच्या चरित्रावरून थोडं-फार लक्षात येत. फ्रेंच स्त्रीएवढी मुक्त, धाडसी आणि देशाभिमानि स्त्री मी जगात पाहिली नाही. तिचा देश हा तिला सर्वप्रथम महत्त्वाचा वाटतो. म्हणून ती मला आयफेल टॉवरहूनही उच वाटली. दोन महायुद्धांत फ्रेंचाचं मोठ्या प्रमाणात शिरकाण होऊनही आज तो देश मान ताठ करून उभा आहे, ते केवळ फ्रेंच स्त्रियांच्या कर्तबगारीचा आधार घेऊनच.

निरोपाच्या वेळी आम्ही भारतीयांनी करमणुकीचे कार्यक्रम करून दाखवले. त्यांत एका गुजराती जोडप्याचा भवईचा कार्यक्रम बहारदार झाला. पार्श्वसंगीतासाठी त्यांनी तयार टेप आणली होती. दोघे गुजराती पतिपत्नी हाती रुमाल घेऊन, ते उच फडकावीत गोल गोल गिरक्या घेऊन छान नाचायला लागले. आपल्याकडील तमाशाप्रमाणेच या वेळी गाणी गायली जातात आणि वर्तमानपत्रातील घटनाची विनोदी गुफण केली जाते.

ती आपल्या नवऱ्याला म्हणाली,

‘ मी दिल्लीच्या कुतुबमिनारावर उभी होते. ’

तो म्हणाला,

‘ मग सिल्बिया कुठ उभी होती ? ’

ती म्हणाली,

‘ सिल्बिया उभी होती पॅरिसमधल्या आयफेलच्या टॉवरवर आणि

काय आश्चर्य घडलं, थोड्या वेळात दोन्ही मीनार एकमेकाकडे झुकू लागले. इतके झुकले, इतके झुकले, की माझा हात सिल्व्हियाच्या हातात जाऊन मिळाला. आम्ही दोघींनी हस्तांदोलन केलं आणि 'हिंदी फ्रेंच भाईभाई दोनोंका प्रेम अमर रहे' म्हणालो.'

नृत्य वेग घेत होत. फ्रेंच स्त्री-पुरुषांनी हॉल भरला होता. नाचण्यात जणू सगळेच सामील झाले होते. रात्र सजीव झाली.

शेजारच्या नाईट क्लबमधील विनोद शिळे, सपक झाले होते.

'ओरव्हा ओरव्हा' करीत आम्ही एकमेकाचा निरोप घेतला.

कोण, कुठले आम्ही या निमित्तानं एकत्र आलो होतो. आणि महिनाभर परीकथेतल्याप्रमाणे वेगळच जीवन जगता आल होत.

पॅरिसची धुंदी, तिच रात्रीच जीवन, कलेतील अभिजातता आणि कलावंतांचं आश्रयस्थान म्हणून पॅरिस अखड तेवत राहणार आहे.

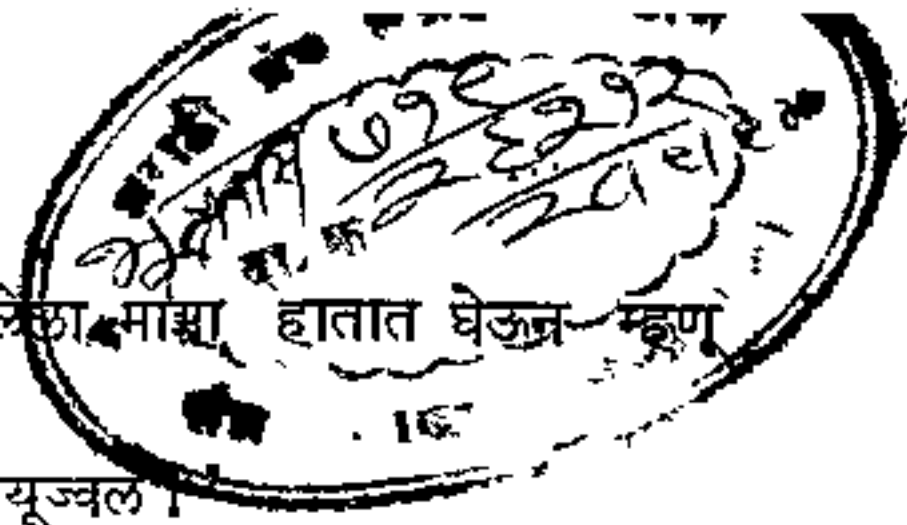
आम्ही क्षणकाळाचे साक्षीदार आनंद लुटून परतत होतो. आमच्या मनात फ्रेंच स्त्रियाची, तेथील आमच्या मित्राची आठवण अविस्मरणीय म्हणावी लागेल.

आयफेलच्या पखांवर सदैव विहरत राहणारा हा आयुष्यातील मोलाचा ठेवा होता.

परतीचा प्रवास हा नेहमीच घरच्या ओढीनं सुखद आणि जलद होतो, हा माझा नेहमीचा अनुभव आहे, परंतु या वेळेस मात्र अगदी रोमाचकारी अनुभव आला.

विमानाचे सगळे सोपस्कार झाल्यावर दोन-तीन भारतीय मुलं विमानात दिसली. विमान वेग घेऊन आकाशात स्थिर झालं, तशी ही मुलं मोठमोठ्यान किंचाळायला लागली. हा आवाज बंद व्हायला बराच वेळ लागला. त्यानंतर थोड्या वेळान विमान एकाएकी हलायला लागलं. दोन-चार मिनिट हलणं चालूच होतं.

माझ्या शेजारी नुकतीच ओळख झालेल्या एक पोर्तुगीज बाई बसल्या होत्या. पाठव्या संगमरवरी रंगाची, मोठ्या, थोराड चौकोनी चेहऱ्याची, हिरव्या डोळ्याची, पुरुषी पद्धतीनं डोक्यासरसे केस

कापलेले अशी ही बाई खुर्चीवर ठेवलेला माझा हातात घेऊन म्हणू लागली.

‘आय् अॅम आफ्रेड, इट इज अनयूज्वल !’

तेव्हा लक्षात आलं, की बराच काळ विमान हलायला लागलं आहे. आपण कुठं तरी वाचल्याप्रमाणे हवेच्या वादळी प्रदेशातून विमान चाललेलं असावं.

तिनं मग एअर होस्टेसला आणि विमान-कर्मचाऱ्यांना विमान असं का हलत आहे, म्हणून विचारलं. त्यांनी ‘हे नेहमीचंच आहे. घाबरू नका. विमान थोड्याच वेळात स्थिर होईल.’ असं सांगितलं. तरी-देखील विमानाचं हलणं दहा-पंधरा मिनिटं चालूच होतं.

तेवढ्या अवधीत त्या पोर्तुगीज बाईशी गप्पाटप्पा झाल्या.

ती बाई व्यवसायानं वास्तुशिल्पशास्त्रज्ञ होती आणि मकाव बेटावरील नोकरीचं तिनं दोन वर्षांचं कंत्राट घेतलं होतं. बाईन अनेक वेळा विमान-प्रवास केला होता. तरीही बाईच्या चेहऱ्यावर भीतीची छटा स्पष्ट दिसत होती.

‘तुम्हांला भीती वाटत नाही का ?’ तिनं प्रश्न विचारला.

मी म्हणालो,

‘नाही, बुवा ? आणि कशाबद्दल भीती वाळगायची ? हे एवढे चारशे सदतीस प्रवासी विमानात बसले आहेत. त्याच्याकडे आपण आपल्या भीतीचा थोडा थोडा वाटा देऊन टाकू.’ असं म्हणून मी हसलो.

तरीदेखील तिच्या भीतीची लागण मला थोडी-फार झालीच. आपण आता ज्या विमानातून प्रवास करीत आहोत, त्याची स्थिती आणि आपली अवस्था लक्षात घेऊन मी अस्वस्थ झालो. अतराळातल्या अशा प्रकारच्या संकटाची माहिती नसल्यामुळ थोडीशी अजागतेपणी उपेक्षा आणि काही जाणूनही त्यातून आपल्या हाती काही नसल्यामुळ व्यर्थ चिंता नको, म्हणून मी बुद्धीनं शांत राहिलो.

विमान थोड्या वेळानं स्थिर झालं.

विमान मुंबई विमानतळावर येईपर्यंत मिस शेरला यांच्याशी चांगला

परिचय झाला. तिनं आपल्या वास्तुशिल्पाचे अनेक नमुने मला दाखवले.
तिनं अर्थशास्त्राची देखील पदवी घेतल्याच सांगितलं.

मुबई विमानतळावर विमान उतरल्यावर तिला शुभेच्छा देऊन
निरोप घेतला.

विमानतळावर माझी पत्नी आणि मुलं आली होती.

एकदाचं मुबईचं दर्शन झालं आणि अफाट गर्दी पाहिल्यावर, माझ्या
देशात, माझ्या माणसांत आल्याच समाधान झालं.

REFBK-0026212

REFBK-0026212

